

DOSSIER

WAT WERKT BIJ Samenlevingsopbouw

kennis en aanpak van
sociale vraagstukken

Colofon

Auteurs: Mariël van Pelt, Peter Rensen & Marcel Spierts

Met dank aan: Jolinde Dermaux en Mark Franken (literatuursearch)

Eindredactie: Esther den Breejen

Redactie: Hanneke Mateman, Esther den Breejen

Vormgeving (format): Ivo de Boer

Infographics: Ivo de Boer

Bestellen: www.movisie.nl

Overname van informatie uit deze publicatie is toegestaan onder voorwaarde van bronvermelding:
© Movisie, kennis en aanpak van sociale vraagstukken

De inhoud van deze publicatie is met grote zorg samengesteld. Desondanks is Movisie niet aansprakelijk voor de eventuele schade die ontstaat door het gebruik van deze informatie.

April 2024

Ministerie van Volksgezondheid,
Welzijn en Sport

Inhoud

1 Inleiding	5
1.1 Wat is samenlevingsopbouw?	5
1.2 Doel van het Wat werkt bij-dossier	8
1.3 Kennis over wat werkt bij samenlevingsopbouw	8
1.4 Literatuursearch	11
2 Doelen van samenlevingsopbouw	13
2.1 Sociale cohesie en sociaal kapitaal	13
2.1.1 Sociale cohesie	13
2.1.2 Sociale veiligheid en sociale controle	15
2.1.3 Sociale netwerken en sociaal kapitaal	15
2.2 Sociaal leren en capaciteitsontwikkeling	18
2.2.1 Sociaal leren	19
2.2.2 Capaciteitsontwikkeling	24
2.3 Democratie en zeggenschap	30
2.3.1 Jane Addams – het ethos van de democratie	31
2.3.2 John Dewey – participatieve democratie	33
2.3.3 Albert Dzur – een theorie van democratische verandering	35
2.3.4 Cormac Russell – democratie en zeggenschap aanwakkeren	40
2.3.5 Vormen van democratie en zeggenschap binnen samenlevingsopbouw	41
3 Vakbekwaam handelen	47
3.1 Sociaal-agogisch vakmanschap	47
3.1.1 Agogisch handelen: de kern is veranderen	47
3.1.2 Sociaal-agogisch vakmanschap	48
3.1.3 Bewonersgericht: present zijn, activeren en mobiliseren	48
3.1.4 Competenties	49
3.1.5 Samengevat: het typisch agogische van samenlevingsopbouw	50
3.2 Politiek en strategisch vakmanschap	51
3.2.1 Onderzoeken en signaleren	51
3.2.2 Ontwikkelen en innoveren	52
3.2.3 Kwesties politiseren en publiek maken	53
4 De ABCD-benadering	57
4.1 Wat is ABCD en waar komt het vandaan?	57
4.2 Onderzoek naar ABCD	59
4.3 Werkt ABCD?	60
4.3.1 Samenvatting evaluaties ABCD	67
4.4 Reflecties: ABCD binnen samenlevingsopbouw	69

5 Werkzame factoren	75
5.1 Specifiek werkzame factoren	75
5.1.1 Informaliteit	75
5.1.2 Talenten en hulpbronnen (assets)	77
5.1.3 Diversiteit en conflict (consent)	83
5.1.4 Het bevorderen van handelingsvermogen (agency)	86
5.1.5 Zelforganisatie	90
5.1.6 Collectieve belangenbehartiging (advocacy)	94
5.1.7 Coalities en netwerken	96
5.1.8 Leiderschap	99
5.2 Algemeen werkzame factoren	107
5.2.1 De bakermat in de psychotherapie	107
5.2.2 Werkzame factoren in het brede sociaal werk	108
5.2.3 Algemeen werkzame factoren in samenlevingsopbouw	109
5.2.4 Plausibele algemeen werkzame factoren	112
5.2.5 Verdere ontwikkeling	113
6 Conclusies en toekomstige ontwikkeling	115
Bronnenlijst	119
Bijlage 1 – Literatuursearch	131
Bijlage 2 – Geraadpleegde experts	134

1 Inleiding

Samenlevingsopbouw is sinds een paar jaar aan een opmars bezig. Recent wees de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) in haar rapport *Samenleven in verscheidenheid* (2020) op het belang van opbouwwerk 'nieuwe stijl'. Op de [Canon sociaal werk](#) verscheen in 2021 een aparte Canon samenlevingsopbouw. In de participatielezing van 2020 ging Jos van der Lans in op samenlevingsopbouw in de 21^e eeuw. Uit het veld horen we dat er meer vacatures komen voor opbouwwerkers en dat er meer vraag is naar community building. In de hbo-opleidingen sociaal werk wordt gepleit voor een sterker profiel Welzijn & Samenleving waaraan meer studenten deelnemen. En er wordt meer geïnvesteerd in de deskundigheidsbevordering van professionals die werken aan samenlevingsopbouw, door welzijnsorganisaties maar ook door de Beroepsvereniging voor Professionals in het Sociaal Werk (BPSW). Engbersen en collega's (2021) spreken over de herontdekking van samenlevingsopbouw. De geschiedenis van samenlevingsopbouw in Nederland kent een duidelijke golfbeweging van veel waardering en aandacht tot bezuinigingen en beticht worden van vaagheid (Van Pelt & Spierts, 2022). Voor een uitgebreide geschiedenis van samenlevingsopbouw in Nederland verwijzen we naar de [Canon Samenlevingsopbouw](#).

1.1 Wat is samenlevingsopbouw?

Samenlevingsopbouw is een lastig af te bakenen begrip. Het is een containerbegrip dat naar verschillende dingen tegelijkertijd verwijst, zoals een werkterrein (Spierts & Van der Sterren, 2000), een kernbenadering in het sociaal werk (Geertsema & Spierts, 2019), een proces, een resultaat, een doel en middel tegelijk. Er zijn dan ook verschillende definities van samenlevingsopbouw. We noemen er hier een paar.

Jo Boer, de grondlegger van samenlevingsopbouw in Nederland noemt het in 1960: "een proces waarbij een 'community' haar behoeften en doeleinden vaststelt, deze ordent en rangschikt, het vertrouwen en de wil ontwikkelt hieraan te werken, de hulpbronnen (interne of externe) daarvoor zoekt, tot actie overgaat en door dit alles te doen de samenwerking in de 'community' doet groeien" (Boer, 1960, p. 46).

Samenlevingsopbouw verwijst naar de maatschappelijke activiteiten waarmee mensen hun leefomstandigheden proberen te verbeteren. Het is te beschouwen als een werkterrein van allerlei organisaties die actief bezig zijn bij het vormen, beïnvloeden en veranderen van samenlevingsverbanden. En samenlevingsopbouw verwijst naar een specifiek aandachtsterrein van professionals (Spierts & Van der Sterren, 2000; Engbersen et al., 2021).

Ife (2002) geeft aan dat samenlevingsopbouw van nature een langetermijnproces is. Het houdt in dat er met de mensen wordt gewerkt en niet voor hen, dat er mogelijkheden worden geboden om het leven van mensen te verbeteren, dat er relaties worden opgebouwd tussen leden van de

gemeenschap en dat de capaciteiten van gemeenschappen om hun eigen ontwikkeling in handen te nemen, worden vergroot.

Gerrits en Vlaar (2010) geven aan dat samenlevingsopbouw gaat om de vraag hoe je de betrokkenheid en zelfwerkzaamheid van burgers kunt stimuleren en organiseren bij de versterking van de leefbaarheid en samenhang in wijken, buurten en dorpen.

Engbersen en collega's (2021, p. 17) definiëren samenlevingsopbouw als: "het aansluiten bij, opsporen en mobiliseren van hulpbronnen en krachten in gemeenschappen (communities), waardoor bewoners zoveel mogelijk zaken met hún inzet en instemming realiseren. Samenlevingsopbouw heeft zowel een component van 'zoveel mogelijk zelf doen als gemeenschap', als een component van 'meedenken en meebeslissen', van participatie in processen van lokale democratie".

In de definitie van Engbersen en collega's (2021) komen de eerdere definities min of meer samen, met de expliciete toevoeging van het democratische aspect van samenlevingsopbouw. We nemen deze definitie als uitgangspunt voor dit Wat werkt bij-dossier.

Samenlevingsopbouw is een typisch Nederlandse term. Internationaal – niet onbelangrijk bij onze zoektocht in de internationale literatuur – komen vooral drie begrippen naar voren die we tot het terrein van samenlevingsopbouw kunnen rekenen: *community development*, *community organization* en *community building*. Bij *community development* staat de ontwikkeling van een wijk, buurt of dorp centraal, met oog voor de betrokkenheid van bewoners. Initiatieven hebben betrekking op het realiseren van voorzieningen of het aanpakken van sociale kwesties die in het gebied spelen. Bij *community organization* gaat het vooral om het stem geven en organiseren van mensen in een kwetsbare positie, vaak in relatie tot een specifiek maatschappelijk vraagstuk, zoals armoede of huisvesting. Het 'organiseren' bij *community organization* betreft een combinatie van mobilisatie, educatie en machtsontwikkeling (Staples & Gradener, 2012). *Community building* draait vooral om de versterking van gemeenschappen, waarbij een beroep wordt gedaan op de in de wijk, buurt of dorp aanwezige bronnen, zoals talenten en vermogens van bewoners en andere hulpbronnen die in het betreffende gebied aanwezig zijn. Overigens zijn de grenzen tussen de drie begrippen in de praktijk niet altijd even scherp te trekken.

In de geschiedenis van samenlevingsopbouw komt een aantal kernelementen steeds terug:

- Samenlevingsopbouw is zeker niet nieuw, maar verandert wel van kleur en inhoud. Momenteel staat het volop in de belangstelling in het kader van het versterken van de sociale basis en het corrigeren van sociaal beleid dat jarenlang in het teken van individuele hulpverlening en zelfredzaamheid stond. Er is meer aandacht voor de collectieve dimensie van sociaal werk op meso- (buurt, wijk, gemeenschap) en macroniveau (politiek en beleid) (Engbersen et al., 2021);
- Gemeenschappen en het vormen en het versterken van gemeenschapskracht staat centraal. Gemeenschappen zijn groepen mensen die een eenheid vormen omdat ze iets gezamenlijks delen (hobby, sport, belang, religie, geografisch gebied, identiteit etc.) en die zich onderscheiden van andere groepen;

- Het zijn de leden van de gemeenschap die bepalen waaraan en hoe zij willen werken; zij hebben zeggenschap;
- In samenlevingsopbouw zit de wisselwerking en spanning tussen product en proces (Spierts & Van der Sterren, 2000). Een spanning tussen wat samenlevingsopbouw moet opleveren in tastbare resultaten die van belang zijn voor de gemeenschap en het proces waarin dat resultaat tot stand komt. Bij dat laatste gaat het om de vraag of bewoners voldoende betrokken en actief zijn geweest. Hebben zij zeggenschap? Hebben zij de vaardigheden en kwaliteiten (ontwikkeld) die zij nodig hebben om zich actief in te zetten voor hun leefomgeving?;
- Samenlevingsopbouw wordt regelmatig gezien als middel voor de aanpak van andere, urgente, sociale vraagstukken, zoals eenzaamheid, polarisatie en armoede. Maar samenlevingsopbouw is ook een sociaal vraagstuk over hoe gemeenschappen zich vormen en versterken. Dit kan met actieve betrokkenheid van bewoners zelf en het ontsluiten en inzetten van onbenut potentieel. Bewoners geven daarbij zelf aan op welke punten zij hun gemeenschap en leefomstandigheden gezamenlijk willen verbeteren;
- Samenlevingsopbouw is een vraagstuk dat ons allemaal aangaat. We maken immers allemaal deel uit van meerdere gemeenschappen of dat nu onze familie, sportvereniging, leesclub, straat, buurt of dorp is.

Samenlevingsopbouw ≠ opbouwwerk

Samenlevingsopbouw en opbouwwerk worden vaak met elkaar in verband gebracht, maar zijn niet hetzelfde. Opbouwwerk is een vorm van institutionele en professionele bemoeienis met samenlevingsopbouw (Spierts & Van der Sterren, 2000, p. 120; Hofman, 2020). Opbouwwerkers zijn van oudsher de professionals die werken aan samenlevingsopbouw. Opbouwwerk wordt gezien als een variant van het beroep sociaal werk, zoals in het meest recente beroepsprofiel van de BPSW (Koeter, 2022). Tegelijkertijd kent opbouwwerk een aantal specifieke competenties, zoals beschreven in het aparte beroepscompetentieprofiel voor opbouwwerkers (Gerrits & Vlaar, 2010). Maar naast opbouwwerkers zijn er veel andere professionals en andere partijen betrokken bij en bezig met samenlevingsopbouw, waaronder (actieve) inwoners zelf (Engbersen et al., 2021; Gerrits & Vlaar, 2010).

Wie zijn de samenlevingsopbouwers?

Anno 2024 zijn er tal van spelers die zich inzetten voor samenlevingsopbouw. Dat kan zowel vanuit formele kaders, als vanuit een informele setting. Bij formele kaders kan het gaan om samenlevingsopbouw vanuit een maatschappelijke organisatie of gemeente. Denk aan opbouwwerkers, buurtondersteuners, dorpsondersteuners, sociaal makelaars, gebiedscoördinatoren, wijkteammedewerkers, maar ook aan sociaal ondernemers, *community librarians*, kwartiermakers en wijkagenten. Vanuit informele *settings* gaat het vooral om actieve bewoners in bewonersgroepen, zelforganisaties of burgerinitiatieven, maar ook initiatieven vanuit bijvoorbeeld kerken of andere levensbeschouwelijke organisaties.

Na een daling in de eerste twee decennia van deze eeuw, groeit het aantal samenlevingsopbouwers weer. Precieze aantallen ontbreken omdat er verschillende

manieren zijn waarop sociaal werkers worden geteld (Omlo et al., 2023). Door Sociaal Werk Nederland wordt het aantal opbouwwerkers geschat op 1.000 (Lammen, 2023). Er doen veel 'spelers' aan samenlevingsopbouw, waaronder ook bewoners en ambtenaren, zoals hierboven beschreven. In werkelijkheid ligt het aantal samenlevingsopbouwers dus hoger. In dit dossier spreken we zowel over opbouwwerkers als over opbouwwerkers en andere samenlevingsopbouwers.

1.2 Doel van het Wat werkt bij-dossier

Dit Wat werkt bij-dossier is voor al die hierboven genoemde samenlevingsopbouwers. Het doel van dit dossier is om alle spelers die op uitvoerend niveau betrokken zijn bij het werken aan samenlevingsopbouw te ondersteunen bij dat werken aan samenlevingsopbouw. We richten ons primair op actieve bewoners en professionals die vanuit maatschappelijke organisaties, gemeenten of als ZZP'er, in opdracht of op eigen initiatief, werken aan samenlevingsopbouw. Met de kennis uit dit dossier willen we hen ondersteunen bij het vormgeven en onderhouden van hun handelen in samenlevingsopbouwpraktijken en bij het laten zien van de meerwaarde van samenlevingsopbouw.

Hoewel samenlevingsopbouw gaat om de vorming en versterking van gemeenschappen in brede zin, worden gemeenschappen in Nederland vaak verbonden aan een geografisch gebied: stad, dorp, buurt, flat of wijk. We weten weliswaar dat deze geografische manier van kijken beperkingen kent, mensen zijn immers niet per definitie verbonden aan de buurt (Linders, 2010), maar niettemin hanteren we dat in dit dossier als vertrekpunt. Samenlevingsopbouw heeft binnen die beperkingen nog steeds waarde en daarnaast werken veel opbouwwerkers en andere samenlevingsopbouwers in een bepaald gebied.

We willen met deze kennis een weerwoord bieden bij de hooggespannen verwachtingen die er over samenlevingsopbouw bestaan. En bij de neiging om samenlevingsopbouw instrumenteel in te zetten bij het 'fixen' van maatschappelijke vraagstukken. Er is weliswaar enig empirisch bewijs voor de werkzaamheid van samenlevingsopbouw bij maatschappelijke vraagstukken (Huygen & Fortuin, 2021). Maar dat is niet het primaire doel van samenlevingsopbouw. Dat is ook niet waar we ons met dit Wat werkt bij-dossier op richten. We gaan niet op zoek naar bewijs voor de werkzaamheid van samenlevingsopbouw bij de aanpak van sociale vraagstukken. Wij focussen ons op de vraag: Wat werkt in samenlevingsopbouw gericht op gemeenschapsversterking en gemeenschapskracht? We zoeken naar theoretisch en empirisch bewijs voor werkzame factoren. Is dat bewijs er?

1.3 Kennis over wat werkt bij samenlevingsopbouw

Engbersen (2003) stelt dat het sociaal werk zich voortdurend opnieuw lijkt uit te vinden en aanpast aan de maatschappelijke vragen. Er is sprake van *perpetua renovatio*:

De permanente vernieuwing, het steeds weer afbreken en opbouwen van nieuwe beleidsprogramma's. (...) Ondanks alle teksten over 'vernieuwen' en 'innoveren' wordt op het terrein van sociaal beleid al decennialang gebruik gemaakt van een uitermate stabiel gedachtegoed. Helaas is men zich van dit bestaande wegensysteem maar beperkt bewust (Engbersen, 2003, p. 19).

Het is de vraag of deze stellingname ook geldt voor samenlevingsopbouw, als een van de drie kernbenaderingen van sociaal werk (naast *social casework* en *social groupwork*) (Geertsema & Spierts, 2018). Is er een stabiel gedachtegoed mogelijk voor deze tak van sociaal werk? Of is de verbondenheid met maatschappelijke ontwikkelingen en de invloed die dit op gemeenschappen uitoefent, zo bepalend dat er geen vaststaand wegensysteem is?

Voor dit dossier zijn we op zoek gegaan naar kennis over 'wat werkt' in samenlevingsopbouw. We denken dat samenlevingsopbouw in dit opzicht niet veel verschilt van sociaal werk in het algemeen en dat ook hier sprake is van een stabiel gedachtegoed, dat in de afgelopen decennia voldoende is ontwikkeld. Tot dit gedachtegoed behoort het bewustzijn dat samenlevingsopbouwers zich naast het mesoniveau (het niveau van de groep, gemeenschap, netwerk, straat, buurt) altijd moeten verhouden tot het microniveau (individu, huishouden, gezin) en het macroniveau (de bredere samenleving, organisatie, beleid en politiek). De omstandigheden waaronder mensen leven, zijn van belang voor de gemeenschapsvorming. Voor succesvol handelen moet de samenlevingsopbouwer alert zijn op deze omstandigheden, welke overal anders zijn. Dat vergt dus een voortdurende aanpassing van het handelen.

Evidence based samenlevingsopbouw?

We constateren dat er nog niet veel empirisch bewijs is: kennis verkregen door wetenschappelijk onderzoek over praktijken van samenlevingsopbouw. Dat blijkt allereerst op basis van gesprekken met Nederlandse experts (onderzoekers en professionals) op het gebied van samenlevingsopbouw (zie bijlage 2). Maar ook onze intensieve zoektocht naar relevante studies en meta-studies geeft aan dat empirisch bewijs niet in ruime mate voorhanden is. Marta Dozy (2008) bevestigt ons beeld in haar mooie (historische) studie over de beroepsontwikkeling van het opbouwwerk in Nederland. Dit is van oudsher de beroepsgroep die zich in Nederland met samenlevingsopbouw bezighoudt. Voor dit proefschrift onderzoekt Dozy onder andere hoe het opbouwwerk in de loop der jaren aankijkt tegen kennis. Dozy ziet beroepsontwikkeling als 'interprofessionele competitie'; een beroep ontstaat in competitie met andere beroepen. Kort gezegd: beroepen en segmenten van beroepen, strijden om zeggenschap over de diagnose van problemen en de aanpak daarvan. Wie voorziet het best in maatschappelijke behoeften?

Kennis staat hierbij voor Dozy centraal. Kennis is niet neutraal, maar een sociale constructie van strijdende partijen en partijen in de institutionele context. De kennis die wordt vergaard en de wijze waarop die kennis wordt vergaard, is terug te voeren op hoe belangrijke spelers, inclusief opbouwwerkers, tegen de ontwikkeling van het beroep opbouwwerk aankijken. Dit beïnvloedt de interpretatie en de manier van kijken en daarmee ook het soort onderzoek dat in de loop der jaren is gedaan naar opbouwwerk en samenlevingsopbouw. Kennis is dus niet los te zien van maatschappelijke belangen. Dit is belangrijk omdat het deels verklaart waarom bepaalde vormen van onderzoek wel en niet

zijn gedaan en welke kennis en kunde er wel en niet beschikbaar is met betrekking tot samenlevingsopbouw.

Dozy beschrijft de richting van denken waarlangs de theoretische – let op: niet de empirische – onderbouwing van opbouwwerk zich heeft ontwikkeld. Eén van de deelvragen is: welke specifieke opbouwwerkkennis en -kunde is er in de loop der jaren ontwikkeld en door welke actoren? Hoe 'hard' is die kennis, die wordt ingezet om domeinaanspraken te ondersteunen en te verdedigen? (Dozy, 2008, p. 46). Kort gezegd is het antwoord van Dozy op deze vraag dat kennis en kunde van en over opbouwwerk maar zeer ten dele tot bloei is gekomen. Er is de nodige kennis opgebouwd over het 'hoe'. Methodisch heeft opbouwwerk zich behoorlijk ontwikkeld. Maar opbouwwerk is volgens Dozy niet in staat gebleken om door middel van wetenschapstheoretische kennis 'hard' te maken dat opbouwwerk onmisbaar is bij het diagnosticeren en oplossen van bepaalde omschreven maatschappelijke vraagstukken of problemen. Haar verklaring daarvoor is als volgt.

Opbouwwerk en oplossen problemen volgens Dozy

In de jaren '50 van de vorige eeuw komt de kennisontwikkeling voor samenlevingsopbouw goed op gang, onder andere met het werk van Murray Ross (1955) en Jo Boer (1960). Hierbij ligt de nadruk op de sociaal-agogische benadering: het begeleiden van bewuste, geplande maatschappelijke veranderingsprocessen, waarbij de bevolking wordt ingeschakeld. Maar deze benadering komt later onder druk te staan door pleidooien voor maatschappijkritisch opbouwwerk en 'sociale actie'. Hier liggen andere theorieën aan ten grondslag, zoals die van Saul Alinsky (1971) en sociologische theorieën van de Frankfurter Schule. Gaandeweg verschuift daarmee de aandacht naar 'maatschappijkritisch opbouwwerk' en 'normatieve professionaliteit'. Volgens Dozy zoekt opbouwwerk sindsdien haar legitimering eerder in ideologische dan in theoretische onderbouwing: "De oriëntatie op theoretische onderbouwing blijft laag; met een normatieve praktijktheorie lijken opbouwwerkers beter uit de voeten te kunnen" (Dozy, 2008, p. 278). Over het nettoresultaat is Dozy volledig helder:

Het opbouwwerk is er in de loop van zijn bestaan in geslaagd specifieke opbouwwerkmethoden en -technieken te ontwikkelen (...) wel moet worden vastgesteld dat (...) toetsing op de effectiviteit ervan – werkt het? – nauwelijks heeft plaatsgevonden (p. 280).

Dozy legt overigens nergens de koppeling tussen theoretische onderbouwing en evaluatie van de werkzaamheid van opbouwwerk door middel van empirisch onderzoek. Dat theorie ook kan voortkomen uit empirie (onder andere via evaluatie) komt bijvoorbeeld niet aan de orde.

Dat wij zo weinig Nederlands empirisch onderzoeksmateriaal hebben aangetroffen voor dit Wat werkt bij-dossier kan deels verklaard worden door deze analyse van Dozy. Dat deze zoektocht van belang is, laat Dozy ook zien. Want het institutionele veld maakt dankbaar gebruik van het gebrek aan wetenschappelijke onderbouwing: "Gewapend met vooral praktijkkennis en methoden die onvoldoende werden getoetst op hun werking, verloor het opbouwwerk vervolgens keer op keer de interprofessionele competitie" (Dozy, 2008, p. 282).

Sindsdien is er veel gebeurd. Nationaal en internationaal wisselen periodes zich af waarin op het ene moment meer aandacht is voor empirisch onderzoek en op het andere moment voor de normatieve positie van samenlevingsopbouw. Het vinden en beschrijven van werkzame elementen in samenlevingsopbouw op basis van (Nederlands) empirisch onderzoek is belangrijk en een uitdaging. Zeker omdat er in de huidige tijd opnieuw hoge verwachtingen zijn van samenlevingsopbouw. Meer bewijs over de werkzaamheid van samenlevingsopbouw helpt om scherper aan te geven wat samenlevingsopbouw wel en niet kan. Dit bewijs ondersteunt samenlevingsopbouwers bij het maken van keuzes over hoe te handelen en draagt bij aan legitimering van het beroep (of de beroepsvariant) van opbouwwerker.

1.4 Literatuursearch

Het zoeken en analyseren van bronnen vindt in meerdere rondes plaats. In bijlage 1 staat een uitgebreide beschrijving van het proces. Hier volgt een korte samenvatting. De literatuursearch bestaat uit een combinatie van vier gerichte zoekstrategieën aan de hand van specifieke (combinaties van) zoektermen en bronnen:

- 1 Algemene zoekstrategie gericht op samenlevingsopbouw en werkzame factoren, dan wel effectiviteit.
- 2 Een zoekstrategie gericht op de drie wetenschappelijke internationale community development tijdschriften.
- 3 Een strategie gericht op de werkzaamheid van de aanpak Asset-Based Community Development (ABCD).
- 4 Een strategie gericht op werkzame factoren, die we op basis van de analyse van al gevonden bronnen op het spoor zijn gekomen.

Daarnaast zijn er bronnen gevonden via de sneeuwbalmethode: via verwijzingen in een bron kwamen we nieuwe bronnen op het spoor. Ook de aanbevelingen en suggesties van de geraadpleegde experts leverden nieuwe bronnen op. En tot slot kwamen we bronnen op het spoor via ons eigen netwerk. Uiteindelijk raadpleegden we zowel peer-reviewed onderzoeks-artikelen en proefschriften, als onderzoeksrapporten, beleidsrapportages, (hand)boeken, artikelen, competentieprofielen en beschreven praktijkvoorbeelden.

Samenlevingsopbouw kent een rijke geschiedenis, die ook goed is gedocumenteerd (zie ook de [Canon samenlevingsopbouw](#)). Voor dit dossier putten we deels uit die geschiedenis omdat er veel bronnen in te vinden zijn die nog steeds uiterst actueel zijn als het gaat om werkzame kennis over samenlevingsopbouw. In dit dossier maken we relatief meer gebruik van bronnen van voor het jaartal 2000 dan in andere Wat werkt bij-dossiers.

Analyse van de bronnen

Op basis van het lezen van de samenvatting en sleutelwoorden is bepaald welke bronnen veelbelovend lijken. De belangrijkste criteria daarbij zijn: de bron gaat over samenlevingsopbouw in combinatie met informatie over 'wat werkt' kennis, bijvoorbeeld factoren die bijdragen aan samenlevingsopbouw. Van deze bronnen zijn samenvattingen gemaakt.

Niet alle geselecteerde bronnen bleken in tweede instantie relevant. Bijvoorbeeld omdat er toch te weinig kennis in staat over factoren en mechanismen die bijdragen aan samenlevingsopbouw, de vraagstelling of uitwerking van het betreffende onderzoek onduidelijk is, of omdat we geen empirisch onderbouwde conclusies aantreffen. In totaal hebben we 210 bronnen gebruikt voor dit Wat werkt bij-dossier (zie Bronnenlijst).

Aard en kwaliteit van het bewijs

Uit de analyse van de bronnen komt naar voren dat het gevonden bewijs meestal bestaat uit een theorie of een rapportage van resultaten uit kleinschalige kwalitatieve, praktijkgerichte onderzoeken in een specifieke context. De peer-reviewed wetenschappelijke studies die zijn gedaan, betreffen veelal casestudies. We hebben nauwelijks kwantitatieve onderzoeken, systematic reviews of meta-analyses aangetroffen.

De literatuursearch bleek in de praktijk een intensieve zoektocht. Het heeft een flinke hoeveelheid materiaal opgeleverd. Hierdoor bedachten we een heldere structuur om het materiaal te ontsluiten en te presenteren. Op basis van de eerste search konden we een indeling maken in doelen, vakbekwaam handelen en werkzame factoren, die we in de volgende zoekstappen hebben aangevuld en verfijnd. Ook al is deze indeling op onderdelen arbitrair en het laatste woord er vast nog niet over gezegd.

1.5. Leeswijzer

In hoofdstuk 2 gaan we in op de drie centrale doelen van samenlevingsopbouw: het werken aan 'sociale cohesie en sociaal kapitaal', 'sociaal leren en capaciteitsontwikkeling' en 'democratie en zeggenschap'. Vervolgens werken we in hoofdstuk 3 uit wat er nodig is aan vakbekwaamheid bij het werken aan deze doelen. Het gaat dan zowel om 'sociaal-agogisch vakmanschap' als 'politiek en strategisch vakmanschap'. In hoofdstuk 4 hebben we een apart blok ingelast over een specifieke benadering: Asset-Based Community Development (ABCD). ABCD is een aanpak die wereldwijd en ook in Nederland vaak naar voren wordt geschoven als het gaat om het werken aan samenlevingsopbouw. Het is ook de benadering binnen samenlevingsopbouw die relatief het meest is onderzocht op werkzaamheid. Vandaar dat we er in dit dossier veel aandacht aan besteden. In hoofdstuk 5 werken we vervolgens uit wat de werkzame factoren zijn voor samenlevingsopbouw. We gaan in op algemeen werkzame factoren en op factoren die specifiek werkzaam zijn voor samenlevingsopbouw. We onderbouwen de werkzame factoren met zowel theoretisch bewijs als met empirische gegevens. In hoofdstuk 6 sluiten we af met conclusies en geven we aanwijzingen voor toekomstige ontwikkeling.

In dit Wat werkt bij-dossier beschrijven we uitgebreid de context, inzichten in de gevonden bronnen en geven we een toelichting bij de aard van de bewijsvoering. In een verkorte versie 'IN HET KORT' presenteren we de kern van het raamwerk (doelen, vakmanschap, werkzame factoren). Daarnaast brengen we in een *infographic* het raamwerk en de bevindingen van het Wat werkt bij-dossier in beeld.

2 Doelen van samenlevingsopbouw

In dit hoofdstuk gaan we in op de drie centrale doelen van samenlevingsopbouw: het werken aan 'sociale cohesie en sociaal kapitaal', 'sociaal leren en capaciteitsontwikkeling' en 'democratie en zeggenschap'.

2.1 Sociale cohesie en sociaal kapitaal

Gemeenschappen zijn te omschrijven als sociale verbanden van grotere groepen mensen die hun leven deels leiden in relatie tot elkaar (Huygen & Fortuin, 2021). Dit kunnen hechte of minder hechte verbanden zijn, tijdelijke of langdurige verbanden, zichtbare of onzichtbare verbanden. Sociale verbanden zijn kenmerkend voor gemeenschappen. Omdat gemeenschappen bij samenlevingsopbouw centraal staan, is het logisch dat een van de drie doelen van samenlevingsopbouw is gericht op het leggen en versterken van die sociale verbanden tussen mensen. Niet alleen omdat mensen zich beter voelen als ze ergens bij horen, maar ook omdat de onderlinge verbanden hulpbronnen opleveren voor de gemeenschap en haar deelnemers. In andere woorden: samenlevingsopbouw is gericht op het versterken van sociale cohesie en sociaal kapitaal.

Beiden begrippen zijn grote, brede en enigszins vage begrippen. Dit worden ook wel *contested concepts* genoemd, waarvan verschillende definities in omloop zijn en waarbij door wetenschappers verschillende accenten worden gelegd (Brock et al., 2019). We nemen ze in dit Wat werkt bij-dossier Samenlevingsopbouw samen in één doel, omdat er een duidelijk verband is tussen sociale cohesie en sociaal kapitaal. Sociaal kapitaal gaat over de netwerken waarover mensen beschikken en de hulpbronnen die daardoor beschikbaar komen. Die hulpbronnen, zoals kennis en informatie, emotionele, praktische en financiële steun, netwerken en ingangen tot voorzieningen, worden kapitaal genoemd. De netwerken komen tot stand en zijn sterker als er sociale verbondenheid en solidariteit is tussen (groepen) mensen: sociale cohesie (Huygen & Fortuin, 2021). En andersom leiden de hulpbronnen weer tot versterking van die cohesie.

2.1.1 Sociale cohesie

Enkele jaren geleden deed het Verwey-Jonker Instituut (Brock et al., 2019) een literatuurstudie naar sociale cohesie. Daarin beschrijven zij dat sociale cohesie een concept en een onderwerp van studie is in met name de sociale wetenschappen. Dit vanuit het besef dat de samenleving meer is dan een optelsom van alle individuen. Het wordt vooral duidelijk als er een gebrek is aan sociale cohesie. Dat is voor beleidsmakers vaak het moment dat er weer aandacht aan wordt besteed en ook samenlevingsopbouw opnieuw in beeld komt.

Emile Durkheim, de grondlegger van de sociologie als wetenschap en de eerste Europese hoogleraar sociologie, is de eerste die het concept sociale cohesie definieert en uitwerkt in

zijn werk naar arbeidsdeling (1893) en zelfmoord (1897). Hij ziet duidelijk een relatie tussen individu en samenleving. En hij maakt zich er zorgen over dat door de ontwikkelingen die gepaard gaan met de overgang naar de moderne samenleving – urbanisatie, migratie, individualisering, industrialisering en toenemende arbeidsdeling – bestaande verbanden en solidariteit tussen mensen verdwijnen, terwijl er nog geen nieuwe voor in de plaats komen. Dit kan leiden tot anomie: ‘normloosheid’. Dit houdt volgens Durkheim in dat er geen gedeelde waarden, normen en regels meer zijn die mensen houvast en richting geven en helpen bij het bepalen van de zin van hun leven. Loskomen van sociale verbanden geeft wel vrijheid, maar maakt ook dat mensen op zichzelf worden teruggeworpen. Daarnaast kan het leiden tot sociale desoriëntatie en grenzeloosheid. Hierdoor verdwijnt de lijm – de cohesie – die de samenleving bij elkaar houdt. Aan de andere kant moet je volgens Durkheim ook weer niet te veel cohesie hebben, omdat dan het individuele belang en de individuele vrijheid worden opgeofferd voor het collectieve belang, zoals bijvoorbeeld bij sektes (Hojtink, 2022).

Sinds het werk van Durkheim zijn er veel verschillende definities van sociale cohesie in omloop. Daarin komen woorden terug als lijm, bindingskracht, bij elkaar houden, verbondenheid (Brock et al., 2019, p. 4).

Wat uit al deze definities naar voren komt, is dat sociale cohesie gaat over de onderlinge relaties tussen (groepen) mensen, hoe mensen zich tot elkaar verhouden, wel of niet van betekenis voor elkaar zijn en samenleven. Brock en collega’s bouwen voort op het werk van Kearns & Forrest (2000) en onderscheiden vijf verschillende dimensies van sociale cohesie (Brock et al., 2019, p. 5):

- sociale solidariteit en welvaartsverdeling (gelijkheid)
- sociale veiligheid en sociale controle (veiligheid)
- sociale netwerken en sociaal kapitaal (sociaal contact)
- plaatsgebondenheid en identiteit (leefomgeving)
- gedeelde waarden en politieke cultuur (betrokkenheid en vertrouwen)

Om te kunnen bepalen als ‘samenlevingsbouwer’ met welke dimensies je aan de slag gaat en hoe, is het van belang om te bepalen op welk schaalniveau je sociale cohesie wilt en kunt beïnvloeden. Op nationaal niveau gaat sociale cohesie vooral over een gevoel van verbondenheid en gedeelde waarden. Terwijl op lokaal en vooral op buurtniveau sociale cohesie tot uitdrukking komt in concrete activiteiten, ontmoetingen en contacten. Of in de woorden van Brock en collega’s (2019, p. 12):

Op buurtniveau ‘gebeurt’ sociale cohesie’. Daar ligt de nadruk op de directe interactie tussen mensen, groepen en gemeenschappen. Vanwege die directe interactie zijn sociale veiligheid/sociale controle en sociale netwerken/sociaal kapitaal de dimensies die op buurt-, wijk-, en (een klein) dorpsniveau het meest relevant zijn in het kader van werken aan sociale cohesie. Tegelijkertijd is het van belang om te realiseren dat burgers onderling kunnen verschillen in de wil en het vermogen om samen te leven binnen hun buurt, wijk en dorp en de gemeenschappen die daar deel van uit maken. Daarom moet je de ‘communities’ waarmee je werkt en haar deelnemers goed kennen.

2.1.2 Sociale veiligheid en sociale controle

Bij sociale veiligheid gaat het zowel over de objectieve veiligheid: het daadwerkelijk plaatsvinden van criminele activiteiten en daderschap binnen een (lokale) gemeenschap, als om subjectieve veiligheid: gevoelens van veiligheid. Deze gevoelens gaan vaak niet over het waarnemen en ervaren van risico's van criminaliteit, maar zijn algemene gevoelens van onbehagen, angst en onzekerheid. Daarbij speelt het niet kunnen inschatten van het gedrag van anderen, omdat men de anderen niet kent, een rol. Dit leidt tot *mistrust* (Sztomka in Brock et al., 2019). Sociale onveiligheid kan ertoe leiden dat mensen hun activiteiten buiten de deur beperken, waardoor sociale relaties en interactie met anderen minder plaatsvinden. Hierdoor kan men het gedrag van anderen nog slechter inschatten, wat dan weer de onveiligheidsgevoelens aanwakkert. Er is dus een duidelijk verband tussen sociaal contact en sociale veiligheid.

Sociale controle gaat over het toezicht houden op het gedrag van anderen en het in (kunnen) grijpen in het handelen van anderen in de openbare ruimte (Blokland, 2009, p. 24). Sociale controle is veelal informele en ongeorganiseerde controle (Huygen en Fortuin, 2021). Bijvoorbeeld burens die op elkaars kinderen letten bij het buitenspelen. Maar sociale controle kan ook georganiseerd en functioneel zijn, zoals het inzetten van verkeersregelaars bij een lokaal event. Sociale controle kan ook op een formele manier vorm krijgen, denk bijvoorbeeld aan het toezicht van een Buitengewoon Opsporingsambtenaar (BOA) of de gesprekken die een wijkagent aangaat met buurtbewoners die bekend staan als relschoppers of raddraaiers bij Oud en Nieuw. Sociale controle heeft een functie: optreden in het belang van het collectief en er voor zorgen dat het collectief (de gemeenschap) doeltreffend is en voor elkaar krijgt wat zij belangrijk vindt. Sociale controle ontstaat en werkt alleen als er onderling vertrouwen is in elkaar en solidariteit tussen mensen. Als mensen ervaren en voelen dat de ander in het belang van jou en de gemeenschap toezicht houdt en ingrijpt. Als er geen vertrouwen en solidariteit is, wordt sociale controle gezien en gevoeld als ongewenste bemoeienis en kan het de onderlinge verbondenheid en sociale cohesie juist verkleinen.

2.1.3 Sociale netwerken en sociaal kapitaal

Deze dimensie gaat over de sociale contacten tussen (groepen) bewoners onderling. In gemeenschappen waar veel sociale cohesie aanwezig is, zijn er sterke sociale netwerken waarbij er veel relaties en uitwisseling is tussen bewoners. In deze netwerken worden hulpbronnen (kapitaal) ge(re)produceerd, zoals informatie, praktische, emotionele en financiële steun, ingangen tot relevante anderen en instituties. Deze hulpbronnen zijn van belang voor de individuele leden van de gemeenschap, maar maken ook collectieve actie mogelijk voor het aanpakken van zaken die voor bewoners van belang zijn. Bij sociaal kapitaal zit de waarde niet alleen in het hebben van sociale contacten en het deel uitmaken van een sociaal netwerk, maar ook in de opbrengst van deze wederkerige relatie voor iedereen (Ferlander, 2007). Dit wordt ook wel de kapitaaldimensie van sociale relaties genoemd (Lin, 2001). Sociaal kapitaal is een eigenschap van netwerken en gemeenschappen: een individu kan niet in zijn eentje over sociaal kapitaal beschikken

(Huygen & Fortuin, 2021). Er zijn verschillende soorten sociaal kapitaal: *bonding*, *bridging* (Putnam, 2000) en *linking* kapitaal (Szreter & Woolcock, 2004).

Bonding sociaal kapitaal komt voort uit vertrouwensvolle en exclusieve relaties tussen mensen uit homogene groepen. Het gaat om sterke relaties (Grootaert & Van Bastelaer, 2002). Deze relaties tussen mensen die op elkaar lijken, behoren tot de meest elementaire die mensen hebben, zoals de band met goede vrienden en familie. Ze zorgen voor geborgenheid en vertrouwdheid (Huygen & Fortuin, 2021). De hulpbronnen die hierin beschikbaar komen, zijn gericht op het versterken van de groep. Bonding kapitaal is waardevol, maar kan ook leiden tot te veel sociale controle en het uitsluiten van mensen die niet tot de groep behoren (Putnam, 1995). Bovendien kan het leiden tot meer van dezelfde hulpbronnen, terwijl er andere hulpbronnen nodig zijn om verder te komen. Daarom is ook bridging sociaal kapitaal van belang.

Bridging sociaal kapitaal ontstaat uit heterogene en groepsoverstijgende verbanden tussen mensen die niet tot de 'eigen' groep horen. Deze verbanden zijn minder sterk en vaak meer op afstand dan bij bonding sociaal kapitaal. Denk aan leden van een sportvereniging of koor, ouders van kinderen die op dezelfde school zitten en inwoners die in een demografisch gemengde buurt wonen. In deze minder sterke verbanden zit een belangrijke kracht, door Granovetter (1983) "*the strength of weak ties*" genoemd. Allereerst door de erkenning van verschillen en tegenstellingen tussen mensen en het komen tot een gemene deler. Bijvoorbeeld vanwege een gemeenschappelijke overtuiging of belang tussen mensen die in eerste instantie wellicht weinig gemeen hebben. Denk aan een divers samengestelde buurt die als gemeenschappelijk doel hebben de verkeersveiligheid in de buurt te vergroten voor hun kinderen. Hier zit een duidelijke verbinding met de werkzame factor consent (zie 5.1.3.). Bovendien komen andere hulpbronnen beschikbaar dan bij bonding sociaal kapitaal. Voor het ontstaan van bridging sociaal kapitaal is het van belang dat mensen met elkaar in contact komen. Dat gebeurt niet vanzelf en daarom is het van belang om ontmoeting te organiseren en te stimuleren. De redenering hierachter is dat het met elkaar in contact brengen van mensen (interpersoonlijk contact) leidt tot meer contact tussen verschillende groepen mensen (intra-groep contact). Volgens de 'contacthypothese' (Allport, 1954) verdwijnen vooroordelen en stereotypen als je de ander(en) kent en er verbondenheid ontstaat met mensen die geen vreemde voor je zijn. Verbondenheid ontstaat alleen als mensen toegang tot elkaar hebben en elkaar ontmoeten. Dit leidt niet altijd tot intensieve en goede contacten, maar in ieder geval tot publieke familiariteit. Dit is een vertrouwdheid met anderen doordat je elkaar regelmatig tegenkomt in de publieke ruimte, waardoor de 'ander' een bekende wordt en je informeel met elkaar omgaat. Zorgen voor betekenisvolle ontmoetingsplekken en het bijdragen dat mensen met elkaar in contact komen, is daarom een werkzame factor in samenlevingsopbouw (zie 5.1.1.).

Publieke familiariteit kun je een vorm van weak ties noemen (Brock et al., 2019). Publieke familiariteit draagt bij aan het ingebed zijn in een sociale omgeving; door Van Ewijk (2010) sociale inbedding genoemd. Het is een belangrijke voorwaarde om te voelen dat je erbij hoort en merkt dat je ertoe doet. Voor een thuisgevoel is het geworteld zijn in een fysieke omgeving (*rootedness*) ook van belang (Van der Graaf & Duyvendak, 2009) evenals sociale veiligheid en sociale controle (Wekker, 2020). Andersom draagt thuis voelen bij aan

gevoelens van veiligheid. Er is een duidelijke link tussen de dimensies sociale netwerken/ sociaal kapitaal en sociale controle/sociale veiligheid.

Als samenlevingsbouwer moet je bewust zijn dat focussen op publieke familiariteit ook tot uitsluiting kan leiden (Wekker, 2020). Het werkt namelijk alleen voor mensen die passen in de sociale en fysieke omgeving. Voor mensen die daar vanwege huidskleur, beperking, gender, leefstijl of gedrag niet passen, kan de focus op publieke familiariteit juist leiden tot gevoelens van uitgesloten worden en er niet bij horen. Belangrijk om te weten is dat hoe meer je onderlinge verbanden tussen mensen versterkt, hoe groter de neiging van de leden van de gemeenschap kan zijn om hun gemeenschap te beschermen tegenover outsiders. Alleen heterogene gemeenschappen, waarbij de onderlinge verbanden niet zo sterk zijn (weak ties), zijn inclusief (Wekker, 2020).

Linking sociaal kapitaal is gebaseerd op betekenisvolle en wederkerige relaties tussen mensen die een verschil in macht hebben. Deze relaties zijn niet horizontaal maar verticaal van aard. Deze verticale netwerken overbruggen de machtsverschillen tussen burgers en overheidsinstellingen en politieke structuren (Zweegman et al., 2023). Denk hierbij aan de relatie tussen een buurt en een wethouder of tussen burgerinitiatieven en professionele organisaties. Linking sociaal kapitaal komt tot stand door de directe contacten die (groepen) bewoners hebben met vertegenwoordigers van overheidsinstellingen. Voor de totstandkoming van die contacten is wederzijds begrip, vertrouwen, respect, gedeelde normen en een gedeeld gevoel van rechtvaardigheid van belang (Szreter & Woolcock, 2004). Hiervoor is vooral de overheid aan zet omdat deze partij de meeste macht en middelen bezit (Szreter & Woolcock, 2004). Het probleem is dat vooral in de relatie tussen gemarginaliseerde gemeenschappen en de overheid deze voorwaarden niet gerealiseerd zijn (Zweegman et al., 2023) en dat belemmert linking sociaal kapitaal. Terwijl deze kapitaalvorm juist belangrijk is voor het krijgen van toegang tot voorzieningen en hulpbronnen om gemeenschappen vooruit te helpen, zoals bijvoorbeeld subsidie voor het uitvoeren van een buurtagenda of een fysieke ruimte voor ontmoeting. Linking sociaal kapitaal is van belang omdat het er aan bijdraagt dat burgers zeggenschap hebben over de inrichting van de samenleving, invloed ervaren en inspraak hebben in beleid (Zweegman et al., 2023). Het versterken van linking sociaal kapitaal draagt ook bij aan een van de andere doelen van samenlevingsopbouw namelijk het vergroten van democratie en zeggenschap (zie 2.3.).

Samenlevingsopbouwers kunnen als sleutelfiguren een belangrijke rol spelen bij de totstandkoming van linking sociaal kapitaal. Uit het empirische onderzoek van Zweegman en collega's (2023, pp. 41-42) onder jongeren en hun gemeenschappen, blijkt dat ze dit op drie verschillende manieren doen:

- 1 Inzetten op de persoonlijke ontwikkeling, talentontwikkeling en het persoonlijk functioneren van jongeren (zie ook 2.2.2. capaciteitsontwikkeling).
- 2 Informeren van jongeren over wat er gebeurt bij politiek en beleid en tegelijkertijd de jongeren te beschermen bijvoorbeeld door hen af te raden om deel te nemen aan door politiek en beleid georganiseerde 'schijn' participatieactiviteiten.
- 3 Actief helpen van jongeren bij maatschappelijke verandering onder andere door collectieve belangenbehartiging.

De eerste manier doet vooral een beroep op agogisch vakmanschap, de derde manier vooral op politiek-strategisch vakmanschap.

Alle drie kapitaalvormen van belang

De drie vormen van sociaal kapitaal bestaan naast elkaar en vullen elkaar aan. Zo wijzen sommige onderzoekers erop dat er een hoge mate van bonding sociaal kapitaal nodig is om bridging kapitaal te kunnen opbouwen (Khan & Muir, 2006). In ieder geval zijn ze alle drie van belang voor mensen, groepen en gemeenschappen. Uit een meta-analyse van Carmen et al., (2022) komt naar voren dat de aanwezigheid van diverse verbindingen en netwerken binnen sociaal kapitaal (dus zowel bonding, bridging als linking kapitaal) positief bijdraagt aan sociale veerkracht: het vermogen van gemeenschappen om te herstellen van tegenslag en te leren omgaan met eventuele toekomstige tegenslag (Ungar, 2011). Daarom is het ook zo belangrijk, aldus Huygen en Fortuin (2021), dat het probleemoplossend vermogen van gemeenschappen niet verzwakt wordt door te veel voor hen op te willen lossen. Je ontnemt gemeenschappen dan de kans om 'te trainen' zodat ze er klaar voor zijn als er zich een grote tegenslag of crisis voordoet (Huygen & Fortuin, 2021, p. 22). Uit de meta-analyse van Carmen en collega's (2022) blijkt dat er nog weinig onderzoek is gedaan naar de implicaties van sociaal kapitaal voor het bouwen aan veerkracht. Op dit punt is er weinig bewijs.

Hoewel het versterken van sociale cohesie en het versterken van de drie hierboven genoemde soorten kapitaal een belangrijk doel is bij samenlevingsopbouw, zijn er ook enkele belangrijke kanttekeningen te maken (Putnam, 1995). Zo heeft sociaal kapitaal een keerzijde. Bonding kapitaal kan ertoe leiden dat mensen die niet tot de groep of gemeenschap behoren, worden buitengesloten. Een ander risico van bonding is dat de individuele vrijheid van leden van de gemeenschap wordt beperkt. Ook is er een risico dat er op bepaalde leden van de gemeenschap een overmatig beroep wordt gedaan. En tot slot kan bonding kapitaal leiden tot te weinig diversiteit in hulpbronnen. Bij bridging kapitaal kunnen de verbindingen te licht zijn of de belangen te verschillend. Dat bemoeilijkt het werken aan gezamenlijke doelen. Ook hier kunnen uitsluitingsmechanismen optreden. Bij linking kapitaal kunnen de onderliggende machtsverhoudingen in stand worden gehouden of zelfs versterkt. Tot slot kan een te eenzijdige focus op het aanwezige sociaal kapitaal in een gemeenschap ertoe leiden dat andere kapitaalbronnen zoals economisch kapitaal of cultureel kapitaal uit beeld verdwijnen, evenals structurele oorzaken van sociale problemen en een scheve verdeling van hulpbronnen (Van Pelt & Ročak, 2023).

2.2 Sociaal leren en capaciteitsontwikkeling

Buurtbewoners hebben allemaal hun eigen ontwikkeling doorgemaakt, via opleiding, werk of andere ervaringen. Zij beschikken over capaciteiten die ze kunnen inzetten voor de buurt (capaciteitsontwikkeling). Daarnaast kunnen ze zich ook verder ontwikkelen door samen te werken met andere buurtbewoners (sociaal leren). Samenlevingsopbouw sluit aan op deze mogelijkheden en probeert deze te stimuleren.

2.2.1 Sociaal leren

Sociaal leren is een belangrijk begrip voor samenlevingsopbouw. Kinderen en (jong)volwassenen leren niet alleen op school of bij andere vormen van formeel onderwijs, maar ook in het dagelijks leven. Dit wordt ook wel informeel leren genoemd. Naast het informele gaat het bij sociaal leren ook om 'het sociale'. Mensen leren ook met en van elkaar. Goezinne en Broens (in Goezinne et al., 2024) vatten het samen als: leren voor en door de groep. Sociaal leren heeft plaats in een bepaalde praktijk, die mensen onder specifieke omstandigheden bij elkaar brengt. Het leren dat in zo'n specifieke situatie plaatsvindt, wordt situationeel leren genoemd. Het leren is vaak spontaan, incidenteel en onbewust. Doordat samenlevingsopbouw zich richt op de groep kan het goed inspelen op de mogelijkheden die sociaal leren biedt.

Danny Wildemeersch heeft in zijn oratie een belangrijke bijdrage geleverd aan het denken over sociaal leren. Hij omschrijft het als volgt:

Sociaal leren wordt (...) opgevat als groepsgericht en omgevingsgericht leren (...) Sociaal leren is het leren functioneren van groepen, organisaties of gemeenschappen, in nieuwe, onverwachte, onzekere en moeilijk te voorspellen omstandigheden. Het is gericht op het oplossen van onvoorziene contextproblemen en wordt gekenmerkt door een optimaal gebruik van het probleemoplossingspotentieel dat in die groep of gemeenschap aanwezig is (1995, p. 33).

Theo Jansen (1999) vertaalt deze definitie naar: 1. Beter functioneren van de groep, 2. De (betere) verbinding tussen leren en handelen in de groep, 3. De (betere) communicatie tussen de groep en de sociale omgeving.

Wildemeersch ziet sociaal leren als basis voor een samenleving waarin mensen met elkaar in dialoog zijn en daarvan leren. Vervolgens vinden ze gezamenlijk een manier om de ingewikkelde uitdagingen van een maatschappij vol grote risico's aan te kunnen. Hij geeft vier kenmerken van sociaal leren:

- 1 Het is kritisch reflexief. Het maatschappelijk probleem waarover geleerd wordt, staat niet vast. De definiëring van het probleem is juist onderdeel van het leerproces.
- 2 Het is gericht op dialoog: interactief en communicatief.
- 3 Het is handelings- en ervaringsgericht, reflectie is onderdeel van actie.
- 4 Het is interdisciplinair, met een diversiteit aan actoren.

Dewey: leren door ervaring

Sociaal leren staat in een rijke traditie. John Dewey (1859-1952), de Amerikaanse filosoof en pedagoog, wordt gezien als een belangrijke inspiratiebron. Dewey gaat ervan uit dat mensen leren door concrete situaties te ervaren waarin ze geconfronteerd worden met een probleem of opgave. De samenleving verandert voortdurend door de oplossingen die door individuen en groepen mensen worden gevonden. Die veranderde samenleving is vervolgens ook weer van invloed op individuele oplossingen. Een individu handelt nooit in een sociaal isolement, maar altijd in connectie met de omgeving. Leren in praktijksituaties is voor Dewey het structurerende element voor samenleven.

Dewey werkt lange tijd samen met sociaal werkers in Chicago. Zijn filosofie en de uitwerkingen daarvan hebben invloed op het sociaal werk van die tijd en andersom wordt Dewey in zijn denken ook sterk beïnvloed door de praktijk van sociaal werk. Hierdoor verschuift de aandacht van individuele hulpverlening, met aandacht voor de omgeving van het individu, naar groepsgericht en situationeel sociaal werk. In de filosofie van Dewey is leren vanuit ervaring een 'fact of life'. In dit Wat werkt bij-dossier wordt Dewey's werk genoemd als inspiratiebron voor een samenlevingsopbouw die bijdraagt aan een samenleving waar gemeenschappen actief deelnemen in democratische processen (zie 3.3. Democratie en zeggenschap).

Giddens: doen, begrijpen, veranderen

De Britse socioloog Anthony Giddens, heeft de filosofie van Dewey verder uitgewerkt in de structuratietheorie (1984). In de inleiding op zijn theorie stelt Giddens dat de structuratietheorie niet kijkt naar de individuele ervaring of naar een overkoepelende sociale structuur, maar naar sociale praktijken die zich vormen gedurende een bepaalde tijd in een bepaalde omgeving.

Volgens Giddens verloopt het leven aan de ene kant in vaste routines en gewoonten. Zo blijven praktijken, systemen en structuren bestaan. Dit kan mensen belemmeren, maar ook ruimte bieden. Aan de andere kant reflecteren individuen op die routines en gewoonten en bestaat de mogelijkheid om hier verandering in te brengen. Door omstandigheden of reflectie kunnen vaste routines en gewoonten worden gewijzigd en kunnen praktijken, systemen en structuren veranderen. Hoe meer individuen deel zijn van deze verandering des te groter kan de schaal van sociale verandering zijn.

De theorie van Giddens (1979) is gebruikt bij de onderbouwing van het Nederlandse vormingswerk in de jaren negentig (Broens et al., 1991). Giddens maakt onderscheid tussen: praktisch bewustzijn, discursief bewustzijn en reflexief bewustzijn. Praktisch bewustzijn is 'doe-kennis', gebaseerd op vanzelfsprekendheden zonder te weten waarom. Bij discursief bewustzijn is men zich bewust van beweegredenen en bedoelingen en bij reflexief bewustzijn wordt ook de relatie met de context van de samenleving gemaakt. Deze drie soorten bewustzijn vergen voor het vormingswerk verschillende vormen van leren in verschillende fases. Uiteindelijk wordt daarbij persoonlijke vorming verbonden aan de wijze waarop de samenleving in elkaar zit. Verschillende soorten van leren zijn noodzakelijk om vormingswerk met succes uit te voeren. Broens en anderen koppelen de theorie van Giddens aan een veelgebruikte omschrijving van vorming als:

Een proces in de persoon waarbij deze komt tot een beter verstaan van zichzelf en zijn situatie, tot een kritische waardering daarvan en tot een bewuste en gerichte hantering van de mogelijkheden in zijn samenlevingssituatie (Studiecommissie in opdracht van het Nederlands Centrum voor Volksontwikkeling, 1969).

Etienne Wenger: community of practice

In de afgelopen decennia zijn talloze theorieën, modellen en uitgewerkte aanpakken ontwikkeld om leren buiten formele settings verder vorm te geven. Een invloedrijke manier van denken is geïntroduceerd door Etienne Wenger. In zijn boek *Communities of Practice*

combineert hij inzichten uit onderwijstheorie en antropologie tot een sociale theorie (Wenger, 1998). Wenger laat zien dat veel kennis en vaardigheden worden verworven door contacten in de directe omgeving, situationeel leren. Maar het blijft niet bij praktisch bruikbare inzichten. Leren in een *community of practice* draagt er ook aan bij dat mensen hun 'situatie' beter gaan begrijpen. Dit begrip kan de identiteit van een mens vormen. Een *community of practice* is volgens Wenger een groep mensen die zich verbonden voelt met een bepaalde activiteit en daar graag over wil leren van anderen. Een *community of practice* wordt gekenmerkt door drie eigenschappen: wederkerige betrokkenheid, een gedeelde activiteit of opgave en een gedeeld repertoire.

Practice is voor Wenger altijd sociaal.

Een praktijk houdt in 'doen', maar is nooit een doel op zichzelf. Het gaat om de activiteit in een historische en sociale context die structuur en betekenis geeft aan het handelen. Een praktijk is dus altijd een sociale praktijk, aldus Wenger (1998, p. 47).

Wenger geeft een voorbeeld van een vrouwelijke werknemer van een zorgverzekeringsmaatschappij die zorgclaims behandelt (Wenger, 1998). Deze vrouw werkt op een afdeling met anderen die dezelfde taken uitvoeren. Wenger vat de werknemers op deze afdeling op als een *community of practice* omdat ze een gezamenlijke opdracht hebben, op elkaar zijn aangewezen en van dezelfde middelen (repertoire) gebruik maken. De formulieren waarmee de vrouw werkt, geven niet altijd voldoende ruimte om in te spelen op de specifieke casus van de klant. Collega's reiken oplossingen aan om de formulieren zo in te vullen dat de werknemer in de casus kan voldoen aan de eisen van haar leidinggevenden. Tegelijkertijd leert de vrouw dat deze oplossingen niet los staan van de belangen van het bedrijf en de samenleving. Zij beseft het belang van haar handelen voor de klanten. En zij moet haar positie hierin opnieuw bepalen. Deze leerervaring heeft invloed op haar als werknemer, als collega en als mens. In een prachtig citaat dat te lang is om hier in zijn geheel weer te geven, eindigt Wenger met:

Wat zij leren en niet leren heeft alleen maar betekenis als onderdeel van een identiteit, die zo groot is als de wereld en zo klein als hun computerscherm; een identiteit die bepaalt welke vaardigheden zij aanleren en welke betekenissen zij aan hun werk toekennen. Zij worden processors van verzekeringsclaims (Wenger, 1998).

Communities of practice gelden nog steeds als een bruikbaar model voor leren in de situatie, ook als onderdeel van samenlevingsopbouw. Een *community of practice* is één van de vele vormen van gemeenschappen die een samenlevingsopbouwer tegen kan komen. Voor samenlevingsopbouwers is het dan ook de kunde om na te gaan met wat voor soort *community* zij te maken hebben. En hoe sociaal leren daarin het best tot zijn recht kan komen. Ook is het belangrijk te beseffen dat niet elke *community* voldoet aan de definitie van een *community of practice*. "Een wijk of buurt wordt bijvoorbeeld vaak 'een *community*' genoemd," aldus Wenger "maar is dat meestal niet" (1998, p. 72). Dit komt overeen met de opvatting van Dewey dat er pas sprake is van een gemeenschap op het moment dat mensen gaan samenwerken om op basis van gemeenschappelijke belangen gezamenlijke doelen te bereiken (zie 3.4.3.).

Elisabeth Shove: de 'sociale praktijk' centraal

De Engelse hoogleraar sociologie Elisabeth Shove brengt de traditie van Dewey en Giddens naar de praktijk. Sociale verandering valt volgens Shove alleen te begrijpen door sociale praktijken in onderzoek, beleid en uitvoering centraal te stellen. De samenleving verandert niet door de accumulatie van individueel gedrag, maar door de ontwikkeling van sociale praktijken.

Een sociale praktijk bestaat volgens Shove uit drie elementen die onderling verbonden zijn: de materialen, de competenties en de betekenissen. Wanneer een element ontbreekt, is er geen sprake van een sociale praktijk. In het toegankelijk geschreven *'The Dynamics of Social Practice'* (2012) laten Shove en haar medeauteurs aan de hand van (de geschiedenis van) alledaagse voorbeelden zien dat het steeds deze drie elementen zijn die ervoor zorgen dat sociale praktijken als skaten, auto rijden, televisie kijken, punk en hoelahoepen ontstaan, zich ontwikkelen en soms ook weer (goeddeels) verdwijnen. Individuen zijn de 'dragers' van de sociale praktijk. Maar de praktijk is meer dan de som van individuele gedragingen. Praktijk en individu zijn, in de door Shove aangehaalde woorden van Giddens: "in beide richtingen verbonden".

Shove legt de verbinding met het werk van Wenger over communities of practice. Evenals Wenger ziet zij sociale praktijken (communities) als plekken waar betekenissen en identiteiten van deelnemers worden gevormd. Maar nog meer dan Wenger legt ze de nadruk op de betekenis van sociale praktijken op zichzelf. Sociale praktijken hebben het potentieel voor maatschappelijke veranderingen.

"Patronen van participatie doen er niet alleen toe voor de huidige deelnemers, maar zijn ook bepalend voor wie er in de toekomst mee zullen doen en hoe deze personen door de sociale praktijk worden gevormd" meent Shove. En ze vervolgt: "Dit is bepalend voor de opbouw van expertise, voor de betekenis die aan deelname wordt gegeven en voor de verdeling van de vereiste materialen, oftewel, voor de productie van potentiële toekomstige trajecten, individueel en collectief" (p. 73).

Shove ziet de samenleving als een bonte kluwen van sociale praktijken. Ze berekent dat "elke dag ongeveer 108 biljoen persoon-uren worden gestoken in de, op dat moment beschikbare sociale praktijken". Een deel van deze praktijken blijft bestaan, een deel verdwijnt en maakt weer plaats voor andere praktijken.

Volgens Shove, die zich met name richt op de transitie om de klimaatcrisis te beteugelen, is het zeker mogelijk om in sociale praktijken te interveniëren. Sterker nog, interventies zijn een natuurlijk onderdeel van sociale praktijken. Beleidsmakers en professionals maken onderdeel uit van sociale praktijken; ook zij zijn dragers en in veel gevallen invloedrijke dragers. Zij moeten niet apart gezien worden van de sociale praktijken, maar juist als onderdeel ervan. Sociaal leren is voor Shove niet zozeer iets dat aan een sociale praktijk kan worden toegevoegd, maar een inherent onderdeel ervan. Shove raadt beleidsmakers en onderzoekers dan ook aan om bij sociale verandering niet te focussen op individuele gedragsverandering, maar juist op sociale praktijken: "practice is positioned central stage".

Shove heeft haar theorie ontworpen vanuit het perspectief van onderzoek en sociale verandering en niet zozeer vanuit het perspectief van samenlevingsopbouw. Praktijken van samenlevingsopbouw kunnen echter ook gezien worden als sociale praktijken. Bewoners, professionals, beleidsmakers en anderen zijn dragers van die praktijk. Sociaal leren is onderdeel van die praktijk. Samenlevingsopbouw kan op de praktijk aansluiten. De manier van kijken van Shove is dynamisch; houdt rekening met verandering en verschillende perspectieven. Tegelijkertijd biedt het een helder kader met de drie elementen: competenties, betekenissen en materiaal. Samenlevingsopbouwers kunnen hierop letten wanneer zij zelf een sociale praktijk analyseren, maar het kan ook van belang zijn bij het faciliteren van leerprocessen. Overigens wijst Shove zelf op het werk van verwante sociaal-wetenschappers die andere elementen benoemen om sociale praktijken te analyseren. Zij beschouwt haar eigen driedeling niet als heilig.

Reflectie, bewustwording en actorschap

Hoe kunnen samenlevingsopbouwers inspelen op steeds terugkerende elementen in sociale praktijken (communities) om daarmee gemeenschapskracht te versterken en bij te dragen aan positieve verandering? Finger (1995) onderscheidt drie historische stromingen in sociaal leren: wetenschappelijk humanisme, volwasseneneducatie en politieke empowerment. Deze stromingen hebben op verschillende manieren invloed op vormen van sociaal agogisch handelen van sociaal werkers. Het gaat er niet alleen om burgers te 'helpen' bij problemen, maar vooral om dat op zo'n manier te doen dat burgers zich bewust worden van hun positie in de maatschappij en de wijze waarop zij met anderen hun positie kunnen verbeteren.

Volgens Wildemeersch zijn de door Finger beschreven stromingen uit de vorige eeuw uitgewerkt als kader voor sociaal-agogisch handelen. Er zijn nieuwe vormen van sociaal leren nodig die passen bij de uitdagingen van de 21^e eeuw. Het gaat erom groepen burgers te ondersteunen om op hun situatie te reflecteren en van daaruit te komen tot samenlevingsvormen die een antwoord bieden op complexe maatschappelijke vraagstukken, zoals het ecologische vraagstuk (Wildemeersch, 1995, p. 4). Reflectie, dialoog en een diversiteit van actoren zijn daarom voor Wildemeersch belangrijke uitgangspunten van sociaal leren.

Onmiskenbaar is er bij sociaal leren in samenlevingsopbouw meer nadruk te zien op reflectie, dialoog en diversiteit van actoren. Samenlevingsopbouwers zijn kritisch op het van buitenaf of bovenaf opleggen van ideeën of handelwijzen. 'Niets over ons zonder ons' is een bekend adagium. Maar sociaal leren is niet vrijblijvend. Juist door de nadruk op het sociale worden mensen zich bewust van hun plek in de samenleving. En dat kan gevolgen hebben voor het handelen. In de *Pedagogie van de onderdrukten* (1978, p. 56) geeft Paolo Freire al aan dat hij mensen niet beschouwt als een 'leeg vat' dat door middel van educatie wordt gevuld. Het gaat hem niet alleen om de educatie van onderdrukten, maar om de bevrijding van onderdrukten.

Grondleggers van sociaal leren benadrukken met verschillende nuances dat situaties en ervaringen vormend werken. Niet alleen voor het individu maar ook voor sociale praktijken (communities) en (delen van) de samenleving als geheel. In zijn bundel over praktijktheorieën in en voor het sociaal-cultureel werk stelt Lode Vermeersch (2019, p. 75):

Het is door in een groep te leren (groepswork) dat iemand competenties opdoet en nieuwe mogelijkheden en verbanden leert zien. In de groep wordt ook nieuwe kennis geconstrueerd en gevalideerd, worden oude denkkaders vervangen door nieuwe. Sociaal leren slaat ook op het verwerven van sociale vaardigheden en het zich verantwoordelijk stellen voor de groep.

Samenlevingsopbouw richt zich bij uitstek op 'het sociale'. Daarmee is zij in de unieke positie om eraan bij te dragen dat (groepen) mensen zich bewust worden van hun situatie. Uiteindelijk kan een beter begrip van de omstandigheden waarin mensen leven, er ook aan bijdragen dat zij bewuster met bepaalde situaties omgaan. Zij krijgen meer grip op hun leven en kunnen wellicht ook meer voor anderen betekenen die in soortgelijke situaties verkeren. Dan is er sprake van actorschap zoals elders in dit Wat werkt bij-dossier beschreven (zie 5.1.4.).

2.2.2 Capaciteitsontwikkeling

Capaciteitsontwikkeling van gemeenschappen beslaat een breed terrein. Het gaat om de capaciteiten van individuen, groepen, gemeenschappen en (gemeenschapsoverstijgende) netwerken. Alan Barr en anderen (2002) benoemen vijf terreinen van leren en ontwikkelen in gemeenschappen:

- Werken met gemeenschappen om hun behoeften en plannen te leren kennen.
- Ondersteunen van de ontwikkeling van vaardigheden (skills) en zelfvertrouwen van activisten en organisaties.
- Stimuleren van brede participatie in gemeenschappelijke kwesties.
- Gemeenschappen ondersteunen in het uitoefenen van macht en invloed.
- Gemeenschappen ondersteunen om voorzieningen te starten en te managen.

Om dit effectief te doen, kan door de samenlevingsopbouwer op verschillende niveaus tegelijk worden gewerkt. Het kan gaan om praktische ondersteuning op het terrein van projectontwikkeling, management, ICT en fondsenwerving, training, consultancy en planningsadvies. En om het ondersteunen bij het bouwen aan netwerken, uitwisseling en communicatie. Maar de kern is het versterken van sleutelpersonen, vrijwilligers en groepen die zich inzetten voor de buurt. En hierdoor het aanmoedigen van betrokkenheid, engagement en participatie (The Scottish Community Development Centre for Learning, 2007).

In Schotland is na de eeuwwisseling een beweging op gang gekomen onder de noemer *community capacity building*. In 2007 werden de belangrijkste inzichten en studies over deze beweging op een rij gezet (The Scottish Community Development Centre for Learning, 2007). Community capacity building wordt hier gedefinieerd als: "Activities, resources and support that strengthen the skills, abilities and confidence of people and community groups to take active action and leading roles in the development of communities" (Skinner, 2006).

Culturele en maatschappelijke vorming

In Nederland is over capaciteitsontwikkeling veel kennis ontwikkeld vanuit culturele en maatschappelijke vorming. Rond de eeuwwisseling was dit een florerend onderdeel van

sociaal werk met een eigen kennisfundament dat ook voor samenlevingsopbouw interessante inzichten opleverde. Vincent de Waal (2001) beschrijft in het kort de geschiedenis van het vormingswerk in Nederland. De eerste periode (1950-1965) richtte zich op het vormen van een meer gestandaardiseerde samenleving. Vorming had het karakter van een paternalistisch en traditioneel verheffingsideaal. In de tweede periode (1965-1990) werden meer vragen gesteld over keuzevrijheid en emancipatie. Professionele organisaties speelden hierin een belangrijke rol. In de laatste periode die De Waal schetst (vanaf begin jaren negentig) wordt aan burgers een belangrijke rol toegedicht om bij te dragen aan structuren en voorzieningen van de samenleving. Burgers werden steeds meer gezien als 'competente actoren'. Dit stelde eisen aan het vormingswerk.

Om dat (nog) beter te kunnen doen of om daarin meer (speel)ruimte te verwerven zijn nieuwe competenties en mogelijkheden tot leren gewenst. Deze competenties spelen niet alleen een rol in individuele ondersteuning, maar dragen ook bij aan het maatschappelijk functioneren (De Waal, 2001, p. 289).

Spierts beschrijft maatschappelijke en culturele vorming in 1998 als beroep in ontwikkeling. In die ontwikkeling speelt samenlevingsopbouw volgens Spierts een belangrijke rol. Vorming is een activiteit die gebaseerd is op motieven van individuen, maar gaat ook "over de positie van mensen in de samenleving, hun competentie om zich rond hun belangen en interesses te organiseren en hun opvattingen die ze huldigen over democratie en hun rol als burger" (Spierts, 1998, p. 182). Vorming wordt in toenemende mate gezien als een bijdrage aan de burger als actieve actor in zijn of haar omgeving. De professional heeft daarbij twee kerntaken: hij of zij draagt bij aan het ondersteunen en activeren van groepen en gemeenschappen en initieert en ontwikkelt nieuwe diensten, voorzieningen en projecten. Spierts beschrijft twee hoofdtaken voor het moderne vormingswerk: animatie en activering. Animatie is het mogelijk maken van activiteiten waar mensen zich al doende in kunnen ontplooiën. Activering gaat over participatie en het bereiken van maatschappelijke waarden. Volgens Spierts kunnen animatie en activering elkaar versterken.

Een belangrijke ontwikkeling in de laatste decennia is de opkomst van actief burgerschap en burgerinitiatieven. Hier spelen samenlevingsopbouwers vaak nog een faciliterende rol, maar steeds meer en steeds vaker beogen de initiatieven om zoveel mogelijk op eigen benen te staan, los van professionele organisaties en overheden. Sociaal ondernemerschap komt ook steeds meer op. Burgers in wijken ondernemen gezamenlijk activiteiten, en creëren gaandeweg projecten, diensten en voorzieningen en ondersteunen en activeren groepen en gemeenschappen in de buurt, los van overheidsopdrachten of interventies vanuit professionele organisaties.

De potentie van de buurt

Een belangrijk uitgangspunt voor samenlevingsopbouw is dat elke wijk, buurt of dorp beschikt over de mogelijkheden om de kwaliteit van leven in de buurt te versterken. Een deel van die mogelijkheden wordt benut, maar een deel van die mogelijkheden wordt niet benut. Samenlevingsopbouw richt zich op het versterken van benutte mogelijkheden en het ontwikkelen van nog onbenutte mogelijkheden. Niet elke persoon, groep of gemeenschap die zich zou kunnen inzetten met en voor de buurt doet dat en wie dat wel

doet heeft vaak nog meer te bieden, zo is de aanname. Hoewel wordt erkend dat buurten onderling verschillen, gaat men er over het algemeen van uit dat er in elke buurt krachten aanwezig zijn die nog niet benut worden. Vaak wordt ook aangegeven dat elke burger iets te bieden heeft voor de buurt, maar dat dit niet altijd wordt ontdekt en dat maatschappelijke structuren juist verhinderen dat deze persoonlijke kwaliteiten zich kunnen manifesteren (zie voor een krachtig pleidooi hierover Kretzmann & McKnight, 1993).

Latente en manifeste functies

Wanneer het gaat om benutte en onbenutte krachten is het zinvol om kort stil te staan bij het door de Amerikaanse socioloog Robert Merton (1957) ontwikkelde het begrippenpaar latente en manifeste functies. Merton analyseerde de samenleving als een samenspel van functies. Manifeste functies omschrijft hij als: "objectieve consequenties die bijdragen aan aanpassing aan het systeem die zo zijn bedoeld en zo worden herkend door deelnemers aan het systeem. Latente functies worden noch bedoeld noch herkend" (p. 63). Een belangrijke reden om dit begrippenpaar voor de sociologie te ontwikkelen was dat Merton in veel onderzoek een verwarring zag optreden tussen bewuste motivaties van mensen en de objectieve consequenties.

Voor capaciteitsontwikkeling in samenlevingsopbouw kan Merton's onderscheid tussen objectieve manifeste functies en subjectieve latente functies interessant zijn. Om dit te begrijpen is het goed om een kort voorbeeld van Merton aan te halen. Twee tijdgenoten, William Thomas en Florian Znaniecki, deden langdurig onderzoek onder Poolse immigranten in Amerika. Zij stellen vast dat alle Poolse coöperatieve instituties en voorzieningen tot stand kwamen met het doel om bepaalde behoeften van de immigranten te vervullen. Maar, stellen zij,

de sociale functie van de instituties is zeker niet beperkt tot dit expliciete en bewuste doel. Eenmaal tot stand gekomen vervullen deze voorzieningen en instituties andere functies, informeel en formeel. Formeel als 'the best intermediate link between the peasant-primary group and the secondary national system' (Merton, 1957, p. 62).

Samenlevingsopbouw boort met capaciteitsontwikkeling niet per se alleen bewuste en bedoelde ontwikkelingen aan, maar ook onbedoelde en onbewuste. Ook wanneer samenlevingsopbouwers uitgaan van de behoeften van bewoners. Immers subjectieve motivaties leiden tot voorspelbare én onvoorspelbare concrete resultaten. De gevolgen van capaciteitsontwikkeling kunnen dus enigszins grillig zijn. Sturing op resultaten blijft mogelijk, maar het blijft zaak om de tastbare werkelijkheid te volgen en daar weer op in te spelen.

Capaciteiten, macht en emancipatie

Rond samenlevingsopbouw is een debat gaande over in hoeverre burgers in wijken en dorpen zelf verantwoordelijk kunnen zijn voor het versterken van de lokale gemeenschap. Vaak wordt hierbij gewezen op buurten waar bewoners over weinig middelen beschikken of waar geen basis voor veiligheid is, bijvoorbeeld door vormen van (ondermijnende) criminaliteit. Maar het kan ook gaan om bewoners met individuele problemen zoals eenzaamheid of mensen met een beperking die wel mee willen doen, maar in hun

omgeving op allerlei belemmeringen stuiten. Dit roept vragen op over in hoeverre capaciteiten lokaal tot bloei gebracht kunnen worden en wat de rol van samenlevingsopbouw daarin kan zijn.

Capaciteitsbenutting en capaciteitsontdekking

Allereerst is het goed om onderscheid te maken tussen capaciteitsbenutting en capaciteitsontdekking. In het geval van benutting gaat het om capaciteiten die al bestaan. Bij ontdekking gaat het om capaciteiten die in potentie aanwezig zijn, maar nog niet bestaan. Dan kan het gaan om concrete vaardigheden die men wel kan aanleren, bijvoorbeeld op het terrein van ICT of projectmanagement. Het kan ook gaan om inzichten in maatschappelijke verhoudingen en structuren die nog onbekend zijn. Inzicht in maatschappelijke verhoudingen en structuren zijn nodig om te kunnen bepalen wat er in een buurt nodig is; waar de behoeften van diverse groepen bewoners liggen. In buurten waar veel problemen spelen kan het zinvol zijn om eerst aandacht te besteden aan deze vorm van capaciteitsontdekking. Wanneer te snel wordt uitgegaan van burgers als 'competente actoren', bestaat het gevaar dat bewoners initiatieven gaan ontplooiën die uiteindelijk niet leiden tot wat nodig is om positieve sociale verandering te bewerkstelligen. Voor samenlevingsopbouwers is het van belang om op gemeenschapsniveau een goede analyse te maken van bestaande en potentiële capaciteiten. In het hoofdstuk over *assets* wordt hier nader op ingegaan. De uitkomsten van zo'n analyse kunnen richting geven aan de ondersteuning en mogelijk de activiteiten die (moeten) worden ingezet. Het aanboren van potentiële capaciteiten is een ontdekkingstocht. Animatie, het al doende kennis maken met nieuwe werkelijkheden, is hierbij doorgaans geschikter dan het organiseren van gerichte activiteiten.

Bewustwording en emancipatie

In wijken en dorpen is in toenemende mate sprake van diversiteit. Er is geen gestandaardiseerde samenleving waar samenlevingsopbouwers aan kunnen refereren. Wijkbewoners zijn zich lang niet altijd bewust van de situatie in hun buurt. Jongeren komen weinig in contact met ouderen et cetera. Door verschillende bewonersgroepen bij elkaar te brengen kunnen zij van elkaar leren. Zij komen erachter welke kwesties de bewoners verdelen of verenigen. Dit kleurt hoe dan ook hun visie op wat nodig is voor de buurt en mogelijke stappen bij gemeenschapsvorming. Om in de termen van Merton te spreken kan dit weer allerlei onvoorspelbare latente functies losmaken. Bijvoorbeeld door de ontwikkeling van een buurthuis in zelfbeheer dat een centrum van activiteiten in de buurt wordt.

Burgers zijn mondig en accepteren geen paternalisme of bevoogding. Dat wil niet zeggen dat samenlevingsopbouw zich niet bezighoudt met bewustwording. In bovenstaande paragraaf over sociaal leren is aangegeven dat bewustwording inherent is aan leren in informele sociale verbanden. Door capaciteitsontwikkeling in gemeenschappen krijgen bewoners inzicht in het leven van zichzelf en anderen en moeten zij bepalen welke betekenis zij daaraan geven. Dit is vormend voor hun persoonlijke identiteit en de manier waarop zij in het leven staan.

Samenlevingsopbouw heeft nog steeds een emancipatoire functie door mensen bij elkaar te brengen. Samenlevingsopbouw kan niets voorschrijven, maar wel capaciteiten helpen

ontwikkelen die de keuzevrijheid van mensen bevorderen. Om dit effectief te doen is het zaak om alert te zijn hoe lokale en bovenlokale maatschappelijke verhoudingen de omstandigheden van bewoners beïnvloeden. En op die manier niet te veel en niet te weinig van mensen te vragen.

Kan de buurt het alleen

In hun iconische studie over de kern van community building, stellen Kretzmann en McKnight (1993) op basis van onderzoek in de praktijk, dat ieder mens in staat is om iets te bieden voor anderen in de buurt. Het kan gaan om de gave om andere mensen op te vrolijken tot het leiden van een burgerinitiatief. Asset-Based Community Development (ABCD), de werktraditie die Kretzmann en McKnight ontwikkelde, gaat ervan uit dat buurtbewoners gezamenlijk de potentie hebben om de gemeenschap te versterken en van daaruit externe hulpbronnen aan te boren. Iedere buurtbewoner heeft hier volgens hen iets in te bieden en kan daarom worden gewaardeerd. Samenlevingsopbouw heeft de belangrijke taak om burgers te ondersteunen elkaars krachten te vinden en die de ruimte te geven.

ABCD is een in Nederland veel toegepaste aanpak. In een apart hoofdstuk besteden we hier aandacht aan. Wanneer het gaat om capaciteitsontwikkeling wordt ABCD bekritiseerd om de nadruk die zij legt op de gemeenschap als drager van sociale verandering. Auteurs als Ennis & West (2010) verwijten ABCD te weinig aandacht te hebben voor de situatie van bewoners die in moeilijke omstandigheden leven en geen tijd, energie of aandacht hebben om zich voor anderen in de buurt in te zetten. Bovendien zou ABCD te weinig oog hebben voor de maatschappelijke verhoudingen en structuren. Buurtbewoners kunnen volgens deze auteurs vanuit hun positie onmogelijk verandering brengen in hun situatie. Door in deze situaties vast te houden aan de potentiële kracht van bewoners om hun eigen gemeenschap te versterken wordt de gemeenschap in de praktijk aan haar lot overgelaten. Aanhangers van ABCD brengen daar tegenin dat in veel gevallen de buurt sowieso aan haar lot is overgelaten. De overheid en de maatschappelijke organisaties die door de overheid worden aangestuurd zijn niet in staat gebleken om mensen in deze buurten in hun waarde te laten en kennen de behoeften onvoldoende om daar verandering in te brengen. De pretentie van maatschappelijke organisaties die dat wel zeggen te doen, draagt er juist aan bij dat de gemeenschap in de greep blijft van kleinerende vormen van 'hulp'.

De discussie die zich uitkristalliseert rond ABCD wordt in kleine kring van professionals, beleidsmakers en vooral onderzoekers gevoerd. Voor capaciteitsontwikkeling door samenlevingsopbouw is deze discussie van belang. Welke capaciteitsontwikkeling is in specifieke lokale praktijken nodig en gewenst? Gaat het om praktische vaardigheden of meer om maatschappelijke inzichten? Kunnen buurtbewoners zelf een begin maken. Of is ook samenwerking met een bredere cirkel van maatschappelijke organisaties en de lokale overheid noodzakelijk om de eerste stappen te zetten? En welke gevolgen heeft deze 'inmenging' voor capaciteitsontwikkeling op de langere termijn?

Capability-benadering

Het laatste decennium wordt in samenlevingsopbouw steeds vaker gerefereerd aan de capability-benadering, of bekwaamheidsbenadering. Als afsluiting van deze paragraaf gaan

we in op het belang van deze benadering voor capaciteitsontwikkeling in gemeenschappen. De Amerikaanse hoogleraar rechtsfilosofie en ethiek, Martha Nussbaum, heeft in belangrijke mate bijgedragen aan de ontwikkeling van deze benadering, die van belang is om grip te krijgen op capaciteiten en de kansen die individuen en groepen mensen hebben om capaciteiten te ontwikkelen. Dit vergt een korte uitleg van de filosofie van Nussbaum (2012).

Floreren

Nussbaum stelt dat elke burger gelijkwaardig in staat gesteld moet worden om te kunnen floreren. Ze ziet daarbij een belangrijke taak weggelegd voor de overheid. Op tien essentiële levensterreinen, die Nussbaum de *capabilities* noemt, moet de overheid elke burger voorzien in een ondergrens van mogelijkheden. Alle items op de lijst zijn van invloed op de menselijke waardigheid.

De lijst geldt ongeacht de capaciteiten die mensen hebben. Dus een persoon met een verstandelijke beperking heeft evenveel recht op een ondergrens van menselijke waardigheid als een persoon zonder verstandelijke beperking. Het spreekt vanzelf dat de overheid zich extra moet inspannen om de persoon met een verstandelijke beperking een gelijkwaardig recht op waardigheid te bieden. "Degenen die meer hulp nodig hebben bij vrijheid om te kiezen en te handelen krijgen meer hulp" stelt Nussbaum onomwonden. Nussbaum accepteert dat mensen niet altijd competente actoren zijn. En verlangt van de overheid dat zij haar beleid en structuren hierop inricht.

Naast de *capabilities* onderscheidt Nussbaum ook het begrip *functioning*. Een *functioning* is een actieve verwezenlijking van een of meerdere *capabilities*. Pas wanneer *capabilities* omgezet kunnen worden in een *functioning* is er sprake van de daadwerkelijke mogelijkheid om te floreren. Het kan zijn dat een samenleving wel bepaalde ontwikkeling mogelijk maakt (bijvoorbeeld door onderwijs), maar vervolgens onmogelijk maakt om deze *capabilities* te benutten in *functionings* (bijvoorbeeld door stigma, vooroordelen of discriminatie).

Sociale verbinding in de wijk

Om aan te geven hoe de filosofie van Nussbaum op de praktijk van gemeenschapsvorming kan worden toegepast is het proefschrift van Annica Brummel (2017) interessant. De auteur heeft gekeken wat "de mogelijkheden bepaalt voor sociale inclusie in de wijk voor mensen met een licht verstandelijke beperking of een psychische aandoening". Ze onderzocht dit vanuit het perspectief van bewoners en vanuit het perspectief van bewonersgroepen in drie wijken in Nijmegen. De *capability*-benadering vormde het theoretische kader voor het onderzoek. Brummel onderzocht in hoeverre de alledaagse praktijk ruimte gaf voor de *capability* 'sociale banden'. Deze *capability* bestaat uit twee delen. Kortweg: a. in staat zijn om iets voor anderen te betekenen en b. in staat zijn om je te beschermen tegen ongelijkwaardige behandeling.

De conclusie is niet hoopgevend. Brummel constateert dat er voor deze bewoners maar weinig mogelijkheden zijn om sociale banden in de wijk aan te gaan. Bewoners worden vaak gezien als cliënt en niet als burger en daardoor in de praktijk uitgesloten van deelname aan bewonersgroepen. Vaak zien bewoners met een licht verstandelijke beperking of psychische aandoening zichzelf ook als cliënt. Hierdoor zijn zij niet in staat om iets voor anderen te betekenen. Op beperkte schaal lukt dat wel in de rol als buurvrouw of

buurman of als vrijwilliger. De rol van vrijwilliger is een voorbeeld van een functioning, een actieve verwezenlijking van een capability, die ook een positieve invloed heeft op andere capabilities.

Brummel pleit op basis van haar onderzoeksresultaten voor een radicaal nieuwe manier om vorm te geven aan sociale inclusie op wijkniveau. Om daadwerkelijk toegang te geven tot 'sociale banden' is het noodzakelijk om ruimte te maken voor gemeenschappen waar mensen met een beperking niet worden gezien als cliënt, maar als medebewoner. Bovendien moet er niet alleen ruimte zijn om iets te betekenen voor anderen, maar ook om zelf (eventueel met hulp van anderen) weerbaar te zijn tegen ongelijkwaardige behandeling. Brummel verwijst naar de rol van wijkteams die hier in samenwerking met gehandicaptenzorg en de ggz aan kunnen werken.

De capability-benadering als toetsend kader

De capability-benadering is interessant voor capaciteitsontwikkeling. De lijst van capabilities geeft houvast bij wat minimaal noodzakelijk is om mensen te kunnen laten floreren. In de praktijk kan getoetst worden in hoeverre dit ook daadwerkelijk wordt gerealiseerd en welke factoren daarop van invloed zijn. Aan de hand van die factoren kan worden bekeken hoe capaciteitsontwikkeling kan bijdragen aan de verbetering van de situatie.

Voor mensen met een beperking blijkt de huidige vorm van gemeenschapsvorming in wijken niet te voldoen. Bewonersgroepen staan lang niet altijd open voor mensen met een beperking. Capaciteitsontwikkeling zou zich kunnen richten op het weerbaar maken van mensen met een beperking tegen deze vorm van uitsluiting. Tegelijkertijd kunnen mensen met een beperking worden ondersteund in al bestaande positieve contacten als buurman of buurvrouw of als vrijwilliger. Samenlevingsopbouw kan hierbij een rol spelen, in samenwerking met de gehandicaptenzorg, de ggz en de wijkteams, zoals Brummel aangeeft. De capability-benadering kan dus richtinggevend zijn voor de vorm die capaciteitsontwikkeling kan aannemen in lokale gemeenschappen.

2.3 Democratie en zeggenschap

Democratie en zeggenschap vormen vanaf het ontstaan een belangrijke drijfveer van samenlevingsopbouw. In deze paragraaf reconstrueren we de betekenis van democratie en zeggenschap voor samenlevingsopbouw.

Democratie is meer dan één keer in de vier jaar naar de stembus gaan. Democratie en zeggenschap spelen een rol in de dagelijkse ontmoetingen binnen gemeenschappen en buurten, zoals tussen bewoners, publieke professionals en beleidsmakers. Zo gelden gemeenschappen als plekken van 'alledaagse democratie'. Vanaf het ontstaan van samenlevingsopbouw, eind negentiende eeuw, vinden ideeën over democratie en zeggenschap navolging in de huidige tijd. Voor de theoretische onderbouwing van de rol van democratie en zeggenschap in samenlevingsopbouw, staan we uitgebreid stil bij de theorie van de Amerikaanse politicoloog Albert Dzur over participatieve democratie en democratisch professionalisme.

De reconstructie begint bij Jane Addams, misschien wel de *founding mother* van samenlevingsopbouw. Zij had een uitgesproken opvatting over democratie, ingegeven door haar betrokkenheid bij samenlevingsopbouw en haar ervaring met de praktijk. Minder bekend is dat Addams een belangrijke rol speelde bij het ontstaan van het Pragmatisme. Dit is een invloedrijke stroming in de Amerikaanse filosofie waar ook de theorie van Dzur sterke raakvlakken mee heeft. Een belangrijke schakel in zowel het Pragmatisme als het werk van Dzur is de Amerikaanse pedagoog en filosoof John Dewey. Langs de lijn van Addams, Dewey en Dzur komen we uit bij de rol die democratie en zeggenschap spelen in de huidige praktijk van samenlevingsopbouw. We zoomen in op recent werk van Cormac Russell, een van de hoofdrolspelers van de ABCD-benadering. Aan het einde van paragraaf beschrijven we vier vormen of toepassingen van democratie en zeggenschap waarvoor binnen samenlevingsopbouw enige bewijskracht bestaat: burgerbegrotingen, buurtbudgetten, bewonersoverlegorganisaties (boo's) en deep democracy.

2.3.1 Jane Addams – het ethos van de democratie

Wie zich bekommert om samenlevingsopbouw, democratie en zeggenschap kan niet om Jane Addams (1860-1935) heen. Dit icoon uit de begintijd van het sociaal werk vestigt zich eind jaren tachtig van de negentiende eeuw in Chicago. In de arme immigrantenwijk Near West Side, betreft Addams een groot pand, genaamd Hull House. Deze wijk groeit uit tot het meest bekende buurt- en volkshuis van de Verenigde Staten.

Het maatschappelijk engagement van Addams blijft niet beperkt tot Hull House en Near West Side, waar ze gedurende bijna vijftig jaar samen met de bewoners ijvert voor sociale verbetering. De betrokkenheid van Addams is gelaagd en veelzijdig, haar activiteiten reiken tot ver buiten Chicago. Op nationaal vlak strijdt ze voor vrouwenkiesrecht en burgerrechten en trekt ze zich het lot van arbeiders aan. Jane Addams groeit in de eerste dertig jaar van de twintigste eeuw uit tot de bekendste vrouw van de Verenigde Staten. Het *settlementswork* van Hull House vindt op grote schaal navolging. Op het internationale toneel vertolkt ze een belangrijke rol in de vredesbeweging. In 1931 ontvangt ze als eerste vrouw de Nobelprijs voor de Vrede.

Hull House: samenleven én structurele verbeteringen

Het begint allemaal in 1889 met Hull House; de uitkomst van een zoektocht van een kleine tien jaar. Addams is afkomstig uit de hogere middenklasse en maakt deel uit van een generatie vrouwen die als eerste vanuit hun familie gaan studeren. Na hun studie worden ze echter geacht te kiezen voor het huwelijk en een gezinsleven. De weg naar een baan of betaalde arbeid is min of meer afgesloten. In de tien jaar na haar studie worstelt Addams met haar levensperspectief (Landhäuser, 2009), zelfopoffering binnen de familie, of actief lid van de samenleving? Ze maakt twee keer een langere reis naar Europa. Tijdens haar tweede reis bezoekt ze het university settlement Toynbee Hall in Londen. Ze raakt geïnspireerd door de academici en studenten uit Oxford en Cambridge die zich inzetten voor de armere bevolkingsgroepen door allerlei clubs en cursussen te organiseren. Dit geeft het juiste zetje voor de oprichting van Hull House, samen met haar studiegenoot en levensgezel Ellen G. Star. Dat biedt haar de mogelijkheid voor een eigen beroepsleven en een maatschappelijk actieve rol. Binnen enkele maanden verzamelt Addams een schare

van geëngageerde jonge vrouwen, waarvan een aantal later vooraanstaande posities binnen allerlei maatschappelijke organisaties in de Verenigde Staten innemen (Hamington, 2022).

De vestiging van Hull House in Near West Side berust niet op toeval. In de buurt wonen mensen van uiteenlopende nationale herkomst en met een diverse culturele achtergrond. Mensen met een Italiaanse en Duitse migratieachtergrond, Poolse en Russische joden, uit Canada afkomstige Fransen en Ieren. Deze diversiteit maakt dat het Settlement House op deze plek wordt gevestigd met als doel om zich tot de hele buurt in al haar verscheidenheid te wenden en de kwesties die er spelen vanuit hun maatschappelijke samenhang te bekijken. Het decor wordt gevormd door de industrialisatie, de kapitalistische uitbuiting van arbeiders en de migratie van het platteland naar de stad (Seigfried, 1999; Landhäuser, 2009).

Hull House richt zich aanvankelijk op voorzieningen voor kinderen, zoals kinderopvang en verschillende groepsactiviteiten voor kinderen. Maar het aanbod breidt zich al snel uit naar volwassenen, met allerlei lezingen, clubs en cursussen. Deze zijn deels gebaseerd op de behoeftes van de bewoners, maar ook op de voorkeuren van de vrijwilligers. Het palet aan activiteiten is uiteenlopend, variërend van kooklessen tot toneelvoorstellingen, muziekkuitvoeringen en cursussen en spreekuren om nieuwe immigranten wegwijs te maken. In de loop van de tijd komen er steeds meer voorzieningen, zoals een openbare speeltuin, een sportzaal, een expositieruimte, een theaterzaal, een badhuis en een zwembad (Van der Linde, 2010).

De doelen van Hull House werken op twee niveaus (Landhäuser, 2009). Het eerste is gericht op het vernieuwen van het sociale samenleven. Als tweede wil men de (materiële) levensomstandigheden in het door industrialisatie gekenmerkte stadsdeel onderzoeken en verbeteren. Dat leidt nadrukkelijk tot een structurele, politieke oriëntatie: het werken aan maatschappelijke oorzaken van slechte situaties op het gebied van wonen, onderwijs, opvoeding, arbeid en gezondheid. Dat krijgt concreet gestalte door het aanbieden van vergaderruimte aan stakers of het ondersteunen van nieuwe vakbonden, zoals die van naaisters in de kledingindustrie. Als blijkt dat deze meisjes veel te hoge huren betalen voor hun kleine kamers, sticht Hull House een coöperatief woonhuis voor vijftig meisjes. Als de steenkool te duur wordt verkocht, start Hull House een coöperatieve organisatie om steenkool in te kopen. Als het vuilnis in de wijk niet wordt opgehaald als gevolg van corruptie en incompetent bestuur, dingt Hull House mee in de aanbesteding (Van der Linde, 2010). In alle gevallen vormt de lokale gemeenschap het aangrijpingspunt voor handelen en actie. Project na project wordt gelanceerd, waarbij Hull House als het ware fungeert als een laboratorium om te experimenteren met menselijke behoeften (Landhäuser, 2009). De resultaten zijn talrijk, van de oprichting van vakbonden, tot wetten tegen kinderarbeid, huurkazernes en de eerste jeugdrechtbank van de Verenigde Staten (Hamington, 2022).

Democratie als levenswijze

Het werk van Hull House wordt gevoed door sociologisch empirisch onderzoek en filosofische onderbouwing en reflectie. Zo onderbouwen de bewoners van Hull House hun werk waar mogelijk met eigen sociaalwetenschappelijk onderzoek. In de *Hull House Maps*

and Papers rapporteren ze over woonomstandigheden, werksituaties in de naaiateliers en kinderarbeid. In haar filosofische beschouwingen reflecteert Addams vooral op de betekenis van democratie. Een sleuteltekst vormt haar boek *Democracy and Social Ethics* uit 1902. Hierin keert ze zich tegen een liberale opvatting van democratie die claimt een gelijke stem voor iedereen in petto te hebben, maar ondertussen privileges laat voortbestaan. Addams zet daar het idee van democratie als levensvorm (democracy as a way of life) tegenover. Hierbij is iedereen op grond van zijn of haar eigen unieke bijdrage bij besluitvorming betrokken. Democratie is voor Addams een sociaal-ethische praktijk: identificatie met het gemeenschappelijke lot.

We are learning that a standard of social ethics is not attained by traveling a sequestered byway, but by mixing on the thronged and common road where all must turn out for one another, and at least see the size of one another's burdens. To follow the path of social morality results perforce in the temper if not the practice of the democratic spirit, for it implies that diversified human experience and resultant sympathy which are the foundation and guarantee of Democracy (Addams, 1902, p. 6-7).

Identificatie met het gemeenschappelijke lot, het fundament van de democratie, behelst volgens Addams dat je je moet openstellen voor de pijn en het lijden van de minder gefortuneerden. Sleutelbegrip in het zorg dragen voor anderen is sympathetic understanding: oog hebben voor de ervaringen van anderen. Het begrip van democratie is bij Addams gestoeld op een geleefde, doorleefde en gevarieerde praktijk van samenlevingsopbouw en sociale verbetering. Een praktijk die niet alleen lokaal, maar ook nationaal en internationaal is verankerd.

2.3.2 John Dewey – participatieve democratie

De bijdrage van Jane Addams aan wetenschap en filosofie reikt verder dan haar beschouwingen over democratie. Zo geeft ze mede de aanzet tot de beroemde Chicago School, de afdelingen sociologie en aanvankelijk ook social work aan de University of Chicago (Seigfried, 1999). Tevens onderhoudt ze nauwe banden met bekende Amerikaanse wetenschappers als George Herbert Mead, William James en John Dewey. De filosoof en pedagoog Dewey steunt in veel opzichten Addams ideeën over filosofie, opvoeding en democratie (Seigfried, 1999; Hamington, 2022). Dewey, die Griekse les geeft aan arbeiders in Hull House, werkt de ideeën van Addams over democratie verder uit en zorgt voor theoretische onderbouwing. Daarbij heeft hij vooral oog voor de praktijk van opvoeding en onderwijs, maar de strekking van zijn beschouwingen over de rol en betekenis van democratie reikt verder en richt zich ook op de bredere publieke sfeer, waaronder samenlevingsopbouw.

Democratie en participatie

Deweys centrale idee van democratie schuilt in het geloof dat democratie meer is dan 'representatie' of een formele regeringsvorm. Hij erkent dat democratie formeel-politieke aspecten heeft, maar dat deze niet democratie, in zijn geheel, uitmaken. Democratie moet volgens Dewey niet worden geïdentificeerd met het handelen van de staat. De staat is niet meer dan 'the organization of the resources of community life through governmental

machinery of legislation and administration'. In de brede, participatieve benadering van Dewey is democratie meer dan een regeringsvorm. Deze strekt zich uit over alle levensterreinen en vormen van menselijke associatie, zoals familie, school, werk en religie, welke niet onder de macht van de staat vallen. In het participatieve model zijn de burgers van een land of stad op veel fronten actief en dragen ze op die manier bij aan het welzijn van de (grote of kleinere) gemeenschap, een vorm van grassroots-democratie of democratie van onderop. De staat is daarbij een van de mechanismen die ertoe bijdraagt dat aan de voorwaarden voor een sociale, democratische samenleving kan worden voldaan.

Democratie is voor Dewey in de eerste plaats een manier van leven. Een manier waarop mensen zich associëren en hun ervaringen op elkaar afstemmen en participeren aan gezamenlijke praktijken in uiteenlopende groepen en contexten. Pas in de tweede plaats is democratie een formele staatsordening. Deze manier van samenleven is nooit af, maar open en experimenteel van karakter. Democratie is geen gegeven, maar wordt steeds opnieuw veroverd. Zij is eerder een voor ons liggende weg dan een verzameling onproblematische instituties of procedures. In deze zin is een democratische situatie, zo ziet Dewey zelf ook, nog bij lange na niet bereikt. Democratie is 'the idea of community life itself (...) is not a fact and never will be' (Dewey, 1927, p. 148). Slechts waar mensen samenwerken om op basis van wederzijds erkende belangen gezamenlijke doelen te bereiken, is er volgens Dewey sprake van gemeenschap. Is dat niet het geval dan is er (nog) geen sprake van gemeenschap.

De kern van Deweys participatieve opvatting van democratie is de stellingname dat het 'hart' van democratie niet wordt gevonden in representatie, in een systeem van kiezers en gekozenen, maar in een actieve deelname van zoveel mogelijk individuen en groepen. Voor Dewey is het individu dat op interactieve wijze opgroeit in een gemeenschap en groeit door deel te nemen aan gezamenlijke praktijken, de belichaming van zijn visie op de participatieve democratie. Democratie valt of staat uiteindelijk met goed geïnformeerde burgers die in staat zijn vrij met elkaar te spreken en te overleggen en zich gezamenlijk in te zetten voor 'de goede zaak'. Wat die goede zaak is, kan wisselen per omstandigheden en is blijvend onderwerp van gesprek. Wanneer dit vrije gesprek aan banden wordt gelegd door scheidslijnen van sociale, politieke, raciale of seksuele aard staat de democratie onder druk.

Democratie is voor Dewey vooral een habitus, een manier van in het leven staan, een persoonlijke stellingname, een bereidheid en een openheid tot samenwerken en leren van anderen. Dewey maakt ons gevoelig voor democratische deugden als vertrouwen, geduld, respect, waarachtigheid, tolerantie en de bereidheid om compromissen te sluiten. In deze zin is democratie, aldus Dewey: "het geloof dat het proces van de ervaring belangrijker is dan enig specifiek behaald resultaat, zodat de behaalde resultaten uiteindelijk alleen van waarde zijn als ze worden gebruikt om het lopende proces te verrijken en te ordenen" (Dewey in Berding, 2016, p. 102). Omdat ervaringen kunnen opvoeden, valt het geloof in de democratie samen met het geloof in de ervaring en de opvoeding. Uit deze stellingname komt duidelijk het proceskarakter van Deweys pragmatisme naar voren. In zeker zin is 'alles' proces. Er bestaat geen archimedisch punt van waaraf we, onafhankelijk van dat proces, de menselijke situatie waarnemen en beoordelen.

2.3.3 Albert Dzur – een theorie van democratische verandering

De Amerikaanse politicoloog Albert Dzur presenteert een politieke theorie van democratische verandering, waarbij de nadruk ligt op burgers die zich engageren om samen met instituties maatschappelijke vraagstukken effectief aan te pakken (Dzur, 2008, 2019). Daarmee treedt Dzur nadrukkelijk in de voetsporen van Dewey. Ten eerste borduurt Dzur voort op Deweys idee van participatieve democratie. Evenals Dewey ziet Dzur de beperkingen van representatieve democratie. Hij gelooft niet in elites die opkomen voor de belangen en rechten van mensen en maakt zich zorgen over het verlies dat het gevolg is van representatie: de verantwoordelijkheid voor wat de overheid doet of nalaat te doen.

Ten tweede deelt Dzur de opvatting van Dewey over democratie als levenswijze. We leven volgens Dzur weliswaar in een democratie, maar je kunt door het leven gaan zonder ooit in democratische zin gewerkt te hebben aan een publiek probleem met anderen die van je verschillen qua ras, klasse of opleiding. Dzur wil democratie down-to-earth brengen; naar de buurt, de school, het gezondheidscentrum of de werkplek. Daar waar mensen in elkaars nabijheid taken, informatie en beslissingen kunnen delen om op die manier de erosie van het publieke leven te keren. Democratie betekent voor Dzur vormgeven aan een gemeenschappelijk publiek leven, samen met anderen die niet hetzelfde zijn als jijzelf.

Een derde overeenkomst met Dewey schuilt in de nadruk die Dzur bij participatieve democratie legt op het proces. Hij ziet democratie niet als een specifiek doel, techniek of model. Bij participatieve democratie zoeken en werken mensen samen om een oplossing voor hun problemen te vinden. Er bestaan geen gouden standaarden voor. Het is altijd gebonden aan een specifieke context en kent per definitie een open eind. Dzur gebruikt de metafoer van het wandelen als aanduiding voor het proces van participatieve democratie. Bij het samenwerken kunnen we verschillende paden bewandelen. We kunnen nieuwe richtingen inslaan, maar ook allerlei tegenslag en weerstand tegenkomen. De paden zijn kronkelig en imperfect. Wanneer we thuiskomen zijn we modderig en vermoeid, maar voelen we ons niettemin voldaan.

Zowel in de wetenschap als in de media is democratische verandering veelal synoniem met sociale bewegingen en politieke actie. Het betreft groepen mensen of bewegingen die rond een specifiek issue gezamenlijk macht ontplooiën en wettelijke verandering nastreven. Dat kan via protest, stakingen, demonstraties of via electorale druk op politieke partijen. Politieke actie verschijnt vaak als een uitbarsting van collectieve energie, die weer verdwijnt zodra de beoogde wettelijke of politieke doelen zijn bereikt. Een groep mensen treedt tijdelijk uit de alledaagse routine om een collectief streven te steunen. Alhoewel het vitale vormen van democratische actie kan betreffen, zijn ze 'staat gecentreerd' en gericht op bronnen en commitments die exogeen zijn aan het dagelijks leven. Participatieve democratie is in dat opzicht minder 'vluchtig' en meer onderdeel van de alledaagse praktijk waar we leven en werken. Het gaat om het aanknopen van relaties en het bevorderen van nabijheid en daarmee ruimtes (plekken in de buurt, klaslokalen, spreekkamers, werkvloeren) te openen voor het publiek als civiele ruimtes. De energie die de betrokkenen erin stoppen bestaat niet uit een grote uitbarsting, maar uit traag brandend vuur. Door de

massamedia en de wetenschap worden ze nauwelijks waargenomen doordat ze die energie niet of minder in wetgeving en politiek stoppen.

Pessimisten en proceduralisten

Dzur is sceptisch over twee intellectuele scholen binnen het denken over democratische verandering die zich via politieke actie en hervorming keren tegen de representatieve democratie: pessimisme en proceduralisme.

Pessimisten gaan er vanuit dat formele democratische instituties worden gemanipuleerd door insiders die vasthouden aan machtige economische belangen. Volgens Wolin (2004) is democratische participatie binnen gevestigde structuren gedoemd om apolitek te worden. Democratische actie is daarom vanuit het perspectief van pessimisten altijd anti- en buitenparlementair. Ook Brown (2006) wijst op concentraties van economische macht. Neoliberalisme heeft niet alleen geleid tot het 'alleenrecht' van economische rationaliteit, maar produceert ook de 'ondemocratische burger'. Neoliberale burgers zijn groot geworden in een sociale wereld waar publieke problemen geenszins publiek zijn, met de depolitisering van sociale problemen tot gevolg. De benaderingen van Wolin en Brown bieden in de ogen van Dzur geen alternatieven of aanknopingspunten voor mensen die geïnteresseerd zijn in democratisch actorschap en vernieuwing.

Proceduralisten pleiten voor zorgvuldig uitgekozen groepen die over een onderwerp discussiëren, hun posities helder proberen te krijgen en, terzijde gestaan door experts, tot keuzes te komen. 'Zelfbewust georganiseerde publieke deliberaties' (Fung, 2003), zoals burgerfora, helpen burgers hun voorkeuren bij belangrijke topics kenbaar te maken, kennis te vergroten, bewustzijn en vertrouwen te versterken. Tegelijkertijd blijft het bij praten en hebben deelnemers meestal geen daadwerkelijke macht, simpelweg omdat die niet op de agenda staat. Proceduralisten bieden volgens Dzur meer mogelijkheden voor verandering dan pessimisten, maar leveren minder dan ze beloven. Burgerfora of andere vormen van georganiseerde publieke deliberaties slagen er naar zijn idee onvoldoende in om verbinding te maken met effectieve vormen van grassroots organisatie of bij te dragen aan actorschap van burgers. Ze blijven te zeer top-down en doen weinig om mensen te empoweren en hardnekkige sociale en economische ongelijkheden aan de kaak te stellen. Ze omzeilen de werkelijke wereld en bieden weinig om de kloven tussen burgers onderling of tussen burgers en instituties te overbruggen.

Dzur hecht belang aan deliberatie, maar geeft voorrang aan agency of actorschap. Niet zozeer omdat hij actie belangrijker vindt dan reflectie, maar wel fundamenteler omdat het ons in contact brengt met anderen. Dzur laat zien dat juist op dat aspect van participatieve democratie veel kritiek is. Het maakt participatieve democratie te brokkelig en te zeer op zichzelf betrokken. Ook klinkt het verwijt dat participatieve democraten te naïef, utopisch, communitaristisch, opdringerig of archaisch zijn en te optimistisch over de betrokkenheid van burgers. Ze zijn te onkritisch volgens de pessimisten, terwijl de proceduralisten hen te weinig gedisciplineerd vinden.

Dzur brengt daar drie typen argumenten tegenin. Ten eerste maakt participatieve democratie mensen meer respectvol, competent en reflectief. Ten tweede ontsluit het gebieden die doorgaans als apolitek gelden, zoals de eerdergenoemde buurten, scholen, gezondheidscentra en werkplekken. Ten derde dwingt het individuen om belangen van

anderen in ogenschouw te nemen. Wanneer ze dat doen en ze nemen verantwoordelijkheid voor een reeks beslissingen, dan wordt de sociale verbeelding aangesproken en komen andere mogelijkheden in beeld. Verantwoordelijkheid voor jezelf, anderen en de gemeenschappelijke publieke wereld is de primaire normatieve oriëntatie van participatieve democratie. Dat maakt het tot een robuustere politieke theorie dan de critici doorgaans erkennen.

Waarin schuilt nu het belang van Dzurs theorie van democratische verandering voor samenlevingsopbouw? Dat zit vooral in twee perspectieven: 1. In de betekenis van democratie voor de onderlinge relaties tussen burgers. 2. In het belang van democratie en zeggenschap voor het overbruggen van de kloof tussen burgers en instituties. Beide perspectieven zijn weliswaar niet voorbehouden aan spelers op het terrein van samenlevingsopbouw, maar als 'democratische professionals' hebben ze in de voetsporen van Jane Addams wel een bijzondere positie en opdracht.

Burgers onderling

Bij burgers gaat het vooral over waar ze zich voor willen inzetten; het initiatief dat ze willen en kunnen nemen. Velen zetten zich liever in voor doelgerichte acties in hun omgeving dan voor processen van politieke deliberatie en besluitvorming. Dzur verwijst hier naar de politicoloog Henrik Bang die bij *everyday makers* een nieuwe vorm van actorschap ziet. Everyday makers willen meer afstand tot elites en hun netwerken. Ze werken meer project-georiënteerd en houden zich bezig met concrete zaken die hen persoonlijk raken. Ze zien betrokkenheid van leken als waardevol en als een manier om zichzelf te ontwikkelen: do it yourself. Ze hanteren een praktische en niet-ideologische opvatting van actorschap en begrijpen politiek als het concreet en direct hanteren van diversiteit, verschil en onenigheid in alledaagse politieke kwesties.

Het gaat over collectivisering, het gezamenlijk werken aan gedeelde sociale problemen, en over het bevorderen van collectief denken en handelen. Participatie in collectieve besluitvorming en publieke actie maakt mensen respectvoller ten opzichte van anderen, competenter in publieke besluitvorming, en meer reflexief over de bredere samenleving. Dit zagen we al eerder. Het gaat hier verder dan het oplossen van problemen, maar ook over manieren om samen te zijn, samen te werken en mede-eigenaar te zijn van gedeelde problemen. Bijvoorbeeld via culturele en community events die bijdragen aan vertrouwen tussen bewoners. Hierdoor weten ze elkaar beter te vinden zodra zich sociale problemen voordoen. Er kan een culturele verwachting van verantwoordelijkheid ontstaan, gepaard met wederzijdsheid en recursiviteit.

Hoe geïnteresseerd en alert mensen in deze praktijken zijn ten aanzien van mensen die anders zijn dan zichzelf, is een vraag die Bang zich volgens Dzur onvoldoende stelt. Voor Dzur is het een belangrijke en tevens open vraag. Juist rond zulke kwesties komt volgens Dzur de rol van democratische professionals in het spel. Door ruimtes te openen voor betekenisvolle civiele activiteiten, door macht en taken te delen die ze niet alleen afkunnen, kunnen ze in zijn ogen een bredere cultuur van verantwoordelijkheden ontwikkelen.

Wanneer sociale professionals dat op een gelijkwaardige manier doen, schuilt daarin een intrinsiek democratisch aspect van de interactie die ze hebben met bewoners.

Democratische interactie betekent onder andere aandachtig en zorgvuldig luisteren, met het oog op het bevorderen van nabijheid en samenwerking tussen mensen die van elkaar verschillen. John Mc Knight de oprichter van Asset-Based Community Development (ABCD), omschrijft het in een gesprek met Dzur als volgt:

My first job was as a neighborhood organizer in Chicago. Saul Alinsky was the godfather of neighborhood organizing at that time and when I got out of university I started work under his umbrella. I spent a long time out in neighborhoods. (...) The first thing we had to do was what he called 'one-on-ones', they still call them this. We'd spend an hour in discussion with people in the neighborhood. Not just the leaders – the aldermen and the ministers – but the rest of the people. And we would spend 3 to 6 months doing 6 one-on-ones a day before anything else happened (Dzur & Mc Knight, 2020).

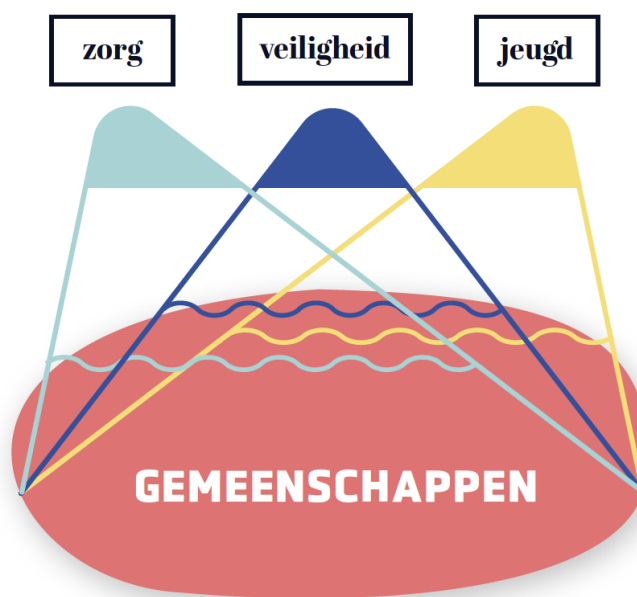
Actief luisteren is kenmerkend voor het dialogische karakter van de interactie tussen de sociale professional en de bewoners waarmee deze samenwerkt. Sociale professionals streven samen met burgers naar een gezamenlijke definitie van de situatie. Dit veronderstelt dat sociale professionals de opvattingen van mensen serieus nemen en trachten om de wereld in hun termen te begrijpen. Echte dialoog tussen diverse betrokkenen vindt zelden plaats zonder een veilige ruimte waar mensen zich kunnen uitspreken. Er zijn extra inspanningen nodig om mensen die meestal aan de zijlijn blijven, te betrekken. Nabijheid creëren betekent ook burgers bij elkaar brengen die dat vanuit zichzelf niet zo snel doen. Door mensen bij elkaar te brengen, bevorderen sociale professionals de communicatie en moedigen ze het delen van taken aan. Ze doen dat echter niet op een dwingende of gesloten manier. Ze proberen grenzen en structuren tot op zekere hoogte poreus te houden, zodat mensen gemakkelijk in en uit kunnen voegen. Vooral mensen in de marge hebben daar baat bij, zodat ze hun eigen weg kunnen volgen.

Burgers en instituties

Instituties hebben een grote invloed op ons leven. Ze stellen grenzen aan ons denken en doen. We kunnen niet over onszelf denken in de samenleving zonder de classificaties die onze instituties hanteren (Douglas, 1986). Mensen brengen niet alleen een groot deel van hun leven door in gezinnen, op werkplekken, universiteiten, ziekenhuizen, enzovoort. Ze leren er ook wie ze zijn en waar ze goed in zijn en ze worden er beoordeeld op hun functioneren. Dzur benadrukt dat hoewel instituties complex zijn en quasi autonoom, ze niet kunnen functioneren zonder de steun van de belastingbetaler. Het publiek moet meer eigenaar worden van de instituties en het werk dat ze doen. Als we publieke instituties hebben, moeten we meer nieuwsgierig en onderzoekend zijn naar wat ze doen en naar de redenen voor hun acties. En we zouden ons meer verantwoordelijk moeten voelen voor hoe ze het doen.

Ook hier doemt weer de vraag op naar de rol van democratische professionals. Instituties kunnen participatie dwarsbomen en ze doen dat ook geregeld. Maar toch vindt er op alledaagse plekken, vaak aangemoedigd door democratische professionals, collectief werk plaats, soms zelfs zonder dat we dat verwachten of als zodanig ervaren. Het zijn acties waarbij een diversiteit aan stemmen doorklinkt, die instituties tot op zekere hoogte democratischer kunnen maken. Het zijn niet zozeer de wetten en de regels die mede vormgeven aan de institutionele praktijk. Door op kleinere of grotere schaal dragende

leden van publieke instituties te worden, helpen burgers instituties om anders te denken en te handelen. Goede instituties stellen je in staat om mede de krachten te besturen waar je aan bijdraagt en die in jouw naam spreken en opereren. Maar ze roepen je ook ter verantwoording voor de manier waarop ze mensen die anders zijn dan jij behandelen en om op te staan tegen discriminatie, repressie en inhumane praktijken. Democratische professionals kunnen meer creativiteit aan de dag leggen om instituties af te stemmen op de gemeenschappen. Onderstaande figuur laat zien hoe instituties baat hebben bij het investeren in het versterken van de kwaliteit van gemeenschappen.

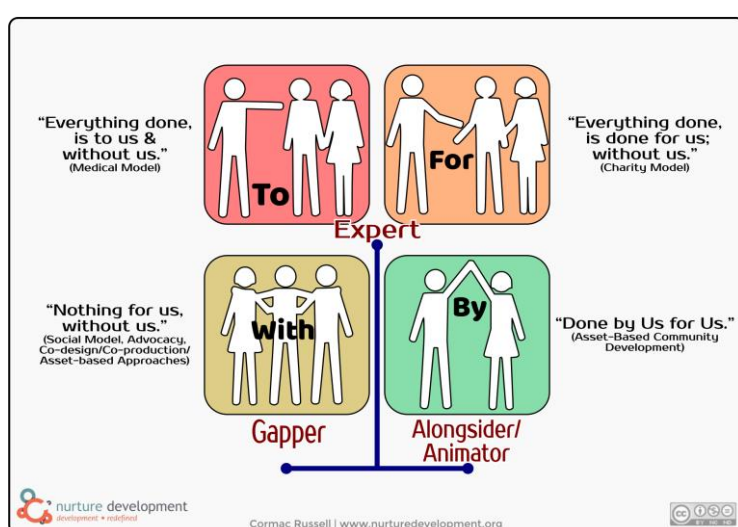

Figuur 1: De relatie tussen gemeenschapsversterking en sectorale aanpak (Huygen en Fortuin, 2021)

Instituties voor zorg, veiligheid en jeugd (in figuur 1) kunnen we moeiteloos aanvullen met bijvoorbeeld onderwijs, wonen, klimaat en kunst & cultuur. Democratische professionals kunnen binnen deze instituties toegangspunten scheppen voor acterschap van burgers en platforms van burgers om in nabijheid samen te denken en te werken aan sociale vraagstukken en maatschappelijke uitdagingen. Democratische sociale professionals kunnen van instituties plekken van acterschap, deling en vaardigheid proberen te maken. Omgaan met complexiteit en een beperkte grip op *wicked problems* is daarbij een belangrijke factor. Democratische professionals zijn alert voor de manier waarop instituties de mogelijkheden van mensen om zelf te beslissen, reduceren en de kennis van niet-professionals trivialisieren. Democratische professionals proberen directe veranderingen aan te brengen in hun institutionele omgeving. Ze veranderen routines, alledaagse praktijken waar we leven en werken. Niet via gouden standaarden, maar beetje bij beetje, praktijk voor praktijk. Ze proberen relaties van nabijheid te bevorderen en daarmee plekken, bijvoorbeeld ontmoetingsplekken in de buurt, opnieuw te openen als 'publieke sferen'.

2.3.4 Cormac Russell – democratie en zeggenschap aanwakkeren

Cormac Russell is internationaal een van de toonaangevende figuren binnen de brede beweging van ABCD. In zijn boek *Rekindling Democracy. A Professional's Guide to Working in Citizen Space* uit 2020 gaat hij in op de relatie tussen samenlevingsopbouw, democratie en zeggenschap. Russell verwijst in zijn boek niet naar Addams, Dewey of Dzur, maar hij treedt weldegelijk in hun voetsporen. Met Addams deelt Russell de gerichtheid op zowel het sociale samenleven als het aanpakken van de maatschappelijke oorzaken van onrechtvaardigheid. Met Dewey heeft Russell de opvatting gemeen dat gemeenschappen niet op voorhand gegeven zijn. Deze ontstaan pas wanneer mensen samenkomen om gemeenschappelijke doelen te bereiken. Met Dzur komt Russell overeen dat de relatie tussen burgers en instituties het belangrijkste strijdperk vormt van democratie en participatie. Russell gaat nog een stap verder dan Dzur want hij stelt de bewoners centraler. In onderstaand figuur wordt dit verduidelijkt.

Figuur 2: To, For, With, By (Russell, 2020)

De bovenste twee kwadranten zijn vormen van dienstverlening door professionals waarbij bewoners niet actief zijn betrokken. Professionals opereren als expert, terwijl burgers en bewoners object zijn van beleid en interventies. Hun relatie wordt in dit geval niet als 'democratisch' aangemerkt. In de twee onderste kwadranten is dat wel het geval. In het kwadrant linksonder is in de vorm van coproductie of co-creatie sprake van samenwerking tussen bewoners en overheden en instituties. De professional is in de woorden van Russell de *gapper* die de twee werelden verbindt. In dit kwadrant vinden Dzur en Russell elkaar. Russell gaat evenwel nog een stap verder door het vierde kwadrant toe te voegen. Hierbij ontwikkelen bewoners zelfstandig en onder hun eigen regie activiteiten; dóór ons, vóór ons. Zij betrekken gemeente, instituties en professionals en niet andersom. Russell draait het dus om. Hoe kunnen dienstverleners of professionals gemeenschappen steunen om de doelen van de laatsten te realiseren: "serving while walking backward".

Russell (2020) pleit voor een verschuiving van een democratie die rond de staat, instituties of technocratie is gecentreerd naar een democratie waar burgers het centrum vormen. Hij

bestrijdt de gedachte dat het instituties zijn die gezondheid, rechtvaardigheid, veiligheid, wijsheid of welzijn realiseren. Burgers zijn volgens die benadering vooral afnemers van diensten terwijl democratie gedefinieerd wordt in termen van rechten van consumenten in plaats van actief burgerschap. Voor Russell bestaat de essentie van vrijheid en democratie daarentegen uit het recht van burgers om zelf de producent van hun eigen toekomst te zijn en te participeren in alle aspecten van het publieke en economische leven. Gemeenschappen en de onderlinge verbanden die bewoners aangaan, spelen een cruciale rol. Ze vormen als het ware de 'atomen' van de moleculaire structuur die kenmerkend is voor democratie waarin burgers centraal staan. De gemeenschappen en hun verbanden bevatten veel ingrediënten voor een goed leven, waaronder de vindingrijkheid om sociale verandering te bewerkstelligen. Instituties kunnen daarbij ondersteuning bieden. Niet zozeer door het verlenen van diensten, maar door zich dienstbaar op te stellen. Dienstbaar zijn in een democratie betekent door de gemeenschap gedreven uitvindingen ondersteunen in plaats van vervangen. En oog hebben voor de bescherming van bewoners van wie de gaven niet altijd gezien worden, zodat ook zij over voldoende inkomen, veiligheid en keuzemogelijkheden beschikken.

2.3.5 Vormen van democratie en zeggenschap binnen samenlevingsopbouw

In deze laatste paragraaf verkennen we vier vormen van democratie en zeggenschap die hun sporen op het gebied van samenlevingsopbouw hebben verdiend en die bijdragen aan de vernieuwing van buurten en gemeenschappen.

Burgerbegrotingen

De eerste burgerbegroting wordt eind jaren tachtig van de vorige eeuw ontwikkeld in het Braziliaanse Porto Alegre. Brazilië komt net uit een dictatoriaal bewind en de burgerbegroting heeft als doel om de transformatie naar een democratie te versterken. In Porto Alegre kunnen burgers meebeslissen over 18 tot 20 procent van de totale gemeentelijke begroting. Burgers bepalen rond een aantal beleidsthema's voor 16 verschillende wijken de begrotingsprioriteiten. Ze doen in lijn daarmee projectvoorstellen voor de eigen wijken. De burgerbegroting is een vorm van directe democratie, bedoeld als aanvulling op de representatieve democratie. Behalve tot participatie van het gewone volk, moet het ook leiden tot meer sociale rechtvaardigheid in het beleid. Onderzoek, waaronder een studie van Harvard (Wolf et al., 2018), laat zien dat de burgerbegroting tot een grotere participatie van ondervertegenwoordigde groepen leidt. Niet alleen de diversiteit in de besluitvorming neemt toe, er worden ook opvallende resultaten geboekt op terreinen als zorg, onderwijs en publieke infrastructuur.

Rond de eeuwwisseling doet de burgerbegroting zijn intrede in Europa. Hier geldt het vooral de kloof tussen burgers en bestuur te verkleinen. Inmiddels zijn burgerbegrotingen vooral op gemeentelijk niveau populair, al is er veel verschil tussen lokale initiatieven. Zo varieert het antwoord op vragen als: Wie mag er meedoen? Wat is de zeggingskracht van participatie? Hoe ziet het proces eruit? In Parijs bijvoorbeeld houdt de burgerbegroting in dat burgers jaarlijks projectvoorstellen mogen indienen voor de uitgave van 10 procent van het gemeentebudget en dat bewoners vervolgens op die projecten kunnen stemmen. In Antwerpen mogen burgers ook stemmen over door burgers ingediende projecten, maar

daar gaan eerst intensieve, deliberatieve sessies aan vooraf.

Ondanks alle verschillen zijn er motieven die telkens terugkeren. Een eerste motief voor het invoeren van een burgerbegroting is om burgers meer zeggenschap te geven en zo te activeren. Belangrijk is dat er voor burgers daadwerkelijk iets op het spel staat zodat zij ook willen participeren. Een tweede motief is het bevorderen van een efficiënter en effectiever publiek beleid. De gedachte hierbij is dat betrokkenheid van burgers voor meer draagvlak zorgt en burgers zich eerder identificeren met het beleid, waardoor beleid effectiever wordt. Een derde motief vormt het bevorderen van burgerschapszin. Het idee is dat wanneer burgers met elkaar in dialoog gaan over publieke problemen en zelf de moeilijkheid ervaren van het afwegen van beleidsprioriteiten, ze beter doordrongen raken van de vele afwegingen die overheden moeten maken. Onderzoek naar de impact van de Antwerpse burgerbegroting laat zien dat deelname van burgers bijdraagt aan sociaal leren, al is het effect bij mannen en hoger opgeleiden sterker (Renson, 2018). Sociaal leren heeft in dit onderzoek betrekking op het leren overstijgen van het eigen perspectief, zowel door andere meningen te leren begrijpen als het leren begrijpelijk te maken van de eigen mening voor anderen. In Nederland worden burgerbegrotingen in 2011 geïntroduceerd door opbouwwerker Joop Hofman (Hofman, 2011). Hofman stond ook aan de wieg van de burgerbegroting in Antwerpen.

Buurtbudgetten¹

Buurtbudgetten worden in het leven geroepen om bewoners meer zeggenschap te geven over hun buurt. Ze bieden bewoners de mogelijkheid om, binnen kaders, aan te geven hoe hun leefwereld verbeterd kan worden en die verbeteringen ook zelf daadwerkelijk te realiseren. Door bewoners zelf de regie te geven over (een deel van) de investeringen in hun buurt, is de veronderstelling dat er beter aan de maatschappelijke opgaven wordt gewerkt waar buurten voor staan en dat het draagvlak voor plannen wordt vergroot. Buurtbudgetten zijn daarnaast een belangrijk instrument om de dialoog over de behoeften in de buurt aan te gaan. Er zijn diverse varianten in het werken met buurtbudgetten. Soms gaat het buurtbudget naar een bestaande bewonersgroep die zelf het proces van het werken met het buurtbudget vormgeeft. In andere gevallen bepalen gemeente en bewoners in co-creatie de thema's, spelregels en het proces. Waar bij de bewonersbegroting de nadruk ligt op de rol van bewoners bij de keuze van prioriteiten in gemeentelijk beleid, spelen de bewoners bij het buurtbudget juist een belangrijke rol bij de uitvoering van de gekozen projecten. Ze zijn zelf ook (mede-)eigenaar. Daarmee voldoen buurtbudgetten in vergelijking met burgerbegrotingen beter aan de eis die Dzur stelt aan participatieve democratie, namelijk dat de gekozen activiteiten onderdeel zijn van alledaagse praktijken en bijdragen aan het actorschap van bewoners.

Verhoeven en Tonkens (2022) doen onderzoek naar de werking van buurtbudgetten in Amsterdam. Ze hebben daarbij specifiek oog voor de rol van professionals (opbouwwerkers, sociaal werkers, participatiemakelaars) die bewoners ondersteunen in het proces van het aanvragen en werken met buurtbudgetten. In lijn met Dzur spreken ze over democratische professionals die een *modest approach* hanteren in hun

¹ We voeren hier buurtbudgetten en burgerbegrotingen op als twee te onderscheiden initiatieven, terwijl in de praktijk veelal sprake is van mengvormen.

ondersteuningswerk. De voornaamste uitdaging voor de bescheiden opstelling door de professionals bestaat eruit dat ze de bewoners die als initiatiefnemers optreden ondersteunen, zonder het initiatief van hen over te nemen. Verhoeven en Tonkens tonen aan dat de professionals in Amsterdam daar goed in slagen; aandachtig het adagium van Russell "serving while walking backward". Bij hun ondersteuning, die zowel van financiële, emotionele als praktische aard kan zijn, slagen ze er goed in om taken en autoriteit met bewoners te delen en allerlei belemmeringen, die opdoemen bij de bureaucratische procedures rondom de buurtbudgetten, weg te nemen of te verlichten. De democratische professionals krijgen volgens Verhoeven en Tonkens bij de uitoefening van hun taken ook te maken met twee telkens terugkerende spanningen. De eerste gaat erover dat ze taken willen delen met bewoners, maar zij ook hun professionele verantwoordelijkheid moeten houden. Bijvoorbeeld als het gaat om de toegankelijkheid en de financiële verantwoording bij de uitvoering van de buurtbudgetten. Daarnaast krijgen democratische professionals ook geregeld te maken met ambtenaren die minder positief tegenover het idee van buurtbudgetten staan. Een tweede spanning betreft de hoeveelheid tijd die democratische professionals tot hun beschikking hebben om bewoners te ondersteunen. Bewoners verlangen een intensieve relatie van professionals en dat zij present zijn op voor hen belangrijke momenten, maar dat strookt niet altijd met de werkdruk van de professionals. Verhoeven en Tonkens wijzen erop dat Dzur bij de uitwerking van democratisch professionalisme weinig aandacht heeft voor zulke spanningen.

Bewonersoverlegorganisaties

De recente tendens van burgerbetrokkenheid beïnvloedt het bestuurlijke en maatschappelijke landschap in Nederland. Ook het speelveld van lokale organisaties is hiervoor ontvankelijk. Steeds meer dorp- en wijkorganisaties varen een andere koers om in te spelen op de ontwikkelingen waarmee ze geconfronteerd worden. Een flink aantal van de bewonersoverlegorganisaties (boo's) zijn oorspronkelijk door de gemeente in het leven geroepen als inspraakorgaan voor de overheid. De oprichting van veel wijkraden kwam voort uit het wijkgericht werken, door de overheid bedacht en geregisseerd. Boo's worden in veel gemeentes dan ook gezien als een vorm van burgerparticipatie. Volgens sommige leden van deze organisaties is de toekomst van deze organisaties dat zij niet alleen een inspraakinstrument van de overheid zijn. Zij willen niet met hun gezicht naar de gemeente staan, maar zich omdraaien en met hun gezicht naar de bewoners staan. Deze beweging wordt sterk beïnvloed door de opkomst van onafhankelijke burgerinitiatieven waarin bewoners veel zelf regelen, zonder directe steun of inmenging van de overheid.

Onderzoek van de Universiteit Utrecht (Antonides et al., 2018) laat zien dat de manieren waarop boo's bewoners raadplegen zich niet beperkt tot bekende kanalen zoals een vergadering of enquête, maar juist getuigt van originaliteit en democratische vernieuwing. Innovatieve democratische vormen zoals de dorpsarena en de Talk of the Town voor jongeren zijn hier voorbeelden van. Behalve de 'klassieke' adviserende functie naar gemeentes die boo's nog steeds vervullen, nemen ze steeds meer ook een activerende functie in. Deze functie draait om het stimuleren en ondersteunen van bewoners bij bewonersinitiatieven en -collectieven. Boo's blijken van toegevoegde waarde te kunnen zijn voor (beginnende) initiatieven, bijvoorbeeld door ondersteuning te bieden in de vorm van financiën, faciliteiten en een zekere mate van coördinatie en monitoring. Met name in dorpen is deze functie cruciaal, zo blijkt uit het onderzoek. Vrije marktwerking biedt niet de

oplossing voor kwesties als krimp, vergrijzing en schaarste aan voorzieningen. Bewonersinitiatieven blijken onontbeerlijk bij het behoud of de verbetering van de leefbaarheid in dorpen. Bijvoorbeeld rondom glasvezel en duurzame energie of het opknappen van parken; initiatieven die allemaal bijdragen aan de realisatie of het behoud van voorzieningen. Wanneer boo's zich inzetten voor dergelijke initiatieven, dragen ze indirect bij aan de leefbaarheid van de dorpen. Dat maakt ze bestendiger tegen hedendaagse demografische en ruimtelijke ontwikkelingen. Boo's spelen daar, volgens de onderzoekers, bij uitstek een verbindende rol. Namelijk door het creëren en bestendigen van een saamhorigheidsgevoel onder bewoners, maar ook door het leggen van verbindingen met dorpen in de naaste omgeving. Door verbindingen te leggen tussen bewonersinitiatieven, dragen boo's bij aan de tendens van toegenomen bewonersparticipatie.

Deep democracy

Deep democracy krijgt in Nederland voet aan de grond via de 'Lewis-methode', een methode die in de jaren negentig van de vorige eeuw is ontwikkeld in Zuid-Afrika. De Lewis-methode is een trainingsmethode rond groepsdynamiek en besluitvorming. Deze wordt ingezet om in organisaties of binnen sociale groepen een zo hoog mogelijk draagvlak te bereiken voor besluiten die worden genomen, en voor een constructieve omgang met tegenstellingen, meningsverschillen of conflicten. De methode heet 'democratisch' omdat het benadrukt dat elke invalshoek ertoe doet, dat iedereen verschillend is en dat de kwaliteit van dialoog, overleg en besluiten het grootste is wanneer zowel de meerderheids- als de minderheidsstem wordt gewaardeerd. Het is 'diep' omdat het de ruimte geeft aan de onderstroom in groepen en de emoties, waarden en overtuigingen die daarin schuilgaan.

Deep democracy streeft naar een unaniem besluit door, na een uitvoerige exploratie, net als in de 'gewone' democratie het standpunt van de meerderheid als uitgangspunt te nemen, maar daar 'de wijsheid van de minderheid' aan toe te voegen. Dit is niet een kwestie van onderhandelen over de voorwaarden om het besluit te accepteren of een vrijbrief om flink te polderen of te lobbyen voor het eigen standpunt. Het doel is een werkelijk 'ja' van alle betrokkenen, waarbij gevoelens en verschillende standpunten zijn uitgesproken en meegenomen. Dit wordt bereikt door het meerderheidsbesluit te volgen, verrijkt met de wijsheid van de minderheid (Kramer, 2019). De vijf stappen van de Lewis-methode bieden een structuur om deze inclusieve vorm van het nemen van besluiten in de praktijk te brengen. Het verzamelen van alle invalshoeken, het actief zoeken naar een alternatief, het verspreiden van het alternatief, de wijsheid van de minderheid toevoegen en het duiken in de onderstroom (Verlove et al., 2020).

De onderbouwing voor het werken in de onderstroom wordt met name gezocht in psychologisch onderzoek naar de werking van conformiteit in groepen (Berry & Holloway, 2017). Onderliggende redenen voor conformiteit binnen groepen zijn het verlangen naar gelijk hebben, verbondenheid en een positief zelfbeeld. Dit laat zien hoe mensen andere beslissingen nemen in een groepsdynamiek en dat tegenstrijdige perspectieven soms moeilijk aan het licht komen door conformiteit. Deze conformiteit draagt bij aan groepsdenken en aan ongemak (spanningen) binnen groepen. Het blootleggen hiervan en vervolgens onder goede begeleiding bespreekbaar maken, kan daardoor spanningen en

polarisatie voorkomen. Over de werking van deep democracy in de praktijk is geen onderzoek bekend.

Een andere interessante bron over deep democracy, waar wel empirisch onderzoek aan ten grondslag ligt, is afkomstig van de Indiaas-Amerikaanse antropoloog Arjun Appadurai. Als deel van een groter onderzoek naar 'globalisering van onderop' beschrijft Appadurai (2001) het werk van drie civiele organisaties in Mumbai (India) die zich richten op het verbeteren van de omstandigheden van mensen in armoede in de *slums*. Het gaat om de grassroots organisatie National Slum Dwellers Federation (NSDF), Mahila Milan een coöperatie die zogenaamde *savings groups* van vrouwen vertegenwoordigt², en SPARC een non-gouvernementele organisatie (ngo) van sociaal werkers die zich keert tegen armoede in Mumbai. De drie organisaties zijn in de jaren '80 van de vorige eeuw een alliantie aangegaan om armoede te bestrijden in de sloppenwijken van Mumbai. Zo'n zes miljoen mensen (40% van de bevolking) in Mumbai leven in sloppenwijken in armoede. Van deze groep behoort een tot twee miljoen tot de allerarmsten, waar de Alliantie zich op richt. Appadurai karakteriseert de visie van de Alliantie als een Politics of Patience. De strategie van de Alliantie is gericht op het duurzaam beïnvloeden van beleid door de kennis van de mensen in armoede zelf centraal te stellen. Dat doen ze onder andere door zogenaamde *precedent setting*, bijvoorbeeld op het gebied van huisvesting. De deplorabele staat van de huizen en het ontbreken van sanitaire voorzieningen vormen twee van de meest scherpe kenmerken van de armoede in Mumbai. Een van de speerpunten van de Alliantie is om zelf initiatieven te nemen bij het bouwen van huizen en sanitaire voorzieningen en daarbij de kennis van de bewoners over ontwerp, financiering, budgettering en constructie centraal te stellen. Dit lijkt sterk op de 'prefiguratieve politiek' die we beschrijven in paragraaf 3.2. over politiek en strategisch handelen. Hierdoor worden arme families deel van onderhandelingen met de overheid, donoren, ngo's, banken, aannemers en architecten. Er ontstaan innovaties en tegelijkertijd beïnvloedt het de beeldvorming over mensen in armoede.

Een andere strategie van de Alliantie is om zelf onderzoek te doen naar de positie van mensen in armoede en de staat van de sloppenwijken. Dit met als doel het beleid te wegen (zie ook de werkwijze van Jane Addams in 2.3.1.). De 'globalisering van onderop' komt in deze casus tot uitdrukking in het internationale netwerk waarin de Alliantie zich beweegt. Aanvankelijk is er uitwisseling met vergelijkbare sloppenwijken in Zuid-Afrika en Thailand, later is het netwerk sterk uitgebreid. Deze internationale uitwisseling vormt een belangrijk element van de deep democracy die Appadurai beschrijft, vooral vanwege de mogelijkheid tot leren en kritische reflectie die de uitwisseling biedt. Een ander element schuilt in de 'federatieve' organisatievorm die de Alliantie hanteert. Zowel de NSDF als Mahila Milan kennen vele lokale afdelingen en groepen in Mumbai en daarbuiten, die elk zoveel mogelijk autonoom opereren. Deep democracy dicht Appadurai de Alliantie ook toe vanwege de nadruk op inclusie, participatie, transparantie en verantwoording.

Tot slot schuilt de diepte van de democratische praktijk van de Alliantie voor Appadurai in de partnerships die ze vormt met machtige instituties, zowel stedelijk, regionaal, nationaal

² Savings groups zijn gebaseerd op het idee van microkrediet. De groepen vormen een soort spirituele praktijk om vrouwen te organiseren en aan verandering van hun situatie te werken.

en multilateraal. Daarbij vallen vooral twee zaken op. Ten eerste dat de Alliantie er steeds in slaagt om deze partnerschappen op haar eigen voorwaarden vorm te geven. Ten tweede dat de sociaal werkers van SPARC de uitdrukkelijke opdracht hebben om de bureaucratie die met de partnerschappen gepaard gaat op zich te nemen en daardoor de twee andere organisaties te ontlasten. Deze kunnen zich hierdoor volledig op de acties in de sloppenwijken richten.

3 Vakbekwaam handelen

In dit hoofdstuk gaan we dieper in op het vakmanschap dat nodig is bij het werken aan de doelen van samenlevingsopbouw. Het gaat dan zowel om 'sociaal-agogisch vakmanschap' als 'politiek en strategisch vakmanschap'.

3.1 Sociaal-agogisch vakmanschap

3.1.1 Agogisch handelen: de kern is veranderen

Het handelen van sociaal werkers is veelal agogisch handelen. De term agogisch is afgeleid van het Oudgriekse werkwoord *agein* dat opleiden, meevoeren, sturen of regeren betekent. Degene die dit leidt of stuurt, de gids, wordt *agogos* genoemd. Agogisch handelen in het sociaal werk, betekent zowel begeleiden als veranderen (Spierts et al., 2017). Je begeleidt het veranderingsproces bij bewoners.

Sociaal-agogisch vakmanschap is nodig voor het begeleiden en faciliteren van veranderingsprocessen. Veranderkunde, noemt Gerard Donkers dit, de praktische pogingen om sociale situaties in een wenselijke richting te beïnvloeden (Donkers, 2023, p. 28). Veranderen is een actief werkwoord. Veranderen betekent actief bezig zijn om iets te wijzigen in een situatie. Dat doen mensen omdat ze iets willen bereiken wat voor hen belangrijk is en van waarde. Je streeft bij verandering naar verbetering.

Bij sociale verandering gaat het om het veranderen van menselijk gedrag en menselijke verhoudingen in een gewenste richting; het veranderen van het sociaal functioneren van (groepen) mensen. Belangrijk om te realiseren is, dat verandering altijd ook zelfverandering veronderstelt. Veranderen wordt nooit losgekoppeld van de perso(o)n(en) die het doen. Om iets in de omgeving te willen wijzigingen, moeten mensen zelf iets in gang zetten. Dat vraagt om wijziging van het eigen handelen (Donkers, 2020). Volgens Donkers zijn er twee hoofdbenaderingen van veranderen: competentieversterking en conditieverbetering. Bij competentieversterking ben je erop gericht om de competenties van mensen aan te spreken en te versterken. Hier zit dus een duidelijk verband met het doel sociaal leren en capaciteitsontwikkeling. Conditieverbetering, is een meer indirecte manier van veranderen. Deze is erop gericht om de maatschappelijke omstandigheden (regels, instituties), materiële condities (woonruimte, voldoende inkomen) en natuurlijke leefomgeving (groen, luchtkwaliteit, biodiversiteit) van mensen te veranderen. De conditieverbetering vraagt ook om politiek-strategisch vakmanschap (zie 3.2.).

Veranderen is in zichzelf een sociaal proces. Betrokkenen gaan in gesprek, confronteren elkaar, proberen te overtuigen, vinden elkaar en/of hebben een conflict over waarden, informatie en standpunten. Er vindt een moreel debat plaats over welke wijzigingen in de situatie nodig en gewenst zijn en hoe dat tot stand komt. Wanneer is iets een verbetering? Hier zit een duidelijke link naar de werkzame factor consent het ondersteunen van het gesprek en het zoekproces naar een gedeelde basis bij botsende belangen, ideeën en waarden (zie 5.1.3.).

3.1.2 Sociaal-agogisch vakmanschap

Het sociaal-agogische vakmanschap in het kader van samenlevingsopbouw gaat over het op een non-directieve manier begeleiden en ondersteunen van groepen mensen en gemeenschappen. In essentie betekent het dat de kern van dit vakmanschap bestaat uit het op een goede manier vormgeven van de interactie met (groepen) mensen en gemeenschappen (Spierts, 2014, p. 246). Dat kan op tal van manieren: via projecten, lerende netwerken, evenementen, bijeenkomsten en arrangementen (Vermeersch, 2018). Jans (2020) geeft aan dat dit allemaal gericht is op het versterken van het veranderingspotentieel van individuen, groepen en gemeenschappen. Het sociaal-agogisch vakmanschap houdt dan het nemen van initiatieven in en het ontwikkelen van voorwaarden waaronder bewoners kunnen leren, experimenteren en invloed uitoefenen. Daardoor neemt hun daad- en draagkracht toe waarmee ze een door hen gewenste (toekomst)situatie kunnen bereiken. Deze manier van begeleiden en ondersteunen is gericht op het vergroten van eigen verantwoordelijkheid en zelfwerkzaamheid bij het werken aan thema's en doelen die deze groepen en gemeenschappen belangrijk vinden (Jans, 2020). Met andere woorden, dat zij zelf in staat zijn om hun leven en leefomgeving vorm te geven. Hier zit een duidelijk verband met de werkzame factor agency (zie 5.1.4.).

3.1.3 Bewonersgericht: present zijn, activeren en mobiliseren

Het vakmanschap dat nodig is, heeft als kenmerk een bepaalde houding die feitelijk voor al het sociaal werk van belang is. Want sociaal-agogisch vakmanschap kan niet zonder een bepaalde attitude en stijl (Vermeersch, 2018). Centraal daarin zijn begripvol, respectvol en betrokken. De houding komt tot uitdrukking in allerlei kleine handelingen: face-to-face contact, mensen uit laten spreken, aandachtig luisteren, meeleven, inleven en bezorgdheid tonen en oprechte interesse hebben in de leefwereld van mensen. Daarnaast geloven in de potentie en talenten van bewoners en gemeenschappen en dat uitstralen en durven begrenzen als dat nodig is (Vermeersch, 2018; Gerrits & Vlaar, 2010).

Sociaal-agogisch vakmanschap is bewonersgericht en wordt vooral ingezet bij de drie bewonersgerichte taken die de samenlevingsopbouwer heeft (Gerrits & Vlaar, 2010, p. 20):

- 1 present zijn en contact leggen in het werkgebied (de buurt, wijk, straat, dorp);
- 2 analyseren van de vraag met betrokkenen (bewoners); en
- 3 signaleren en agenderen.

Overigens wordt bij de laatste twee taken expliciet ook een beroep gedaan op politiek-strategisch vakmanschap. Zo vraagt het analyseren van de vraag en gewenste veranderingen ook om een krachtenveldanalyse van allerlei betrokken formele en informele spelers om de belangen, invloeden, belemmeringen en machtsposities in kaart te brengen. Bij signaleren en agenderen hoort het benaderen van instanties en organisaties om signalen en claims van bewoners bespreekbaar te maken. Daarnaast vraagt het om het genereren van middelen en medestanders voor het maken van een plan van aanpak om de gewenste verandering te realiseren. Ook dit vraagt politiek-strategisch vakmanschap (Gerrits & Vlaar, 2010).

Maar behalve present zijn, vormen activeren en mobiliseren ook belangrijke kenmerken van het sociaal-agogisch vakmanschap. De samenlevingsopbouwer activeert en mobiliseert bewoners bij het nemen van initiatief en het zich organiseren om verandering te bereiken. Soms neemt de samenlevingsopbouwer hierin het voortouw. Het handelen is er altijd op gericht dat de bewoners het initiatief en de activiteiten over kunnen nemen. Om dat voor elkaar te krijgen, stimuleert de samenlevingsopbouwer het leren van de bewoners door hen aan te zetten mee te doen en mee te werken. Participatief en praktisch leren noemen Gerrits en Vlaar dit (2010, p. 27). Bijvoorbeeld door dingen (mee) te organiseren, een werkgroep voor te zetten, deel te nemen aan een bestuur, kennis over de samenleving te delen, belangen te formuleren, argumenten te geven, met een beleidsambtenaar in gesprek te gaan, etc. Het sociaal-agogisch vakmanschap is erop gericht om de competenties van individuele bewoners en groepen te vergroten en om zelforganisatie te ontwikkelen (zie ook het doel sociaal leren en capaciteitsontwikkeling en de werkzame factor zelforganisatie).

Ook Spierts (2014) en Spierts en collega's (2017) wijzen op activeren als een belangrijke kern van het sociaal-agogisch vakmanschap van samenlevingsopbouwers. Activeren is erop gericht mensen te motiveren om zelf in beweging te komen (te veranderen). Dit kan op verschillende manieren: in gesprek gaan en bewoners aanspreken, het goede voorbeeld geven (zelf eerst doen) of door hen te verleiden. Belangrijk voor het kunnen activeren van bewoners is dat je als samenlevingsopbouwer ingebed bent in de leefwereld van mensen. Je moet dus de buurt, wijk, gemeenschap, bewoners goed kennen. Daarnaast moet je contacten kunnen aangaan, durven improviseren en experimenteren en werken met sleutelfiguren in de buurt, wijk of gemeenschap. Omdat, net als bij ander sociaal werk, je professionele rol deels samenvalt met de persoon, is reflectief vermogen van groot belang.

Activering kent vijf kernelementen:

- Aansluiten en afstemmen: gevraagd en ongevraagd contact leggen met bewoners.
- Empoweren: zoeken en inzetten van kansen, krachten, en talenten.
- Partnerschappen aangaan om samen te leren en veranderen: samenwerken met bewoners waarbij wordt ingezet op veiligheid, motiveren en zelfwerkzaamheid.
- Arrangeren en insceneren: helpen structureren en organiseren van activiteiten, programma's, projecten, podia, theatervoorstellingen, bijeenkomsten, etc. met bewoners (zie ook werkzame factor agency 5.1.4.), waarbij voortdurend wordt afgestemd op het hier en nu. Dingen liggen dus niet vast; er wordt geïmproviseerd.
- Verbinden: van bewoners en gemeenschappen, vooral gericht op het leggen van verbindingen buiten de eigen kring (Spierts, 2014; Spierts et al., 2017, p. 121).

3.1.4 Competenties

Om sociaal-agogisch vakmanschap in te zetten, heeft de samenlevingsopbouwer een aantal competenties nodig. Door Gerrits en Vlaar (2010) zijn die uitgebreid beschreven in het competentieprofiel van de opbouwwerker. In het kort gaat het om de volgende competenties:

- De behoeften van bewoners zichtbaar en collectief maken: "Door een combinatie van empathisch vermogen en een gedegen kennis van de leefomstandigheden van de

bewoners(groepen) bevordert hij de zelfarticulatie van de doelgroep. Vraagstukken en behoeften van individuen en groepen worden geformuleerd in termen van een algemeen belang waardoor deze collectief voor de wijkbewoners kunnen gelden” (p. 41).

- Bewoners inspireren om hun eigen situatie ter hand te nemen: “De opbouwwerker heeft het vermogen individuen en groepen in zijn werkgebied inzicht te geven in hun situatie en hen aan te spreken op hun persoonlijke kwaliteiten en mogelijkheden. Hierdoor worden zij gestimuleerd om actief te participeren op belangrijke levensgebieden in de samenleving” (p. 42).
- Bewoners aanzetten tot actief burgerschap: “De opbouwwerker heeft het vermogen om individuen en groepen in zijn werkgebied op inspirerende en overtuigende wijze aan te zetten tot het nemen van verantwoordelijkheid voor medebewoners en de samenleving? (p. 43).
- Het zelforganiserend vermogen versterken: “De opbouwwerker kan door middel van een dialoog met de betrokkenen een op maat gesneden dienstverlening aanbieden. Individuen en groepen leren zo samen te werken, en zelfwerkzaamheid en eigenaarschap te ontwikkelen bij activiteiten, projecten en bij het behartigen van hun eigen belangen” (p. 44).
- Tegenstellingen overbruggen: “... Werkt aan een veilige en respectvolle leef- en werkomgeving door bewoners (zo nodig intensief) te begeleiden en hen te steunen in de omgang met elkaar en met hun problemen. De opbouwwerker moet belangentegenstellingen op tactvolle wijze kunnen hanteren en oplossen, en grenzen stellen aan ongewenst gedrag” (p. 44).

3.1.5 Samengevat: het typisch agogische van samenlevingsopbouw

Op basis van de in 3.1. beschreven elementen vatten we het sociaal-agogische vakmanschap samen als handelen volgens de onderstaande principes (Broekman, 1998; Van Tienen & Zwanikken, 1969; Vermeersch, 2018):

- 1 Je wilt een beter leven en een betere leefomgeving en maatschappij voor de mensen met en voor wie je werkt.
- 2 Dat lukt voor een belangrijk deel door zelfwerkzaamheid van de groepen mensen en gemeenschappen. Zelfbepaling en zelforganisatie zijn belangrijke uitgangspunten.
- 3 Je start met het aanvaarden van het collectief (de gemeenschap) zoals deze is.
- 4 Als samenlevingsopbouwer ondersteun en versterk je de drang van mensen om vooruit te willen komen, zonder hun zorgen, leed of organiseeropgaven uit handen te nemen.
- 5 In de praktijk betekent dit dat je bij projecten en trajecten voorrang geeft aan de behoeften of belangen van de bewoners. Je bepleit aandacht en sluit aan bij hun doelen, agenda, tempo, geschiedenis, leerstijl en organiseergewoonten.
- 6 Je hebt oog voor en sluit aan bij subgroepen en minderheden binnen die gemeenschap.
- 7 Je dringt geen zaken of besluiten op waar de gemeenschap niet aan toe is.

Volgens deze principes kan de samenlevingsopbouwer als begeleider en katalysator helpen vormgeven aan de door groepen en gemeenschappen gewenste verandering.

3.2 Politiek en strategisch vakmanschap

Samenlevingsopbouw heeft in Nederland van oudsher de taak om bij te dragen aan een nieuwe aanpak van maatschappelijke vraagstukken. In de periode van de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog wordt het opbouwwerk ingeschakeld om de industrialisatie van plattelandsgebieden te doen slagen en om het sociale leven in nieuwbouwwijken vorm te geven. In de jaren zestig en zeventig draagt het opbouwwerk sterk bij aan het slagen van de stadsvernieuwing en in de jaren tachtig speelt het een belangrijke rol bij het experimenteren met alternatieve lokale aanpakken op het gebied van werk en werkloosheid. In het huidige tijdsgewricht wordt nadrukkelijk naar samenlevingsopbouw gekeken als het gaat om uiteenlopende maatschappelijke vraagstukken als klimaatverandering, gezondheidsverschillen, armoede, eenzaamheid en sociale veiligheid.

Vanaf de eerste beroepsprofielen van de opbouwwerker in de jaren negentig bestaat er in grote lijnen consensus over wat het bijdragen aan een nieuwe aanpak van maatschappelijke vraagstukken betekent voor de positionering van opbouwwerkers (Bouma et al., 1990; Broekman, 1994). Het vakmanschap van opbouwwerkers houdt in dat ze nauw betrokken zijn bij wat er in de directe omgeving omgaat, zodat ze tijdig kunnen inspelen op actuele vragen. Daarbij bewegen opbouwwerkers zich binnen een arena waar verschillende actoren met hun belangen, interesses en oriëntaties botsen. Dat vraagt niet alleen om agogisch handelen, maar ook om politiek en strategisch handelen. Bij het bepalen van hun strategie zijn opbouwwerkers volgens de toenmalige beroepsprofielen vooral op zoek naar werkwijzen die voordeel geven voor meerdere partijen. In situaties met ongelijke machtsverhoudingen ondersteunen opbouwwerkers bij voorkeur de zwakkere partij. Zij schuwen niet om 'normatief stelling te nemen' (Duyvendak, 2000; Spierts, 2014). In de beroepsprofielen van de opbouwwerker worden onder de noemer 'maatschappelijke vormgeving' twee taken onderscheiden als het gaat om het aanpakken van maatschappelijke vraagstukken en sociale kwesties: 'onderzoeken en signaleren' en 'ontwikkelen en innoveren'. In deze paragraaf verkennen we de betekenis van deze taken in het huidige tijdsgewricht en voegen we er nog een derde taak aan toe: kwesties 'politiseren en publiek maken'.

3.2.1 Onderzoeken en signaleren

De omschrijving van de taken 'onderzoeken en signaleren' in de beroepsprofielen uit de jaren negentig (Bouma et al., 1990; Broekman, 1994) hebben nog weinig aan actualiteit ingeboet. Samengevat komt het erop neer dat, om goed beslagen ten ijs te komen en nieuwe ideeën te verwerven, de opbouwwerker op bescheiden schaal onderzoek uitvoert. Ook de terreinen waarop de opbouwwerker trends en ontwikkelingen volgt, klinken nog actueel: wonen, werken, milieu, veiligheid, sociale zekerheid, migranten en openbaar bestuur. Volgens de beroepsprofielen is de opbouwwerker op zoek naar informatie om keuzes op deze terreinen voor zichzelf of anderen met argumenten te onderbouwen en om verantwoordelijke instanties met alternatieven te confronteren. Hoe kunnen opbouwwerkers landelijke regelingen en initiatieven maximaal gebruiken om maatschappelijke vraagstukken in hun plaatselijke context aan te pakken? Welke potenties

heeft het werkgebied, inclusief de betrokken instanties en burgers, om een bij de plaatselijke omstandigheden passend antwoord te ontwikkelen? Zo'n passend antwoord kan een verandering van beleid of van coördinatie van beleidsprocessen behelzen, of bepaalde vraagstukken in zelfbeheer aanpakken.

Signaleren op grond van onderzoek vat het Beroepsprofiel Opbouwwerker (Broekman, 1994) eveneens op als een belangrijke taak. De opbouwwerker kaart tijdig ontwikkelingen aan bij relevante instanties, waarschuwt voor bedreigingen van de leefbaarheid, adviseert inzake het verwerven van financiële middelen, attendeert op mogelijkheden die elders worden ontwikkeld voor verwante vraagstukken. Signaleren vormt nog steeds een kern van het politiek en strategisch handelen van sociaal werkers en opbouwwerkers. Onderzoek van Verharen en collega's (2021) laat zien dat vooral het signaleren van structurele oorzaken van tekorten en gebreken nogal eens tekortschiet. Dat heeft niet alleen te maken met tijdgebrek en werkdruk, maar evenzeer met het ontbreken van kennis en ervaring. Om de handelingsverlegenheid met betrekking tot signaleren te doorbreken, is zowel aandacht en visie als steun vanuit de organisatiecontext onontbeerlijk.

3.2.2 Ontwikkelen en innoveren

In de beroepsprofielen uit de jaren negentig (Bouma et al., 1990; Broekman, 1994) geldt het ontwikkelen van nieuwe voorzieningen en werkwijzen als een belangrijke taak van de opbouwwerker. In het beroepsprofiel uit 1994 wordt het als volgt verwoord:

De opbouwwerker treedt bij innovatie vooral op als ontwikkelaar. Hij brengt partijen bij elkaar, combineert ideeën, en smeedt werkzame coalities. Het is probleemgerichte, planmatige arbeid met als altijd weer aanwezig doel een maatschappelijk vraagstuk in een krachtenveld van belanghebbenden en instituties, om te zetten in een georganiseerd en oplossingsgericht initiatief (Broekman, 1994, p. 26).

De rol als ontwikkelaar en innovator stelt volgens het beroepsprofiel specifieke eisen aan de opbouwwerker. De complexiteit van vraagstukken en de verstrengeling van actoren en belangen vraagt extra deskundigheid die eerder voorbehouden is aan ervaren krachten. Het beroepsprofiel vervolgt met een verdere invulling van de rol als ontwikkelaar en innovator:

De opbouwwerker opereert in dergelijke gevallen vanuit een intermediërende of coördinerende rol. Hij neemt initiatieven op grond van zijn eigen analyses van wat er schort aan de leefbaarheid in zijn werkgebied. De werkzaamheden zijn gericht op het scheppen van nieuwe feiten, vooral met betrekking tot de infrastructuur van het gebied, in de vorm van materiële voorzieningen of van een beter dienstbetoon van instellingen en bedrijven (Broekman, 1994, p. 27).

De omschrijving van de rol van ontwikkelaar en innovator uit het beroepsprofiel is nog steeds actueel. Ook al zoekt de opbouwwerker in de huidige tijd vanaf het begin nadrukkelijker de samenwerking met bewoners en met initiatieven die al in de gemeenschap tot wasdom zijn gekomen (zie figuur 1 in 2.3.).

Sociaal schaduwwerk

In de inleiding van dit dossier staat dat het speelveld van samenlevingsopbouw is veranderd. Vooral de opkomst van het zogenaamde sociaal schaduwwerk springt in het oog. Bij sociaal schaduwwerk gaat het om een vorm van informeel sociaal werk met een collectieve insteek. Te denken valt aan burgerinitiatieven, grassroots initiatieven, levensbeschouwelijke organisaties of sociaal-sportieve praktijken (Schrooten et al., 2022; Welschen & Schrooten, 2023). Ze bieden hulp, ondersteuning en welzijnsdiensten waarmee ze een alternatief vangnet vormen voor groepen die de weg niet weten te vinden naar de reguliere of formele instanties. Uit onderzoek van Schrooten en collega's in met name Brussel en van Welschen en collega's in Amsterdam, komen een aantal kenmerken van sociaal schaduwwerkers naar voren. Zo weten zij het vertrouwen te winnen van hun doelgroepen en beschikken ze over *community connectedness* doordat ze zowel geografisch, sociaal als cultureel nabij zijn (Welschen & Schrooten, 2023). Ook hun autonome, onafhankelijke positie draagt eraan bij dat zij een gemakkelijk te vertrouwen bron van steun zijn. Samenwerking tussen sociaal schaduwwerkers en opbouwwerkers biedt voor beiden kansen. Gezamenlijk vestigen ze beter de aandacht op structurele oorzaken van gedeelde noden en ontplooiën ze meer kracht bij het ontwikkelen van nieuwe, innovatieve initiatieven (Schrooten et al., 2022). Opbouwwerkers kunnen helpen bij de erkenning van sociaal schaduwwerk, terwijl omgekeerd schaduwwerkers het formele sociaal werk een spiegel kunnen voorhouden.

Het opzetten van nieuwe, innovatieve initiatieven om een gewenste verandering in de praktijk te realiseren, wordt ook wel 'prefiguratieve politiek' genoemd. Een strategie van politisering van onderop, gericht op maatschappelijke verandering. Prefiguratieve politiek gaat over:

concrete collectieve interventies die het mogelijk maken om in het hier en nu een andere samenleving voor te stellen, in plaats van via abstracte principes te streven naar een andere toekomst die veraf is (De Corte et al., 2022, p. 41).

In plaats van te wachten op het beleid, worden innovatieve praktijken opgezet die het beleid uitdagen, maatschappelijke veranderingen beogen en inzetten op het (langzaam) veranderen van dominante opvattingen. Het realiseren van een alternatieve praktijk behelst meteen ook het publiek maken van deze praktijk (zie 3.2.3.). De gewenste verandering, vaak op beperkte schaal, omzetten in de praktijk, is tevens een manier om aan te tonen dat het anders kan (Van Bouchaute & Van Pelt, 2021).

3.2.3 Kwesties politiseren en publiek maken

Maatschappelijke kwesties of vraagstukken kunnen overal opduiken en een impuls geven aan het politiserend handelen binnen samenlevingsopbouw. Of het nu gaat om gezondheid, duurzaamheid, armoede, veiligheid of opvoeding. Over de aanpak van dit soort kwesties bestaan verschillende meningen. De auteurs van *Publiek gaan!*, het Vlaamse handboek over politiserend handelen in het sociaal werk, zien het publiek maken van deze meningsverschillen als de centrale opdracht van politisering. Zeker als de alternatieven of keuzes zichtbaar worden en bewoners zich daartoe kunnen verhouden. Bij het publiek

maken van kwesties worden verschillende strategieën onderscheiden: een kwestie zichtbaar maken, beleid beïnvloeden en coalities vormen. Bij de beschrijving van deze strategieën volgen we in grote lijnen de redeneertrant van *Publiek gaan!* (Boone et al., 2022).

Een kwestie zichtbaar maken

Het publiek zichtbaar maken van een kwestie kan op verschillende manieren. Met name artistieke expressievormen lenen zich bij uitstek om kwesties zichtbaar en hoorbaar te maken in de publieke sfeer: tentoonstellingen, documentaires, theatervormen, muziek, *spoken word*, enzovoort. Een andere, meer specifieke, strategie is bewustwording, bijvoorbeeld via de benadering van Freire. Mensen die onderdrukt worden, beschouwen hun situatie na verloop van tijd als normaal en evident. Ze verinnerlijken als het ware de mechanismen van maatschappelijke uitsluiting. Freire beoogt deze 'cultuur van het zwijgen' te doorbreken door een gezamenlijk bewustwordingsproces op gang te brengen. Via dialoog leren mensen om hun eigen situatie te analyseren en te problematiseren. Stap voor stap gaan ze beseffen dat hun handelen wel degelijk invloed heeft en gaan ze uiteindelijk over tot actie. Sociaal werkers faciliteren deze processen. In Vlaanderen werkt bijvoorbeeld de armoedebeweging veel met de opvattingen van Freire. Door dialogische processen op te zetten waarin de deelnemers leren om het woord te nemen, beseffen zij dat zij niet de enige zijn die in een situatie van armoede verkeren. Uiteindelijk ondernemen ze ook publieke acties om hun stem te laten horen.

In Nederland werkt bijvoorbeeld het initiatief de NoordAs in het Amsterdamse stadsdeel Noord met dezelfde uitgangspunten van Freire (Gradener et al., 2021). De NoordAs is een initiatief van diaconale opbouwwerkers om een community van bewoners in armoede te mobiliseren rondom de structurele vraagstukken die aan hun armoede ten grondslag liggen. In lijn met het proces van kritische kennisontwikkeling van Freire ondersteunen zij deelnemers in het benoemen van de moeilijkheden in hun leven. Dit soort 'grenservaringen' kunnen, aldus Freire, leiden tot vormen van zelfverwijt, zolang er geen inzicht is in de oorzaken. Een belangrijke werkzame factor om dat te doorbreken is het delen van verhalen (zie 5.1.3.). Het uitwisselen van ervaringen met overeenkomstige situaties van armoede zorgt ervoor dat armoede-gerelateerde problemen in het dagelijks leven niet meer worden gezien als privéproblemen, maar als een maatschappelijke kwestie.

De filosoof Rancière is kritisch over dit proces van bewustwording omdat het volgens hem leidt tot het installeren van een nieuwe vorm van ongelijkheid tussen de alwetende leermeester en de onwetende leerling. Hij plaatst daar het idee tegenover dat iedereen eigenlijk altijd al in staat is om deel te nemen aan het gesprek over hoe de samenleving er kan of moet uitzien. Het gaat niet zozeer om bewustwording, maar vooral over het stimuleren om het aanwezige potentieel te benutten. Emancipatie kan in de ogen van Rancière alleen door de mensen zelf in handen worden genomen (De Corte et al., 2022). Gradener en anderen (2021) wijzen erop dat het prikkelen van deelnemers om hun kennis als bron te zien voor inzicht, in de praktijk inderdaad een precair proces is. Dit vraagt veel van de ambachtelijkheid van de opbouwwerker. Geduld, respectvol handelen, authenticiteit en wederkerigheid vormen daarbij sleutelwoorden.

Beleid beïnvloeden

Beleidsbeïnvloeding verwijst naar de professionele activiteit van opbouwwerkers en hun organisaties om in alle fases van het beleidsproces de belangen en noden van kwetsbare burgers te laten doorklinken (zie 5.1.6.). Dat heeft zowel betrekking op het beïnvloeden en veranderen van bestaand beleid, maar ook op het tegengaan van nieuw beleid of beleidsaanpassingen die haaks staan op de belangen van kwetsbare burgers (Raeymaeckers, 2021). Bij beleidsbeïnvloeding of beleidsverandering onderscheiden we twee typen strategieën: directe of insiderstrategieën en indirecte of outsiderstrategieën.

Directe of insiderstrategieën verwijzen naar praktijken die als doelstelling hebben om beleidsmakers te beïnvloeden gedurende de beleidscyclus. Ze zijn erop gericht in alle fasen van de beleidscyclus, vanaf de agendasetting tot de vorming van beleid en de implementatie en evaluatie, in dialoog te gaan met de beleidsverantwoordelijken. Hierbij tracht men het beleid te voeden en te inspireren door problemen aan te kaarten en nieuwe of alternatieve beleidsmaatregelen voor te stellen. Er wordt resoluut gekozen voor een samenwerking of dialoog met beleidsmakers. De bedoeling is om sleutelfiguren te voorzien van informatie en hen specifieke argumenten aan te reiken waarin een bepaalde visie op oorzaken, gevolgen en mogelijke oplossingen voor maatschappelijke vraagstukken tot uiting komt (De Corte et al., 2022). De opbouwwerker of vertegenwoordiger van de organisatie is een 'insider' die een directe relatie heeft met beleidsmakers (Raeymaeckers, 2021).

Bij indirecte of outsiderstrategieën draait het ook om het aanreiken van eigen standpunten, argumenten en alternatieve ideeën, maar gebruikt men een omweg om beleidsmakers te benaderen. Dat doet men door eerst de publieke opinie te bespelen om het draagvlak voor de eigen standpunten te vergroten en zo op termijn meer druk te kunnen uitoefenen op beleidsmakers. Bijvoorbeeld door het ontwikkelen van een uitgekende communicatiestrategie via uiteenlopende (sociale) mediakanalen. Indirecte of outsiderstrategieën kunnen ook het conflict zoeken, variërend van het voeren van ludieke actie, tot het organiseren van protest of het aanvechten van beleidskeuzes van de overheid via het recht (De Corte et al., 2022). Elementen uit de directe en indirecte strategieën kunnen ook een rol spelen bij het zichtbaar maken van een kwestie.

Vanuit zowel de theorie van het nieuw-institutionalisme als vanuit de theorie van *resource dependency* is er bewijs dat organisaties die minder afhankelijk zijn van de overheid, bijvoorbeeld doordat ze alternatieve hulpbronnen mobiliseren, een kritischere beleidsrol op zich nemen (Raeymaeckers, 2021). Dat wil niet zeggen dat organisaties die sterker afhankelijk zijn van overheidssteun het beleid niet kunnen beïnvloeden. Dat het ontvangen van financiering automatisch leidt tot verlies van autonomie, kan ook een selffulfilling prophecy worden. Dat overheden omgekeerd juist ook afhankelijk zijn van de hulpbronnen van organisaties van opbouwwerk en sociaal werk, zoals de expertise of vaardigheden rond bepaalde maatschappelijke kwesties, biedt ook ruimte om te wegen op het beleid (Raeymaeckers, 2021; Schrooten et al., 2022).

Coalitievorming

Onder coalities verstaan we samenwerkingsverbanden bestaande uit non-profit of middenveldorganisaties in het sociale domein. Raeymaeckers en collega's (2022) hebben in

Vlaanderen een tweetal van zulke coalities onderzocht. Coalities ontstaan vanuit een gemeenschappelijk bezorgdheid of een gedeeld perspectief over een problematiek. Ze benutten hun kracht en expertise om vanuit hun diversiteit een gezamenlijke visie op strategieën van politisering te ontwikkelen rond maatschappelijke kwesties als armoede, racisme, gezondheid of wonen (Raeymaeckers et al., 2022). Coalities ontstaan vanuit een gemeenschappelijke inspanning van maatschappelijke organisaties die los van de overheid bestaan, maar die wel een intensieve relatie met diezelfde overheid onderhouden. Coalities zijn niet zozeer gericht op het bieden van individuele dienstverlening, maar op het ontwikkelen van politiserende strategieën. Coalities kunnen zowel directe als indirecte strategieën ontwikkelen (zie voorgaande alinea's). Ze kunnen beleidsmakers rechtstreeks aanspreken, maar ook vanuit een breed draagvlak acties ondernemen om maatschappelijke thema's aan te kaarten en publiek te maken. Coalities worden uitgebreid als werkzame factor beschreven in 5.1.7.

4 De ABCD-benadering

In hoofdstuk 4 zoomen we in op een specifieke benadering: Asset-Based Community Development (ABCD)³. ABCD is een aanpak die wereldwijd en in Nederland vaak naar voren wordt geschoven als het gaat om het werken aan samenlevingsopbouw. Het is ook de benadering binnen samenlevingsopbouw die relatief het meest is onderzocht op werkzaamheid.

4.1 Wat is ABCD en waar komt het vandaan?

De uitgangspunten van ABCD worden voor het eerst uiteengezet in *Building communities from the inside out* van John Kretzmann en John McKnight (1993). Het is in de woorden van de auteurs: een gids die de geleerde lessen samenvat van succesvolle community building initiatieven in honderden buurten in Amerika⁴. “De wijsheid komt rechtstreeks voort uit de ervaringen van moedige en creatieve buurtleiders,” aldus Kretzmann en McKnight. ABCD is gefundeerd in het dagelijks werk van community builders in Amerika eind jaren tachtig, begin jaren negentig van de vorige eeuw. Het boek bevat geen toelichting over de methoden en technieken van het onderzoek naar die succesvolle community building initiatieven. Wel bevat het veel concrete voorbeelden van de manier van werken van community builders. De auteurs konden toen niet vermoeden dat deze gids wereldwijd zoveel invloed zou krijgen op het werken in buurten en het denken over community development.

Kretzmann en McKnight (1993) constateren dat succesvolle initiatieven starten met het ontdekken van de assets (gifts, skills and capacities) van bewoners, burgerinitiatieven en lokale organisaties in de buurt. ABCD wordt volgens de auteurs gekenmerkt door drie uitgangspunten van community development. Het gaat uit van *assets*, het richt zich op de buurt zelf en relaties vormen de motor van de ontwikkeling. Dat laatste is een belangrijk uitgangspunt. Het gaat om relaties tussen bewoners onderling, maar ook tussen bewoners en burgerinitiatieven, lokale organisaties en alle andere dwarsverbanden die helpen bij de ontwikkeling van de buurt. De vele succesvolle initiatieven laten in de ogen van de auteurs zien dat community development goed kan worden opgepakt door buurtbewoners zelf.

Mensen met een beperking

Om te illustreren hoe de auteurs werken aan hun bewijsvoering vormt het hoofdstuk over mensen met een beperking een mooi voorbeeld (Kretzmann & McKnight, 1993, p. 69-81). Net als in de andere hoofdstukken beginnen de auteurs met een schets van de positie die, in dit geval, mensen met een verstandelijke beperking innemen in veel buurten. Bij deze groep worden hun assets (gifts and capacities) vaak over het hoofd gezien. De auteurs

³ Voor dit hoofdstuk zijn we veel dank verschuldigd aan Astrid Huygen en Kees Fortuin. Zij analyseerden de evaluaties in het kader van het maken van de methodebeschrijving ABCD voor het erkenningstraject interventies. Van deze analyse is dankbaar gebruik gemaakt. Voor de inhoud zijn de auteurs verantwoordelijk.

⁴ 300 buurten in 20 steden, volgens de website Nurture Development / ABCD Institute.

zetten deze potentiële assets op een rij. Het gaat om de volgende gifts en capacities: vaardigheden, gastvrijheid, compassie, vriendschap, vrolijkheid en inspiratie. ABCD gaat ervan uit dat wanneer deze mensen “in contact worden gebracht met gastvrije mensen en plekken, dat de hele buurt daardoor kan groeien en sterker wordt. En die toegenomen kracht is precies wat wij beogen met community-building”. Vervolgens geven de auteurs weer hoe deze contacten concreet tot stand komen in de door hen onderzochte buurten. Dit onderzoek laat de essentie van ABCD goed zien. Het gaat erom mensen met een beperking te zien “als volwaardige partners in het proces van community building”.

In dit hoofdstuk wordt verwezen naar een prachtig klassiek actieonderzoek op en rond Logan Square in Chicago (O’Connell, 1990). Dit onderzoek beschrijft hoe er gedurende twee jaar matches worden gemaakt tussen mensen met een verstandelijke beperking en mensen zonder verstandelijke beperking in de wijk. Mensen met een verstandelijke beperking krijgen een, bij hun passende, rol van betekenis, bijvoorbeeld in een kinderopvang. Een vrouw die regelmatig aanwezig is in de kinderopvang is “nooit te druk voor het geven van een knuffel”. Deze vrouw is een gewaardeerde deelnemer van het team in de kinderopvang en door haar aanwezigheid ontstaat een positieve sfeer in haar directe omgeving en gemeenschap. Het onderzoek maakt duidelijk dat het toepassen van ABCD voor mensen met een verstandelijke beperking over het algemeen een intensief proces is dat een lange adem vergt; maar het is mogelijk. Mensen met een verstandelijke beperking dragen met hun unieke talent bij aan de community. Kretzmann en McKnight geven in hun studie aan waar verbindingen tot stand zijn gekomen; variërend van de lokale kapper, de theater company tot de dierenwinkel.

In *Building communities from the inside out* wordt ABCD als werkwijze uitgewerkt in een aantal stappen: in kaart brengen van assets, relaties bouwen, hulpbronnen mobiliseren voor economische ontwikkeling, met de buurt werken aan een visie en tenslotte werven van middelen van buiten de buurt om lokale ontwikkeling te stimuleren. De volgorde is van belang bij het toepassen van deze stappen. Het begint bij de community en de (relaties tussen de) mensen en initiatieven in de buurtgemeenschap. Wanneer dit op orde is, kan de buurt zich gericht versterken met bronnen buiten de buurt.

Plaats- en tijdgebonden ontwikkeld, wereldwijd toegepast

Het is goed om ABCD te plaatsen in de context van tijd en plaats waarin het is ontwikkeld. En de invloed die dit heeft op community development. Sociaaleconomisch staat Amerika er in de jaren ‘80-’90 slecht voor. Onder invloed van de omstandigheden wordt de sociale cohesie in wijken en buurten zwaar op de proef gesteld. De Amerikaanse overheid stelt zich terughoudend op, waardoor veel moet komen vanuit particulier initiatief in buurten. Maar ook het particulier initiatief heeft te lijden onder de zware wissel die op de gemeenschap wordt getrokken. Ten tijde van de ontwikkeling van ABCD is er voor buurten eigenlijk geen andere weg omhoog dan via de bewoners.

ABCD is een in een specifieke tijd en plaats gewortelde visie en praktijkuitwerking van community development. Na verschijning van het boek krijgt het veel aandacht. In 1995 richten Kretzmann en McKnight het ABCD Institute op om verder te werken aan de ontwikkeling van ABCD en ondersteuning te bieden aan samenlevingsopbouwers over de hele wereld. Inmiddels is er naast het ABCD Institute ook het Nurture Development / ABCD

Institute. ABCD wordt op talloze plekken toegepast en ondersteund. Een belangrijk deel van de aantrekkingskracht van ABCD is een mix van een heldere visie, concrete uitgangspunten voor de werkwijze en een praktisch instrumentarium voor de toepassing.

4.2 Onderzoek naar ABCD

Kretzmann en McKnight zijn er van meet af aan van overtuigd dat ABCD een universele basis heeft. In de inleiding van *Building communities* stellen zij al: “De geschiedenis heeft bewezen dat community development alleen kan slagen wanneer bewoners bereid zijn om zichzelf en hun hulpbronnen in te zetten voor de buurt”. Dit citaat staat prominent op de website van Nurture Development. Echter, op geen enkele plek in het boek wordt deze historische ‘evidence’ onderbouwd of toegelicht. Bij het maken van dit dossier zien we dat zo’n universele onderbouwing ook niet voorhanden is.

Door de wereldwijde toepassing van ABCD is er inmiddels veel ervaring met deze specifieke invulling van community development. Voor dit dossier is het interessant om te kijken naar het evaluatieonderzoek dat in de loop van de tijd is gedaan. Werkt ABCD in verschillende omstandigheden? Wat zijn werkzame elementen? Wat valt aan de hand van dit specifieke onderzoek te zeggen over community development in het algemeen? En draagt dit bij aan ‘historische evidence’ over de uitgangspunten van ABCD, zoals de randvoorwaarde dat buurtbewoners zichzelf en hun hulpbronnen moeten inzetten om significante buurtontwikkeling überhaupt mogelijk te maken.

In 2022 voert Movisie, in samenwerking met Astrid Huygen en Kees Fortuin, een literatuursearch uit naar evaluatieonderzoek ABCD. Er wordt gezocht naar zowel kwantitatief als naar kwalitatief evaluatie- of effectonderzoek. Het meeste onderzoek blijkt beschrijvend van aard en niet evaluatief. Veel artikelen beschrijven wat ABCD is en moet opleveren. Het gaat over de veronderstelde positieve werking, al dan niet op basis van een beargumenteerde verandertheorie. Slecht een enkel kwalitatief onderzoek zet stevig in op evaluatie van de werking van ABCD en gebruikt daarvoor ook een passend onderzoeksdesign. Er is heel weinig kwantitatief effectonderzoek. En slechts een heel enkel kwantitatief onderzoek waarbij ook een vergelijking wordt gemaakt met een controlegroep. Er zijn enkele onderzoeken naar kosteneffectiviteit van ABCD. Er zijn veel casusbeschrijvingen. En enkele stevige kwalitatieve evaluatieonderzoeken. We vinden twee overzichtsstudies van literatuur (Blickem et al., 2018; Keeble, 2006).

Het onderzoek dat er is concludeert doorgaans dat het lastig is om beoogde resultaten toe te schrijven aan ABCD omdat ABCD als interventie niet helder is beschreven en het (mede hierdoor) lastig is om de doelen toe te schrijven aan de toepassing van ABCD. Een andere bevinding hangt hiermee samen. De doelen die bij evaluatie van ABCD worden onderzocht, gaan vaak niet over de primaire opgave van ABCD: het versterken van gemeenschappen. Veel onderzoek gaat over het verbeteren van een maatschappelijk vraagstuk. Met name gezondheidsbevordering, maar ook onderwijsdoelen, het bestrijden van de gevolgen van rampen et cetera. Er is weinig evaluatieonderzoek waarin wordt geëvalueerd of er sprake is van het versterken van lokale gemeenschappen. Waar gemeenschapsversterking wel als

uitkomstmaat is gesteld, worstelen onderzoekers met de manier waarop zij dit vast kunnen stellen en het gebruik van valide criteria. Er is geen vaste set van indicatoren om het versterken van gemeenschapskracht aan te toetsen, noch een gevalideerde vragenlijst. Dit gezegd hebbend, blijven er enkele onderzoeken over die de moeite waard zijn om te bespreken.

4.3 Werkt ABCD?

Naar ABCD is, voor zover bekend, één systematische review gedaan (Blickem et al., 2018). Hierin kijkt men naar de werking van ABCD voor een specifiek doel, namelijk bevordering van gezondheid en welzijn in langdurige zorg. Na een intensieve literatuursearch worden uiteindelijk 29 studies geselecteerd die betrekking hebben op tenminste twee sleutelconcepten die een associatie hebben met ABCD waarbij de focus ligt op gezondheid en welzijn. Over deze studies zeggen de onderzoekers: “De kwaliteit van de empirische studies is laag” (p. 8). En: “het lijkt erop dat er geen gepubliceerde studie is waar expliciet sprake is van de implementatie en evaluatie van een helder omschreven ABCD model”. Met uitzondering van één studie over gezondheidsbevordering in combinatie met vrouwenemancipatie (Rütten et al., 2009). Blickem et al. stellen dat “ABCD had become a popular catchall, rather than a clearly defined methodology”.

Sterke gemeenschappen en de aanpak van een sociaal vraagstuk

Wat dit onderzoek naar ABCD toch interessant maakt, zijn niet zozeer deze algemene conclusies maar de onderzoeks aanpak en de reflecties van Blickem en collega's. Zij constateren dat er veel modellen zijn voor community development en empowerment “waar de community vaststelt wat de zorgbehoefte is en tot actie overgaat”. Dit geldt ook voor ABCD, maar ABCD-interventies onderscheiden zich volgens de onderzoekers “omdat zij focussen op het identificeren en versterken van de krachten of assets van individuen en gemeenschappen”. Probleem hierbij is volgens de onderzoekers, dat niet helder is hoe de interventie via het versterken van de gemeenschap moet werken voor het geëvalueerde doel: bevordering van gezondheid en welzijn in langdurige zorg. Over de gevonden onderzoeken stellen de auteurs vast:

Het is vaak niet duidelijk wat de beoogde resultaten (outcomes) zijn. Ze worden vaak beschreven als het bevorderen van positieve relaties, betrokkenheid met gemeenschappen, het verbeteren van sociale bindingen en sociale netwerken. Dit zijn de gewenste resultaten waar onvoldoende evidence op wordt gevonden (Blickem et al., 2009, p. 8).

Om toch een uitspraak over ABCD te kunnen doen, slaan Blickem en anderen een andere weg in. Aan de hand van de 29 geselecteerde onderzoeken gaan de auteurs na hoe en voor wie ABCD kan werken. Zij gebruiken daarvoor de onderzoeksmethode realistische evaluatie (Pawson en Tilley, 1997). Er wordt gekeken naar de werking van de context, de mechanismen en de outcome (CMO). Ze willen meer duidelijkheid krijgen over de stappen die door ABCD worden gezet in de richting van het doel: bevordering van gezondheid en welzijn. Aan de hand van het onderzoek stellen zij de vragen: Wat is ABCD? Wat zijn de onderliggende programmatheorieën? Welke werkzame mechanismen worden

verondersteld en tot welke outcomes moet dit leiden voor de bevordering van gezondheid en welzijn? Zij willen de kloof overbruggen tussen de wijze waarop bewoners de uitkomsten van ABCD begrijpen en dat wat beleidsmakers en bestuurders nodig hebben om ABCD op waarde te schatten (p. 3).

De onderzoekers analyseren de 29 onderzoeken op context, mechanisme en outcome. Ze beschrijven dit in het algemeen. Vervolgens analyseren zij de CMO per onderzoek. Het doel van deze exercitie is om uiteindelijk vast te kunnen stellen of er bewijs is dat ABCD benaderingen werken voor bevordering van gezondheid en welzijn. En hoewel de onderzoekers de kwaliteit van de 29 onderzoeken te gering vinden om hierover uitspraken te doen, stellen zij vast dat realistische evaluatie wel een zinvolle onderzoeksaanpak is bij het evalueren van ABCD en community development in het algemeen. Onderzoek dat ABCD op deze wijze benadert, kan volgens de onderzoekers empirisch bewijs opleveren voor de werkzaamheid. Door de CMO-configuratie te achterhalen, kunnen de context, de veronderstelde mechanismen binnen die context en de beoogde resultaten worden gepreciseerd. Dit biedt volgens de auteurs de basis voor het vaststellen van het effect op sociale vraagstukken van op zich diffuse clusters van community development-interventies.

De onderzoekers concluderen dat de vraag of ABCD werkt bij het bevorderen van gezondheid en welzijn onbeantwoord blijft. Op basis van eerder onderzoek stellen zij vast dat sociale netwerken een belangrijke rol spelen bij het ondersteunen van mensen met gezondheidsproblemen op de lange termijn. Betrokkenheid bij zinvolle activiteiten, zoals werk of sociale clubs, wordt geassocieerd met positieve uitkomsten voor wat betreft gezondheid en welzijn. Daarom is het plausibel om aan te nemen dat benaderingen die streven naar capaciteitsopbouw binnen gemeenschappen (zoals ABCD) en die verbondenheid bevorderen, potentieel hebben om de gezondheid en het welzijn van burgers te vergroten (Blickem et al., p. 11). Maar dit was al bekend voor de review en wordt niet ondersteund met empirisch bewijs uit de 29 studies in de review.

Het lijkt een schaarse opbrengst van de enige systematische review die in onze search naar boven komt, maar schijn bedriegt. De dappere onderneming van Blickem en collega's werpt juist een helder licht op belangrijke dilemma's in effect- of evaluatieonderzoek naar ABCD en andere community development benaderingen. Op deze dilemma's gaan we in de volgende alinea's verder in. Het bespreken van de dilemma's helpt om evaluatie- en effectonderzoek naar ABCD goed te duiden.

Outcome en uitkomstmaat

Belangrijke vragen die de review van Blickem en anderen oproepen, zijn: Welke outcome wordt met ABCD beoogd? Is het bevorderen van gezondheid en welzijn een passende outcome? Kunnen sociale vraagstukken met ABCD worden aangepakt en kan evaluatieonderzoek dit effect aantonen? Het onderzoek van Blickem et al. gaat wel van deze veronderstelling uit. Deze trend is zichtbaar in veel onderzoeken naar ABCD en andere community development benaderingen of interventies. Men wil graag outcome vaststellen op een sociaal vraagstuk zoals: gezondheidsbevordering, eenzaamheid, armoede, et cetera. Onderzoek wordt vaak ingegeven door beleidsvragen, zoals Blickem en collega's ook zelf aangeven.

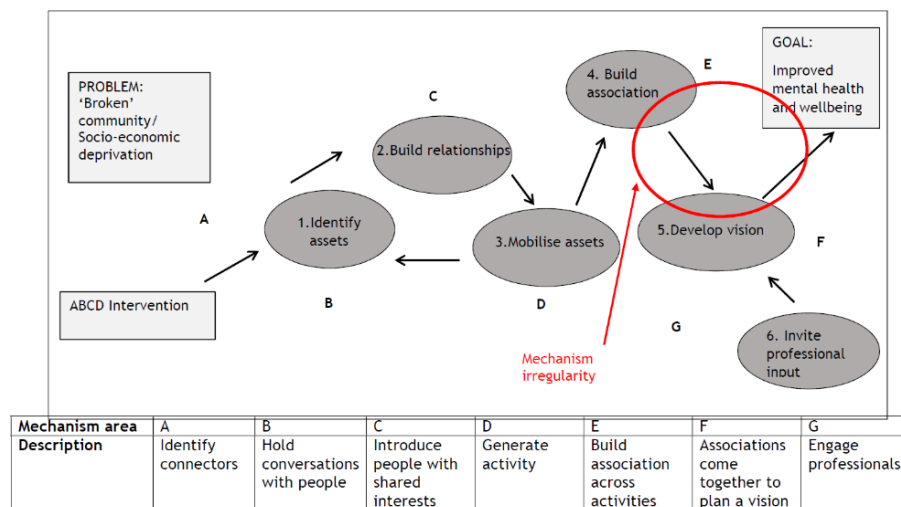
Door deze beleids- en onderzoeksbias wordt ABCD veel minder vaak onderzocht op het effect op de buurtgemeenschap of worden deze resultaten niet gezien als belangrijke outcome. Wanneer men de opbrengsten voor bewoners, groepen bewoners en het collectief van de wijk ziet als een (beleids)relevante outcome dan kunnen de resultaten van veel onderzoek anders worden geïnterpreteerd. De conclusie luidt dan dat ABCD wel effectief is. Beleid en onderzoek zijn dus medebepalend voor het oordeel dat over ABCD wordt geveld. De onderzoeksmethode van Blickem et al. is transparant weergegeven en volkomen legitiem. Het is echter de vraag of het de juiste benadering is voor ABCD en andere community development benaderingen. Daarvoor zijn twee redenen: 1. Wordt de kern van de aanpak – gemeenschapsversterking – voldoende herkend en erkend? 2. Geeft het onderzoek een helder beeld van de waarde die het heeft voor de betrokken bewoners en de samenleving als geheel?

Effecten van ABCD op gemeenschapsversterking

Een belangrijk onderzoek dat niet wordt meegenomen in de review van Blickem en anderen is de dissertatie van Sarah Ward, *How can Asset-Based Community Development (ABCD) contribute to community health and wellbeing?* uit 2019. Ward onderzoekt twee casussen in het Schotse stadje Ayrshire. Dit onderzoek verschijnt na de review van Blickem. Ward stelt dezelfde vraag als Blickem en collega's en maakt daarbij deels gebruik van hetzelfde onderzoeks-instrumentarium (CMO). Ward kijkt echter naast het effect op gezondheid en welzijn ook naar het effect op de voorliggende stappen van gemeenschapsvorming en -versterking. Ze doet dit in een aantal stappen waarin aandacht is voor de wisselwerking tussen gemeenschapsversterking en de invloed op gezondheid en welzijn. Ward stelt de volgende vragen:

- 1 Wat kan een theory of change-analyse ons duidelijk maken over de aannames die ten grondslag liggen aan ABCD benaderingen?
- 2 Wat zijn belangrijke CMO-configuraties bij ABCD die het welzijn van mensen stimuleren of verhinderen?
- 3 Wat kan evidence duidelijk maken over de verandertheorie van ABCD?
- 4 Hoe kan een capability analyse bijdragen aan sociaal rechtvaardige uitkomsten van ABCD?

De kern van het onderzoek bestaat uit diepte-interviews met 24 betrokken bewoners en community builders en een kleine focusgroep. Daarnaast lopen onderzoekers mee in de praktijk. Het onderzoek is gebaseerd op twee casestudies in twee wijken die de community builders en bewoners voor verschillende uitdagingen stellen. De twee settings worden met elkaar vergeleken.

Figuur 3: Theory of Change (Ward, 2019).

In het eerste deel van haar studie ontwerpt Ward een theory of change ofwel verandertheorie. Om vervolgens na te gaan of de verschillende stappen in de verandertheorie ook zo uitwerken in de praktijk. Het onderzoek toont succesvolle uitkomsten, maar ook minder succesvolle. De ABCD-methode is effectief om met buurtbewoners in contact te komen, deze samen te brengen en positieve gemeenschapsactiviteiten te genereren. Maar het stopt bij het bouwen van *associations* (verbanden) en daardoor wordt de stap naar het ontwikkelen van een visie en het betrekken van professionals niet gezet. Hierdoor wordt het doel om gezondheid en welzijn te bevorderen niet behaald, aldus Ward. In figuur 3 is de verandertheorie schematisch weergegeven met daarin rood omcirkelt de bottleneck tussen gemeenschapsactiviteiten en 'verbeterde mentale gezondheid en welzijn'.

Ward (2019) kijkt in haar dissertatie naar de hoofdlijnen van de verandertheorie van ABCD. Dit zijn:

- geen interventie van de overheid,
- mobiliseer assets,
- ontwikkel een lokale visie.

In deze zogenoemde theorieën met beperkte reikwijdte (*middle-range theory*) worden "de bevindingen voor ABCD als een beleidsinterventie geplaatst in een bredere hypothese voor verandering". Volgens Ward bewijst haar onderzoek dat er geen bewijs is dat de theorie achter ABCD werkt. De eerste casus in haar onderzoek geeft aan dat de bewoners juist een actieve rol van de overheid willen. In tegenstelling tot de theorie met beperkte reikwijdte 'geen interventie van de overheid'. In de tweede casus is wel sprake van betrokkenheid van de overheid op het terrein van educatie aan volwassenen en jeugd. Het probleem is dat hierop is bezuinigd en de positieve ontwikkelingen stil staan. De overheid heeft ruimte gegeven voor activisten om zich te ontwikkelen en succesvol actief te zijn in de buurt, maar door de bezuinigingen is er geen nieuwe aanwas van actieve burgers.

De tweede theorie met beperkte reikwijdte, het 'mobiliseren van assets' is op zichzelf waardevol bij het ontwikkelen van activiteiten, maar kan alleen verandering bewerkstelligen wanneer het wordt verbonden aan de sociaaleconomische context van een wijk. Ward constateert aan de hand van de resultaten van haar onderzoek dat alleen (deels) vooruitgang wordt geboekt met de minst kwetsbare bewoners. Kwetsbare bewoners worden vaak niet bereikt omdat zij bezig zijn om privé het hoofd boven water te houden. Zij nemen geen deel aan activiteiten in hun buurt. In een kritisch betoog, stelt Ward:

ABCD moet niet met achtergestelde groepen werken, of het moet de aanpak veranderen, waardoor ze wel in staat is om op sociaaleconomische problemen in de buurt in te spelen en alle mensen in de buurt te betrekken. En: ABCD heeft een raamwerk nodig voor het ontwikkelen en evalueren van activiteiten die inspelen op de sociaaleconomische uitdagingen in de buurten waar zij werken. Doet zij dat niet dan blijft ABCD steken in een 'feel good' aanpak, waar het bouwen van relaties voorop staat en wordt voorbijgegaan aan achterstelling door macht en onderdrukking (p. 257).

Ook de laatste theorie 'develop local vision' krijgt een kritisch onthaal van Ward. Deze stap wordt in de onderzochte wijken niet door ABCD in werking gezet. In de tweede casus is wel sprake van een visie bij de bewoners die al actief waren voor de inzet van ABCD. Zij zijn kritisch over de uitgangspunten en de toegevoegde waarde van ABCD. Tussen de pleitbezorgers van ABCD in de wijk en de activisten van het eerste uur, is het nodige verschil van inzicht over wat er nodig is. De lokale activisten willen wel samenwerken met een actieve overheid die educatie stimuleert. Dit is een voorwaarde om ook de mensen in een kwetsbare positie en kwetsbare mensen de kans te geven zich te ontwikkelen; hiervoor zijn overheidsmiddelen en tijd nodig. Assets van bewoners, en zeker de kwetsbare bewoners, zijn in de ogen van deze activisten, onvoldoende om empowerment, welzijn en gezondheid te versterken. De pleitbezorgers van ABCD die actief zijn in deze casus bestrijden deze opvatting en wijten de gebrekkige resultaten juist aan onvoldoende vertrouwen in de assets van (bewoners van) de wijk.

Ward concludeert dat de aanpak (en dus de verandertheorie) van ABCD ingrijpend moet worden aangepast om mensen te empoweren en vooruitgang te boeken op het terrein van welzijn en gezondheid. 'Withhold the state' moet veranderd worden in 'rethink the state'. Het mobiliseren van assets is onvoldoende wanneer het niet wordt verbonden aan materiële verandering. En het ontwikkelen van een visie is niet mogelijk wanneer het niet in een breder perspectief wordt geplaatst van macht en agency.

Ward voert een belangrijk onderzoek uit waarbij ze terecht kritisch kijkt naar de resultaten van ABCD. Kwalitatief onderzoek is hiervoor geschikt omdat daarmee wordt bekeken of veronderstelde mechanismen ook in de praktijk werken. Desalniettemin zijn er vraagtekens te plaatsen bij het onderzoek. Het succes van ABCD wordt afgemeten aan het doel: verbeterde mentale gezondheid en welzijn. Later wordt daar empowerment aan toegevoegd. Het onderzoek duurt tien weken. Het is de vraag of in zo'n beperkte tijd succes kan worden geboekt op dergelijke (grootse) doelen. Is het niet plausibel dat een succesvolle toepassing van ABCD in de context van wijken met grote sociaaleconomische problemen en in één van de twee casussen een lange geschiedenis van activisme, meer tijd

nodig heeft om samen met de bewoners een 'nieuwe' weg in te slaan? In beide wijken treffen de samenlevingsopbouwers, die willen werken vanuit de verandertheorie van ABCD, op meerdere niveaus een sceptische houding. Verder zijn de middelen voor community development beschikbaar gesteld vanuit het doel om vooruitgang te boeken op welzijn en gezondheid. Dit terwijl het doel van ABCD is, zeker tijdens de eerste stappen, dat gemeenschappen zichzelf versterken en daarbij zelf de doelen vaststellen.

Een krachtig aspect van het onderzoek van Ward is dat ze ook aandachtig kijkt naar resultaten op de eerste stappen tot en met het bouwen van associaties. Dit zijn de stappen die leiden tot een gemeenschap die in staat is zelf doelen te stellen en een visie te ontwikkelen hoe die doelen te bereiken. Ward constateert dat de ABCD-uitgangspunten hier (nog) niet werken en dat er in tien weken weinig vooruitgang wordt geboekt. Er zijn stevige problemen in de uitvoering waarvoor de oplossing niet eenvoudig is. De kritische conclusies die Ward trekt over dit deel van de verandertheorie van ABCD zijn empirisch zeker van belang. ABCD wordt immers altijd in een complexe omgeving uitgevoerd, waarbij hindernissen die door Ward worden gesignaleerd zich vaker voordoen.

In een recent artikel gaat Ward (2023) nader in op dit vraagstuk. Ze stelt dat ABCD "potentie heeft om ruimte te maken voor verzet en disruptie als basis voor lokale autonomie". Ze geeft daarbij aan dat het belangrijk is te kijken naar de context waarin ABCD wordt ingezet. In de context van het hierboven aangehaalde onderzoek in Schotland is ABCD volgens Ward alleen bruikbaar wanneer het voortbouwt op bestaande activiteiten zoals: de ervaring van buurtactivisten, lokale ontmoetingsplaatsen en een lokale activiteit of programma. Wanneer aan deze voorwaarden niet is voldaan, kan ABCD, volgens Ward, geen wezenlijke verandering teweegbrengen in de levens van buurtbewoners in wijken met grote sociaaleconomische problemen.

Verandertheorie en uitkomst

In het onderzoek van Ward (2019) zijn de uitgangspunten van ABCD meegenomen in de verandertheorie en de mechanismen die daarin werkzaam zijn. ABCD, zoals beschreven door Kretzmann en McKnight (1993), kent een stevige verandertheorie die op doorslaggevende aspecten moet worden uitgevoerd als bedoeld. De verandertheorie is ontwikkeld aan de hand van een intensief project in Chicago waar, samen met community builders, is gekeken naar de kernelementen van een werkzame aanpak. Dit geeft een strengheid in het perspectief waarin naar de methode en de resultaten wordt gekeken. Als bepaalde veronderstelde stappen niet worden gezet, dan vindt er ook geen verandering plaats. Door de toepassing van realistische evaluatie wordt ook gekeken naar de context waarin de veranderingen plaats vinden, waardoor Ward inzicht krijgt in belangrijke factoren die de verandertheorie beïnvloeden.

Een interessant aspect aan het onderzoek van Ward is de rol en positie van de ABCD-mentor of -mentoren in de uitvoering van de aanpak. Zij houden vast aan het uitgangspunt om assets aan te boren bij bewoners ondanks dat dit door de sociaaleconomische omstandigheden waaronder deze bewoners leven, lastig is te verwezenlijken. Zij willen, door de lokale overheid betaalde en ondersteunende structuren van activisten niet leidend laten zijn voor ABCD in de wijk. Ward beschrijft summier het conflict dat hierover ontstaat tussen activisten die zich al tientallen jaren inzetten voor de buurt en de opbouwwerkers

die de uitgangspunten van ABCD voorop blijven stellen.

Het geeft aan dat ABCD niet vrijblijvend is in haar uitgangspunten. Bewoners moeten altijd de kans krijgen om zichzelf te ontwikkelen, voordat de (lokale) overheid om steun wordt gevraagd en de burgerinitiatieven daar gebruik van maken. De volgorde is van belang voor daadwerkelijke verandering en continuïteit van verandering. Van buitenaf opgelegde verandering werkt niet en als het kortstondig werkt dan beklijft het niet. Het verdwijnt zodra de middelen en menskracht die van buitenaf worden ingebracht ophouden.

De strengheid van het onderzoek van Ward past bij de strengheid van de uitgangspunten van ABCD, zoals geformuleerd door Kretzmann en McKnight én in de praktijk gebracht door de mentoren in het onderzoek. De vraag is echter, en daar wordt in het onderzoek van Ward niet op ingegaan, is ABCD modelgetrouw uitgevoerd in de twee Schotse praktijken? In het proefschrift en het recente artikel gaat Ward hier niet uitgebreid op in. Maar duidelijk is dat ABCD-mentoren en opbouwwerkers die volgens de ABCD-methode willen werken in beide buurten tegen belangrijke obstakels aanlopen. Methodisch halen zij alles uit de kast “om de autoriteit weer bij de buurt te brengen” (2023, p. 213). Ward beschrijft met respect de rol van ‘stadsomroeper’ die de opbouwwerkers op zich nemen.

(...) door te verschijnen in speciale kostuums en een bel te luiden trekken ze de aandacht voor lokale activiteiten en het goede nieuws in de buurt. Deze ontregelende manier van interveniëren is grappig en memorabel. De fysieke aanwezigheid in de hoofdstraat met winkels is een effectieve manier om mensen in de buurt te bereiken (p. 215).

Desondanks blijven de opbouwwerkers aanlopen tegen bestaande structuren van activisme en sociaaleconomische problemen die verhinderen dat ‘nieuwe’ bewoners actief worden. De ABCD-mentor weigert zich hierbij neer te leggen en beschouwt de context waarin hij werkt als “het verkwanselen van de radicale positie van ABCD” (p. 215).

Naast de conclusie van Ward dat ABCD niet werkt in buurten met grote sociaaleconomische problemen, is ook de conclusie mogelijk dat ABCD niet werkt in wijken waar verzet is tegen een grassroots-aanpak in combinatie met grote sociaaleconomische problemen. De korte duur van het onderzoek (10 weken) en de inzet van ABCD in de wijken biedt wellicht ook te weinig ruimte aan de modelgetrouwe aanpak van ABCD om tot bloei te komen. Wat het onderzoek van Ward in ieder geval duidelijk maakt, is dat de effectiviteit van de uitvoering van ABCD sterk samenhangt met de context. De radicale positie die ABCD inneemt, brengt wel met zich mee dat bij de modelgetrouwe uitvoering van ABCD forse tegenkrachten kunnen ontstaan. Die kunnen zelfs voor de meest doorgewinterde opbouwwerker niet in relatief korte tijd worden opgelost. Uit een evaluatie van het eerste jaar van het Schotse project blijkt dat dit ook de betrokken ABCD-organisatie, *Nurture Development*, aan het denken zet: “Nurture Development heeft gemerkt dat haar benadering van ABCD niet werkt in elke community” (SMG, 2015: p.24).

Community development en ABCD vergeleken

Het dilemma wel of niet aansluiten bij bestaande (overheid gestuurde) activiteiten komt in meerdere evaluaties terug. In dit kader is een onderzoek van Hanna Nel interessant (2018a). Het is een kwalitatief onderzoek waarin in Zuid-Afrika de op behoeften gebaseerde (*needs-based*) benadering van community development wordt vergeleken met asset-based

community development. Veertien ABCD gelieerde projecten zijn vergeleken met tien needs-based projecten op basis van interviews met betrokken bewoners en/of professionals over de door hen ervaren "most significant change". Tussen de ABCD-gelieerde aanpak en de needs-based aanpak ziet Nel duidelijke verschillen. Kort samengevat ervaren bewoners en professionals eigen regie bij de ABCD-gelieerde projecten. Bij de needs-based projecten ligt de regie in de ogen van de geïnterviewden veel meer bij de organisaties die deze projecten begeleiden. De onderzoekers concluderen:

Door de ABCD-aanpak worden bewoners zich meer bewust van hun situatie. Waar zij zich eerst lieten belemmeren door beperkingen van armoede, nemen zij nu gezamenlijk het voortouw bij allerlei projecten (...) Bij de needs-based-aanpak worden de activiteiten meestal uitgevoerd door organisaties, gebaseerd op de behoeften en problemen van de bewoners. Daarbij spelen fondsenwerving en het rendement van de aangeboden diensten een belangrijke rol (2018a, p. 2).

De gemeenschappen die gebruik maken van de needs-based approach zijn volgens Nel beter af op de korte termijn, maar deze projecten "lieten minder tekenen van duurzame verandering zien". De ABCD-gelieerde projecten maken meer kans op succes op de lange termijn omdat bewoners hun lot in eigen handen nemen en niet afhankelijk zijn van andere partijen. Nel benadrukt daarbij wel dat bewoners de overheid verantwoordelijk houden voor een goede staat van de voorzieningen (2018a, p. 6). In haar aanbevelingen zegt Nel dat

aanvullend onderzoek nodig is om na te gaan hoe de twee benaderingen kunnen worden geïntegreerd tot een hybride model. Zo'n model kan wereldwijd succesvolle interventies en duurzame programma's voortbrengen (p. 18).

4.3.1 Samenvatting evaluaties ABCD

In het kort vatten we de evaluaties van ABCD als volgt samen. Er zijn geen overtuigende trials waarin de resultaten van ABCD worden beoordeeld op basis van cijfers (Keeble, 2006; Blickem, 2018). Er is geen onderzoek waarin is gemeten of de gemeenschapskracht in een wijk is toegenomen na toepassing van ABCD. Er zijn ook geen onderzoeken waarin resultaten op sociale vraagstukken (gezondheid, welzijn, eenzaamheid of veiligheid) in cijfers zijn gemeten.

Evaluaties van ABCD zijn kwalitatief, af en toe aangevuld met wat kerncijfers over het aantal activiteiten die door ABCD-projecten zijn gegenereerd. De kwalitatieve studies zijn veelal gericht op één of meerdere concrete casussen. Direct betrokken bewoners, maar meestal de professionals, reflecteren op de resultaten van de casussen. Casussen worden beschreven als succesvol of minder succesvol voor de betrokken bewoners. Het onderzoek is erg beschrijvend en/of procesgericht. Er worden algemene lessen getrokken die niet diep verankerd zijn in het empirische onderzoeksmateriaal. De projecten zijn vaak maar mondjesmaat uit de startblokken op het moment dat er conclusies worden getrokken. Hierdoor blijft veel kwalitatief onderzoek oppervlakkig en weinig overtuigend.

Daarentegen zijn er zeker ook een beperkt aantal sterke kwalitatieve evaluaties. Dat begint al, en dat moeten we zeker niet vergeten, bij het oorspronkelijke werk van Kretzmann en McKnight van 30 jaar geleden. Hierin worden, op basis van langdurig kwalitatief onderzoek samen met opbouwwerkers in Chicago, lessen getrokken over een vorm van community development die werkt voor wijken waar bewoners te maken hebben met grote sociale problematiek en tegelijkertijd weinig steun ondervinden van 'buiten' de wijk. De bevindingen worden op onderdelen ondersteund door stevig actieonderzoek (zie bv. O'Connell, 1990).

Sinds 1993 zijn er enkele stevige kwalitatieve evaluaties gedaan. Evaluaties waar verschillende projecten in een programma worden vergeleken. Door de vergelijking van verschillende projecten onder verschillende omstandigheden kunnen voorzichtige conclusies worden getrokken over de toepassing van ABCD in verschillende omstandigheden. De toepassing van kwalitatieve evaluatiemethoden als het vaststellen van de verandertheorie en realistische evaluatie, stellen de onderzoeker in staat om mechanismen te onderzoeken en uitspraken te doen over 'wat werkt, voor wie, onder welke omstandigheden' (Ward, 2019).

Er zijn onderzoeken gedaan waar ABCD wordt vergeleken met needs-based vormen van samenlevingsopbouw (Nel, 2018a en 2018b). Uit het kwalitatieve evaluatieonderzoek blijkt dat ABCD zeker iets teweegbrengt onder bewoners in buurten en wijken. Waar ABCD komt, neemt het aantal activiteiten onder bewoners over het algemeen toe. Bij die activiteiten hebben bewoners een belangrijke stem over wat zij willen bereiken en hoe zij dat willen aanpakken. Er zijn ook aanwijzingen dat bewoners door ABCD meer eigenaarschap voelen voor de activiteiten en het resultaat, dan bij meer needs-based vormen van samenlevingsopbouw. Het is plausibel om aan te nemen dat het eigenaarschap van bewoners bijdraagt aan de continuïteit van de activiteiten in de buurt. Hier is echter weinig empirisch bewijs voor omdat langdurend onderzoek, ook kwalitatief, ontbreekt.

Wanneer het versterken van gemeenschapskracht het doel is van ABCD, zijn er aanwijzingen dat het werkt. ABCD biedt de visie, de uitgangspunten en het methodisch instrumentarium om buurtbewoners te faciliteren, ondersteunen en stimuleren om zichzelf, ook in moeilijke omstandigheden, op te richten door concrete activiteiten te ondernemen met en voor de buurt. In het onderzoek van Ward (2019) wordt een belangrijke kanttekening gemaakt over het bereik van mensen in een kwetsbare positie van huiselijk geweld, armoede en onveiligheid. Hier wreekt zich opnieuw het ontbreken van langdurend onderzoek waarin is bekeken wat de resultaten van ABCD op middellange en lange termijn zijn.

Wanneer het gaat om het bereiken van de verbetering van de buurt als geheel zijn er weinig aanwijzingen dat ABCD resultaat boekt. De activiteiten zijn veelal kleinschalig en bereiken in eerste instantie een relatief kleine groep (deels actieve) bewoners. Er zijn wel onderzoeken die beargumenteerd beredeneren hoe het resultaat van ABCD over de hele buurt kan uitstralen. Dan gaat het bijvoorbeeld om onderzoek naar social return on investment (zie NEF, 2010). Echter, dit onderzoek berust op een reeks van op zichzelf logisch beredeneerde aannames. Hierdoor zijn vraagtekens te plaatsen bij de plausibiliteit

van de uitkomsten. Te meer daar in kwalitatief onderzoek ook de nodige vraagtekens worden geplaatst bij de te verwachten uitstralingseffecten van ABCD. Uit diverse onderzoeken blijkt dat ABCD wel de nodige activiteit in de buurt teweegbrengt en het eigenaarschap van bewoners vergroot, maar dat het daar bij blijft en de kans bestaat dat de activiteiten weer doodbloeden. Dat wil niet zeggen dat deze verbeteringen nooit plaats hebben, zoals in sommige onderzoeken wordt gesuggereerd (Ward, 2023). Misschien is het beeld van ABCD dat uit onderzoek is gereconstrueerd nog niet volledig, mede door de wijze waarop het wordt geëvalueerd. Bij de reflecties op de resultaten gaan we hier dieper op in.

4.4 Reflecties: ABCD binnen samenlevingsopbouw

ABCD kent een aantal specifieke uitgangspunten die in de manier van werken zijn terug te vinden. ABCD is een specifieke vorm van samenlevingsopbouw. In dit Wat werkt bij-dossier kijken we juist breed naar alle werkzame factoren die in samenlevingsopbouw, community development of community organization een rol kunnen spelen. ABCD is niet op al deze factoren gericht en maakt vanuit haar visie op de samenleving scherpe keuzes in uitgangspunten en methodische aanpak. ABCD is tot op de dag van vandaag een stroming binnen de samenlevingsopbouw die vanuit bijvoorbeeld Nurture Development stevig vasthoudt aan haar uitgangspunten en deze probeert te onderbouwen met goede voorbeelden uit de praktijk. Het gaat niet om een neutrale loot aan de stam van samenlevingsopbouw. Maar om een interventie met een helder kader en volgordelijke werkwijze. De evaluaties van ABCD kunnen dan ook niet één op één worden vertaald naar samenlevingsopbouw in het algemeen. Rond ABCD is wel een debat gaande dat, onderbouwd met argumenten en empirisch onderzoek, zeker de moeite waard is om te voeren. Ook vanuit een breed perspectief op samenlevingsopbouw. Hier volgen enkele reflecties.

Visie op samenlevingsopbouw

In de zoektocht naar evaluaties van Asset-Based Community Development komt het nodige interessante materiaal naar boven. Een analyse van deze literatuur is echter niet eenvoudig. Er is niet één algemeen geaccepteerde vorm van samenlevingsopbouw. Binnen de gelederen van beleid, onderzoek en (beroeps)praktijk zijn er uiteenlopende visies op samenlevingsopbouw; ABCD is daar één van. Het evalueren van praktijken van samenlevingsopbouw vergt een zekere precisie die niet altijd aanwezig is in de beschikbare onderzoeken. Niet zelden spreekt men in de evaluatie over ABCD terwijl in de onderzochte praktijk wordt afgeweken van cruciale uitgangspunten van deze zienswijze en werkwijze. In een evaluatie in Amstelveen geven de onderzoekers aan dat zij afwijken van één van de uitgangspunten van ABCD: “deze vorm van ABCD vraagt juist constante betrokkenheid van en overleg met de overheid. Assets moeten gekoppeld worden en assets kunnen zowel overheid, als professioneel, als informeel zijn” (Gradener et al., 2017, p. 21). Deze transparantie valt natuurlijk te prijzen, maar het duiden van de resultaten van de evaluatie wordt er niet makkelijker op. Het is geen evaluatie van ABCD, maar van een wezenlijk andere aanpak van samenlevingsopbouw. Dit is een duidelijk voorbeeld, maar in veel onderzoeken is het niet helder of er nu wel of geen gebruik is gemaakt van kernaspecten

van ABCD. Terwijl de resultaten dan wel aan ABCD worden toegeschreven. Het is natuurlijk goed wanneer de praktijk zich plooit naar de lokale omstandigheden om een resultaat te behalen. Het is echter niet mogelijk om evaluatieonderzoek te duiden wanneer niet meer helder is wat er in de praktijk nu wel of niet is gebeurd.

In het onderzoek van Ward (2019, 2023) is er veel werk van gemaakt om te beschrijven hoe de aanpak in de onderzochte praktijken wordt gewijzigd onder invloed van de omstandigheden. Hoe daar vanuit verschillende perspectieven van professionals, lokale overheid en burgers mee wordt omgegaan. Juist de beschrijving van het hele verloop van dit proces en de gevolgen daarvan op de betrokken burgers en professionals geeft inzicht in werkzame mechanismen van ABCD én van aspecten van samenlevingsopbouw in het algemeen. Bereikt ABCD nu wel of niet de mensen in een kwetsbare positie in de wijk? Is ABCD in staat om haar eigen verandertheorie waar te maken? Of moet er onder verschillende omstandigheden naar verschillende uitwerkingen van samenlevingsopbouw worden gezocht? Juist het volgen van een 'modelgetrouwe' toepassing van ABCD en het zorgvuldig volgen van het afwijken van die toepassing geeft inzicht in werkzame elementen van samenlevingsopbouw. Zo valt te leren van lokale experimenten en de betekenis die deze voor burgers en buurten hebben. Binnen dit kader kunnen casusbeschrijvingen ook een toegevoegde waarde hebben om te laten zien hoe samenlevingsopbouw succesvol kan verlopen en wat hierin een rol speelt. Langdurend onderzoek is hierbij noodzakelijk.

Gemeenschapskracht versterken of sociale vraagstukken aanpakken

ABCD zet in op het versterken van gemeenschapskracht in de overtuiging dat dit ook positief uitwerkt op sociaaleconomische en maatschappelijke vraagstukken (kansen en problemen) in het werkgebied. Het evaluatieonderzoek levert geen wetenschappelijk bewijs dat die uitstraling op de buurt ook ontstaat door ABCD. Maar dat wil niet zeggen dat die uitstraling er niet is.

Dit raakt aan de vraag of het mogelijk is dit soort effecten bloot te leggen met wetenschappelijk onderzoek, dat 'hard' bewijs oplevert. Maar hier willen we wijzen op een andere reden waarom onderzoek momenteel nog ontbreekt. Zoals uit de analyse van de evaluatieonderzoeken blijkt: is ABCD door haar uitgangspunten kritisch ten opzichte van overheidssturing in buurten met grote sociale problemen. Zij wil de autoriteit terugleggen bij de buurtbewoners. Wanneer opbouwwerkers actief aan de slag gaan volgens de uitgangspunten van ABCD kiezen zij radicaal de zijde van de bewoners, ook wanneer dat botst met bestaande, al dan niet beleid gestuurde, structuren in de buurt. ABCD is niet a priori gericht op specifieke sociale vraagstukken in de buurt, maar op het in positie brengen van bewoners. Het doel van ABCD is gemeenschapsversterking. Uiteindelijk brengt dit positieve verandering teweeg op sociale vraagstukken. Bij aanvang van het project is niet per se duidelijk welke vraagstukken voor de bewoners belangrijk zijn om op in te spelen en of en hoe zij daar op in willen spelen. Het is dus lastig om vroeg in het proces van ABCD al te weten welk concreet sociaal doel wordt nagestreefd en daar de evaluatie op te richten.

Voortrekkers van ABCD en opbouwwerkers die met ABCD werken, willen -op dit moment- ook liever dat evaluaties zich richten op versterking van gemeenschapskracht en niet op concrete maatschappelijke vraagstukken in de wijk. Ten eerste is het versterken van gemeenschapskracht de corebusiness van opbouwwerkers, ten tweede is er de overtuiging

dat een grotere gemeenschapskracht in een gebied 'als vanzelf' leidt tot uitstralingseffecten naar de wijk als geheel. Hier is al evidentie voor (Kretzmann & McKnight, 1993) en deze hoeft niet opnieuw voor ABCD te worden bewezen, zo betogen deze opbouwwerkers. Een naastgelegen argument is goed weergegeven door Huygen en Fortuin (2021). De (lokale) overheid stuurt en beoordeelt praktijken van samenlevingsopbouw als ABCD op doelen als verminderen schulden, voorkomen eenzaamheid en bevorderen gezondheid en welzijn. Wanneer opbouwwerkers deze beleidsdoelen meenemen de wijk in, gaan zij bij voorbaat al voorbij aan de ervaringen van bewoners van de wijk. Bewoners stellen misschien hele andere doelen. Wanneer uit evaluatie en monitoring blijkt dat de beleidsdoelen bovendien niet gehaald worden, heeft de overheid een legitimatie om budgetten te korten of in te trekken. Het is logisch dat opbouwwerkers en maatschappelijke organisaties die opbouwwerk uitvoeren, kritisch staan ten opzichte van evaluatieonderzoek waar beleidsdoelen centraal worden gesteld. Dit is een specifieke reden voor het ontbreken van dit soort onderzoek en het beperkte zicht dat we hebben op de werking van ABCD. Dit geldt ook voor andere vormen van community development, community organization, community building en samenlevingsopbouw in het algemeen. Om dit wel te onderzoeken, is vertrouwen nodig tussen de velden van (lokale) praktijk, overheid en beleid. En een open discussie over onderzoeksdoelen en -methodologie.

Relatie overheid, burger, maatschappelijke organisaties en hun professionals

De werkwijze van ABCD brengt met zich mee dat er in de onderzochte praktijken steeds een spanning is te zien tussen burgers en professionals en hun organisaties, niet in de laatste plaats die van de lokale overheid. Hier komt een wezenlijk onderscheid tussen ABCD en veel andere vormen en praktijken van samenlevingsopbouw tot uiting. Er zijn ook vormen die juist direct aansluiting zoeken bij bestaande activiteiten en beleid in de buurt. Dat ABCD dit niet doet, heeft vanaf het prille begin tot nu ook veel kritiek opgeleverd van overheid en maatschappelijke organisaties. ABCD maakt aan het eind van de vorige eeuw in Nederland een plotselinge opmars door onder de vleugels van de wijknaanpak.

Tegelijkertijd worden de eerste ABCD-praktijken met (evaluatie)onderzoek gevolgd (Rensen, 2021). Eerst heel welwillend, later kritisch. In 2005 stellen De Meere en Davelaar (2005, p. 43) vast dat ABCD weinig effectief is. Volgens hen kun je bewonersactiviteiten juist beter laten aansluiten op bekende vraagstukken en bestaande organisaties. Bewoners willen, zeggen zij, vooral dat er wat met hun klachten wordt gedaan. Zij concluderen dat de oorspronkelijke ABCD-achtige plannen al snel in de ijskast belanden. Ze stellen nog wel vast dat ABCD wellicht werkt op plekken waar überhaupt geen organisatie bestaat en er een bodem van activiteiten nodig is.

ABCD heeft als specifieke vorm van samenlevingsopbouw het nodige losgemaakt. Samen met de wijknaanpak is ABCD vervolgens weer uit beeld geraakt. De laatste jaren maakt het weer een flinke opmars. Enigszins vanwege de urgentie van burgerparticipatie en dit keer onder de vleugels van de belangenorganisatie voor bewonersinitiatieven (LSA), een groep actieve opbouwwerkers van Krachtproef en de Europese vertegenwoordiger van Nurture Development, Cormac Russell.

De voorzichtige discussie die in Nederland ontstond rond de eerste 'golf' van ABCD lijkt nu in Nederland opnieuw te worden gevoerd, terwijl deze internationaal nooit stil stond. Voor

samenlevingsopbouw als geheel, en voor dit Wat werkt bij-dossier in het bijzonder, is deze discussie van belang. Werkt het beter om steeds te zoeken naar een genuanceerde samenwerking tussen beleid, organisaties en bewoners, of werkt alleen een radicalere aanpak om de autoriteit van een buurt in handen te krijgen van bewoners? En welk methodisch instrumentarium is daarbij noodzakelijk? Deze discussie ligt zeer prominent onder de vraag wat werkt bij ABCD en ook voor samenlevingsopbouw in de breedte is het van belang dat we deze discussie voeren.

Terug naar Chicago

Laten we nogmaals kijken naar het voorbeeld uit Chicago waar bruggenbouwers met veel geduld de assets van mensen met een verstandelijke beperking ontdekken en daarop voortbouwend matches maken tussen mensen met en mensen zonder verstandelijke beperking in de buurt. Hierdoor vinden met veel moeite twaalf mensen met een verstandelijke beperking een plek waar zij voor anderen en de buurt van betekenis zijn. Wie het kwalitatieve actieonderzoek van O'Connell (1990) leest, krijgt een mooi inzicht in wat Asset-Based Community Development in de kern is en wat het methodisch met zich meebrengt om werkelijk op deze manier te werken.

Het project dat de onderzoekers anderhalf jaar intensief volgen, wordt met opzet apart gehouden van bestaande publieke voorzieningen. Het project wordt uitgevoerd met Logan Square Neighborhood Association (LSNA), een organisatie die vrijwilligers ondersteunt in onder meer Logan Square. "Daarvoor is gekozen omdat in de ervaring van de betrokken professionals de verbinding met publieke voorzieningen betekent dat daarmee de verbinding met het gemeenschapsleven wordt verbroken" (O'Connell, 1990, p. 4). Dit statement wordt gedurende het onderzoek bepaald niet afgezwakt. In die tijd verhuizen veel mensen met een verstandelijke beperking van de grote instituties naar begeleid wonen en groepswonen in wijken zoals Logan Square in het kader van de de-institutionalisering. Maar de veronderstelde contacten met de buurt blijven voor veel van deze mensen uit. En de formele begeleiders houden deze mensen eerder in isolement dan dat zij buurtcontacten stimuleren, stelt O'Connell (p. 25). "Sociale voorzieningen zijn extreem effectief in aan te geven waarom zij bestaan en waarom mensen hun hulp nodig hebben," aldus de onderzoeker. Mensen met een verstandelijke beperking hebben volgens deze voorzieningen speciale zorg nodig. Dit leidt ertoe dat buurtbewoners, maar ook ouders en naasten, zich eigenlijk niet kunnen voorstellen dat anderen dan de sociale voorzieningen iets voor deze mensen kunnen betekenen. Dit is ook één van de bevindingen van de bruggenbouwers tijdens de gesprekken met honderd buurtbewoners en naasten. "De overgrote meerderheid van gemeenschapsleden kende niemand met een beperking" (O'Connell, 1990, p. 11). En op de vraag of zij iets voor deze groep willen betekenen, verwijzen zij vrijwel allemaal naar een sociale voorziening of programma. Ouders staan wantrouwend ten opzichte van een gewone buurtorganisatie omdat zij geen speciale zorg leveren.

Uiteindelijk blijkt het niet mogelijk om los van de voorzieningen mensen met een verstandelijke beperking, hun naasten en begeleiders zover te krijgen dat zij mee willen doen aan een project waarin mensen met een verstandelijke beperking gekoppeld worden aan personen, organisaties of ondernemingen in de buurt. De twee bruggenbouwers gaan daarom alsnog de samenwerking met deze voorzieningen aan om hun project te laten slagen. En hoewel zij erkennen dat professionals bij enkele van deze organisaties van

goede wil zijn, houden zij toch afstand bij de verdere uitvoering van het project. Uiteindelijk weten de twee bruggenbouwers namens LSNA een groep van 25 mensen met een verstandelijke beperking en hun naasten voor het project te interesseren. Vervolgens maken zij een link tussen twaalf mensen met een verstandelijke beperking en verschillende personen of organisaties in de buurt. Het LSNA geeft daarbij allerlei vormen van begeleiding. Zo faciliteren zij community building groepen. Hierin ondersteunen de personen die een band zijn aangegaan met mensen met een verstandelijke beperking elkaar en slaan zij soms een brug naar de buurt. Daarnaast zijn er community task forces waarin sleutelpersonen van bijvoorbeeld politie, de kerk en ondernemers samen komen. Tenslotte zijn er twee 'cirkels' van ondersteuners gevormd rond twee personen met een verstandelijke beperking, zodat deze personen 'zelfstandig' kunnen wonen en leven.

Een belangrijk uitgangspunt van ABCD is dat elk mens *gifts* heeft die van betekenis kunnen zijn voor andere mensen in hun omgeving. Hetzelfde geldt voor mensen met een verstandelijke beperking. Ook bij de groep mensen met een verstandelijke beperking is het streven dat zij met hun giften een betekenisvolle rol in de buurt kunnen spelen. In een aantal gevallen lukt het inderdaad zo'n betekenisvolle rol te creëren. In het onderzoek staan voorbeelden uiteenlopend van het wegwijs maken van klanten in een dierenwinkel tot het rondbrengen van de post in een lokaal ziekenhuis. Ook bij mensen met een verstandelijke beperking houdt ABCD vast aan het uitgangspunt dat iedereen in potentie een gewaardeerd lid is van de community. En dat de community sterker wordt wanneer deze latente assets worden ontdekt en ontwikkeld. Het is volgens ABCD onmogelijk om deze beweging in een buurt te starten vanuit de bestaande structuren en verhoudingen, wanneer de werkwijze diametraal tegenovergesteld is. Wel kan vanuit de gemeenschapskracht in een buurt, worden gewerkt aan task forces en cirkels, waaruit een visie en beweging ontstaat die in staat is om ook binnen de bestaande structuren veranderingen te bewerkstelligen. O'Connell is erg stellig:

Dit werk gaat niet over het hervormen van sociale dienstverlening: het gaat er juist om dat dienstverleners minder grip krijgen op het leven van mensen met een beperking en dat de capaciteiten van bewoners en gemeenschappen om deze mensen in hun midden op te nemen beter tot hun recht kunnen komen. Het gaat over de gemeenschappen zelf, niet over het versterken van sociale dienstverlening in de gemeenschappen. Het is geen werk dat uitgevoerd moet worden door formele systemen, formaliteit staat dit werk juist in de weg (p.41).

Het voorbeeld in Chicago laat zien dat ABCD een aantal kernuitgangspunten hanteert die leidend zijn voor het (methodisch) handelen in de praktijk. Zij laat dat niet los bij een doelgroep waar de uitdaging groot is. Integendeel, eerder wordt een tandje bijgezet, bijvoorbeeld in de intensiteit van matchmaking en het formeren van een community building groep. Het onderzoek van O'Connell geeft aan dat op een termijn van twee jaar resultaat wordt behaald op verschillende niveaus. Mensen met een verstandelijke beperking krijgen een waardevolle rol in kleine kring en soms zelfs op de schaal van een vereniging, onderneming, of lokaal ziekenhuis. De bewustwording van een (aanvankelijk) kleine kring mensen over de aanwezigheid en de situatie van mensen met een verstandelijke beperking in hun buurt, neemt toe en enkelen gaan zich ook inzetten voor het verbeteren van deze situatie. Bestaande organisaties als de politie en de kerk en ondernemingen denken mee over mogelijke plaatsen waar mensen met een verstandelijke

bepanking een betekenisvolle rol kunnen vervullen. Naast en professionals in publieke voorzieningen zien dat mensen met een verstandelijke beperking niet in alle opzichten een speciale behandeling hoeven en dat zij in de juiste context ook hun 'eigen leven' kunnen vormgeven.

Het decor van Logan Square, een van de vele casussen waarop ABCD is gebaseerd, zet ons aan het denken over de discussies rond de werkzaamheid van ABCD en samenlevingsopbouw in het bijzonder. Voor wie en onder welke omstandigheden werkt welke methodische vorm van samenlevingsopbouw? Om hier, los van ideologische vooronderstellingen, achter te komen, is slim en doortastend kwalitatief evaluatieonderzoek nodig. In Logan Square is niets van de grond gekomen zonder de ABCD-getrainde bruggenbouwers, aldus O'Connell. Zij zegt: "(...) this work is essential: without it, all the social service rhetoric about 'community living' leaves people with disabilities just as isolated as ever" (p. 29). De vraag is of Chicago in de late jaren '80 van de vorige eeuw iets anders vereist dan gemeenschappen in 2024.

5 Werkzame factoren

In dit hoofdstuk werken we de werkzame factoren uit die zowel bij het hanteren van de doelen van samenlevingsopbouw, als bij het uitoefenen van het vakmanschap, aan bod komen. We onderbouwen de werkzame factoren met theoretisch bewijs en met empirische gegevens.

We starten met acht voor samenlevingsopbouw specifiek werkzame factoren:

- Informaliteit;
- Talenten en (hulp)bronnen (assets);
- Diversiteit en conflict (consent);
- Het bevorderen van handelingsvermogen (agency);
- Zelforganisatie;
- Collectieve belangenbehartiging (advocacy);
- Coalities en netwerken;
- Leiderschap.

Daarna werken we algemene werkzame factoren uit. Daarbij sluiten we in eerste instantie aan bij onderzoek naar algemeen werkzame factoren in psychologische en psychotherapeutische setting. Deze hebben we gewogen op hun relevantie voor de collectieve praktijken van samenlevingsopbouw. Vervolgens gaan we op zoek naar algemene aanwijzingen voor specifiek werkzame factoren die we telkens zien terugkeren in succesvolle praktijken van samenlevingsopbouw.

5.1 Specifiek werkzame factoren

5.1.1 Informaliteit

Bij Jane Addams ligt de focus op informaliteit (zie 2.3.1.). Plekken waar je kunt zitten en ontspannen, weg van de drukte van de straat. Je kunt kiezen voor activiteiten, maar centraal staat de losse uitwisseling in plaats van een vastomlijnd programma. De deugd van informaliteit in Hull House kenmerkt zich door de open en vrije interactie tussen bezoekers, vrijwilligers en sociaal werkers. Informaliteit wijst volgens Sennett (2012) naar het creëren van een plek waar op informele manier betekenis wordt gerealiseerd voor een grote diversiteit aan bezoekers of deelnemers.

Mathys en Raeymaeckers (2019) onderzoeken de werkzaamheid van de praktijk van informaliteit bij een aantal ontmoetingsplaatsen (aangeduid als 'De Stek') in Vlaanderen. Ze beschrijven deze ontmoetingsplaatsen als een informele praktijk waar mensen kunnen samenkomen. Er worden ook activiteiten georganiseerd en mensen kunnen kiezen voor wel of geen interactie met anderen. Het is daardoor een plaats waar mensen niet onder druk staan van wat er zich buiten de betreffende praktijk afspeelt. Om informaliteit mogelijk te maken, is het belangrijk dat opbouwwerkers deelnemende bewoners ondersteunen, maar zeker niet 'dirigeren'. Er mag met andere woorden geen druk opgelegd worden om aan activiteiten deel te nemen. Opbouwwerkers spelen vanuit interactie in op wat de bezoekers

wensen. Wanneer ontmoetingsplekken op deze manier vorm en inhoud krijgen, blijken ze bij uitstek een toevluchtsoord voor kwetsbare en marginale groepen bewoners (Juhila, 2008). Bij informaliteit spelen vier aspecten een cruciale rol: radicale nabijheid, open ontmoeting, keuzevrijheid en vertrouwen (Mathys & Raeymaeckers, 2019).

Radicale nabijheid

Cruciaal in praktijken van samenlevingsopbouw is een responsieve en nabije houding van sociale professionals. Dat wil zeggen dat professionals aanwezig zijn, zich aanspreekbaar opstellen en responsief handelen indien er problemen voordoen (Van Pelt & Spierts, 2023). Het gaat bij deze 'radicale nabijheid' om het houden van rustige gesprekken, waarbij bewoners op verhaal kunnen komen. Mensen hun (levens)verhaal laten vertellen, kan hen helpen om te ontdekken wat ze echt vinden. Daartoe moeten opbouwwerkers goed kunnen luisteren. Bewoners stellen zich niet zomaar open. Het vraagt van opbouwwerkers geduld en nieuwsgierigheid naar hoe mensen werkelijk zijn. Dat betekent actief luisteren en een geïnteresseerd en geëngageerd gesprekspartner zijn. Tegelijkertijd moet je alert zijn op wat er niet wordt gezegd (Gradener & Spierts, 2021).

Organiseren van open ontmoeting

Veerkrachtige gemeenschappen berusten op sterke onderlinge relaties tussen bewoners. Om sociale relaties op te bouwen, moeten mensen elkaar onvoorwaardelijk ontmoeten. Radicale nabijheid vraagt om laagdrempelige ontmoetingsplekken die zich onder andere kenmerken door een zekere vrijblijvendheid (Van Pelt & Spierts, 2023). Het gaat over ontmoetingsplekken waar professionals en bewoners elkaar tegenkomen en in gesprek raken. En informele plaatsen waar mensen kunnen experimenteren met sociale relaties, dialoog en samenwerking. Deze plekken maken ruimte voor 'gemeenschappelijkheid in het anders-zijn'. Een open karakter van activiteiten is vaak een voorwaarde om mensen een eerste stap te laten zetten en de drempel laag te houden. Daarbij is het belangrijk dat opbouwwerkers ervoor zorgen dat mensen zich op hun gemak voelen. Elementen die daaraan bijdragen, zijn respect voor elkaar, kunnen omgaan met conflicten en spanningen. Tevens is het van belang om de 'deur open te zetten', de toegang vrijblijvend te maken en ervoor te zorgen dat er een ongebonden en ongedwongen sfeer is.

Inzetten op keuzevrijheid

Het inzetten van vrijwilligers of betrokken bewoners vormt een belangrijke succesfactor. Zij staan vaak dicht bij de leefwereld van de bezoekers of deelnemers. Met hun ervaringskennis en leefwereldperspectief zijn zij de uitgelezen personen om nieuwe bewoners te ondersteunen en wegwijs te maken. Dat betekent tegelijkertijd dat opbouwwerkers veel ruimte geven aan het initiatief van bewoners (Gradener & Raeymaeckers, 2023).

Opbouwen van een vertrouwensband

Radical nabijheid, het organiseren van open ontmoeting en het inzetten op keuzevrijheid helpt opbouwwerkers ook om een vertrouwensband met mensen op te bouwen. Daarnaast werkt het goed voor opbouwwerkers om aanwezig te zijn voor, tijdens en/of na activiteiten, zodat een informeel contactmoment mogelijk is. Ook kunnen opbouwwerkers heel gericht vragen stellen.

Informaliteit als werkzame factor binnen samenlevingsopbouw

Informaliteit speelt een centrale rol bij alle drie de doelen van samenlevingsopbouw: 'sociaal kapitaal en sociale cohesie', 'sociaal leren en capaciteitsontwikkeling', 'democratie en zeggenschap'. Informaliteit is een belangrijke factor bij nabijheid, ontmoeting en het aangaan van sociale relaties. Welke 'de kurk' zijn waarop sociaal kapitaal en sociale cohesie drijven. De betekenis van informaliteit voor sociaal leren en capaciteitsontwikkeling ligt vooral in het werken aan vertrouwen. Voor democratie en zeggenschap zit de kracht van informaliteit vooral in nabijheid en keuzevrijheid.

Voor het agogisch handelen in de vorm van directe interactie tussen bewoners en professionals draagt bij aan het realiseren van informaliteit. Tegelijkertijd kan informaliteit belangrijk zijn bij politiek en strategisch handelen (zie 3.2.).

Het belang van informaliteit zien we terug in tal van aanpakken en praktijken binnen samenlevingsopbouw, zoals bij ABCD, Planning for Real, Oasis Game, De Stek, CLEAR en Opzoomeren.

5.1.2 Talenten en hulpbronnen (assets)

Het ontdekken en versterken van talenten en (hulp)bronnen vormt een cruciale werkzame factor bij gemeenschapsvorming en samenlevingsopbouw. Assets luidt de Engelstalige verzamelterm waartoe behalve talenten en (hulp)bronnen ook capaciteiten, vermogens, gaven, vaardigheden en passies gerekend worden. Appreciating assets is een gangbaar begrippenpaar in de accountancy, en verwijst naar het waarderen van een bepaald type assets – zoals bijvoorbeeld vastgoed of andere activa – waarvan de verwachting is dat hun waarde op de lange termijn zal toenemen (O'Leary et al., 2011). Bij het in kaart brengen van talenten en (hulp)bronnen in gemeenschappen, in de internationale onderzoeksliteratuur is veelal sprake van *Community Asset Mapping*, draait het om het opsporen van alles wat bruikbaar en waardevol is voor de gemeenschap en kan bijdragen aan de versterking ervan.

We kwamen assets al tegen als een kernbegrip bij ABCD: Asset-Based Community Development. ABCD past in de opkomst vanaf de jaren '80 en '90 van de zogenaamde *strengths-based* benaderingen, zoals talentgericht werken, empowerment of krachtgericht werken (Kooijmans, 2016; Luo et al., 2022). Kooijmans (2016) spreekt over 'een krachtgericht paradigma' dat een toenemende invloed heeft op sociaal beleid en de herinrichting van sociale praktijken. Aan begrippen als talenten en assets hangt de zweem van positiviteit, flow en enthousiasme, maar er gaat ook een keerzijde in schuil. Het credo is dat iedereen over talent beschikt en dat ook zoveel mogelijk moet benutten. Talentprojecten, bijvoorbeeld in het jongerenwerk, appelleren daaraan. Tegelijkertijd bestaat het risico dat zulke projecten negatieve bijwerkingen met zich meebrengen. Zo kunnen jongeren deze projecten als een wedren ervaren en zich opnieuw een verliezer voelen (Kooijmans, 2016; Abdallah et al., 2016).

Een ander risico dat aan asset-based benaderingen kleeft is dat ze onvoldoende oog hebben voor de complexiteit van gemeenschappen en de omgeving waarin deze zich bevinden (Alevizou et al., 2016). Denk bijvoorbeeld aan de structurele oorzaken van

achterstelling of aan de interne en externe machtsrelaties die in een gemeenschap werkzaam zijn en hoe die van zijn invloed op de 'geografie van waarden' die daar geldt.

Soorten assets

Talenten en (hulp)bronnen kunnen variëren van eigenschappen van individuele bewoners tot potentiële eigenschappen van bestaande gemeenschappen en ondernemingen, maar ook onbenutte kwaliteiten van de buurt op sociaal, cultureel en economisch gebied. Er worden verschillende indelingen en soorten van assets onderscheiden. De 'klassieke' indeling van Kretzmann en McKnight (1993) hanteert zes 'bouwstenen': individuele capaciteiten van bewoners; talenten van buitenbeentjes; lokale verenigingen en vrijwilligersorganisaties; instellingen en bedrijven; fysieke assets en inspirerend leiderschap.

O'Leary en collega's (2011) hanteren drie manieren om assets in te delen. Ten eerste is er het onderscheid tussen 'tastbaar' en 'niet tastbaar'. Tastbare of zichtbare assets zoals pleinen, parken en gebouwen vormen belangrijke bronnen voor een gemeenschap. Maar het zijn vaak de niet tastbare of niet zichtbare assets, zoals de talenten en vaardigheden van mensen, die cruciaal zijn voor het welzijn van gemeenschappen. Uiteindelijk geven de niet tastbare assets de doorslag bij initiatieven om de gemeenschap te versterken en de tastbare assets ten goede van de gemeenschap te laten komen. Dit behelst ook het leren, dat nodig is om het potentieel van niet tastbare of niet zichtbare assets te ontsluiten. Zoals het enthousiasme van mensen, dat soms alleen zichtbaar wordt zodra het verbonden raakt met een (hulp)bron die wel zichtbaar is, bijvoorbeeld het ontwikkelen van een braakliggend terrein in de buurt (O'Leary et al., 2011).

Een manier om assets meer tastbaar te maken, is het onderscheiden van soorten kapitaal. O'Leary en collega's (2011) stellen assets en kapitaal min of meer aan elkaar gelijk (zie ook Alevizou et al., 2016). Ze noemen zeven soorten kapitaal: financieel, infrastructureel, sociaal, menselijk, natuurlijk, cultureel en politiek (O'Leary et al., 2011, p. 7).

Kapitaal	Definitie
Financieel	Financieel kapitaal speelt een belangrijke rol in de economie. Het stelt een onderneming in staat om te produceren of diensten te verlenen of eigen inkomsten te genereren.
Infrastructureel	De gebouwen en infrastructuur die nodig zijn voor het levensonderhoud en het welzijn van de gemeenschap.
Sociaal	De kwaliteit van sociale verbanden in de samenleving. De omvang van het vertrouwen dat burgers hebben in elkaar en in de belangrijkste instituties.
Menselijk	Gezondheid, kennis, vaardigheden en motivatie. Door scholing en training kan menselijk kapitaal verbeteren.
Natuurlijk	Natuurlijke hulpbronnen – hernieuwbare en niet-hernieuwbare – nodig voor de productie van goederen en diensten.
Cultureel	Hoe we de wereld zien en vormgeven, wat we als vanzelfsprekend beschouwen en van waarde achten.
Politiek	Het vermogen van een gemeenschap om de verdeling en het gebruik van hulpbronnen te beïnvloeden.

Figuur 4: De 7 kapitalen (O'Leary et al., 2011)

Kapitaal en assets hangen volgens O'Leary en collega's nauw samen. Het raamwerk van de zeven soorten kapitaal helpt om assets te categoriseren en maakt niet tastbare assets beter zichtbaar. Niet tastbare assets zoals menselijk en natuurlijk kapitaal kunnen zo een rol spelen bij het omzetten van financieel en infrastructureel kapitaal in assets waarop de gemeenschap kan voortbouwen (O'Leary et al., 2011).

O'Leary en collega's maken nog een derde onderscheid dat kan helpen om niet tastbare assets in beeld te krijgen, namelijk tussen individuele, relationele en collectieve assets. Individuele assets hebben betrekking op persoonlijke vaardigheden, capaciteiten en ervaringen. Relationele assets zitten vooral in netwerken en verschillende typen relaties die mensen in en vanuit de gemeenschap aangaan. Collectieve assets schuilen in de verhalen, tradities, normen en ervaringen die mensen in de gemeenschap delen (zie de figuur hieronder, O'Leary et al., 2011, p. 12). Het zijn juist de relationele netwerken en associaties die de verbinding tussen de individuele en collectieve assets tot stand weten te brengen (Alevizou et al., 2016).

Individuele assets	Relationele assets	Collectieve assets
Persoonlijke vaardigheden, kennis, leiderschapscapaciteiten, ervaringen, persoonlijkheid, 'wie we zijn en wat we kunnen bijdragen aan de gemeenschap'.	Netwerken, relaties, partnerschappen, vriendschappen, verwantschappen, groepsverbanden, verenigingen.	Verhalen, tradities, culturen, instituties, normen en collectieve ervaringen.

Figuur 5: Immateriële assets (O'Leary et al., 2011)

Benaderingen en strategieën

Het in kaart brengen van talenten en (hulp)bronnen (*Community Asset Mapping*) vormt de centrale strategie in de werkwijze van ABCD. Maar er zijn meer benaderingen van samenlevingsopbouw waarbij *Community Asset Mapping* een cruciale rol speelt. Alevizou en collega's (2016) behandelen op basis van uitgebreid literatuuronderzoek naast ABCD nog drie andere benaderingen: *Appreciative Inquiry* (AI), *Sustainable Livelihoods Approaches* (SLA) en *Community Capitals Framework* (CCF). AI is een werkwijze binnen community development die zich richt op collectieve verhalen en lokale geschiedenissen. Door deze te bestuderen en te leren van de ervaringen en successen uit het verleden, kunnen bewoners zelfvertrouwen opdoen en tot positieve verandering komen. Bij SLA ligt de nadruk op armoedebestrijding door het gebruik maken van natuurlijke hulpbronnen. SLA combineert economische en ecologische ontwikkeling vanuit het perspectief van mensen in armoede, dat wil zeggen in hun eigen omgeving en gebaseerd op hun actieve deelname. CCF focust net als SLA op mensen in armoede en combineert eveneens economische en ecologische ontwikkeling. Vergeleken met SLA heeft CCF meer aandacht voor politieke, economische en culturele bronnen en de werking van macht daarbij. Tevens zet CCF sterk in op bewustzijn en training van mensen in armoede. Alevizou en collega's gaan voor elk van de benaderingen niet alleen in op de sterke punten, maar ook op de beperkingen. Bij ABCD en SLA wijzen ze met name op het gebrek aan aandacht voor machtsrelaties en machtsongelijkheid. Bij AI wijzen ze op de begrensde opvatting van hulpbronnen, met name fysieke en natuurlijke hulpbronnen komen daardoor weinig in beeld. Bij alle vier de werkwijzen ontwaren ze een smalle opvatting over de lokale context, soms omdat er weinig oog is voor de diversiteit binnen die context, soms omdat de structurele kanten (politiek, economisch, cultureel) van het gemeenschapsleven onvoldoende aandacht krijgen (Alevizou et al., 2016). Andere auteurs wijzen op de overlap tussen de benaderingen en pleiten bijvoorbeeld voor het combineren van ABCD en AI (Mathie & Cunningham, 2003) of het combineren van ABCD en SLA (Mathie & Cunningham, 2008).

Een vraag die bij alle vier de benaderingen telkens terugkeert is hoe je de bewoners betreft bij *Community Asset Mapping*. Bij ABCD waren ze in de jaren '80 en '90 al op zoek naar een samenhangende strategie die de hele wijk of buurt betreft bij het complexe proces van vernieuwing (Kretzmann & McKnight, 1993). Daarbij gold het uitgangspunt dat iedereen

over assets beschikt en dus van waarde kan zijn voor de gemeenschap, juist ook mensen met een beperking, in welke vorm dan ook. Assets vormen voor ABCD ook een middel om mensen het gevoel te geven 'erbij te horen', 'ertoe te doen' en 'iets te betekenen'. O'Leary en collega's (2011) beschouwen asset mapping als een bij uitstek politieke activiteit. Het betreft immers het vastleggen van data over mensen en gemeenschappen en deze data kunnen op verschillende manieren worden gebruikt. Ze kunnen leiden tot diagnoses en besluiten over gemeenschappen in plaats van met gemeenschappen. Dat is niet in de geest van asset mapping. De vraag naar het eigenaarschap bij asset mapping is cruciaal. Waarom wordt een wijkkaart of buurtkaart gemaakt? Wie heeft daar voordeel bij? Wie gebruiken en beheren de kaart? Zodra de gemeenschap eigenaar is van de kaart is de kans groter dat de katalyserende potentie voor de buurt- of wijkvernieuwing ook daadwerkelijk wordt benut (O'Leary et al., 2011).

O'Leary en collega's (2011) beschouwen asset mapping als een vorm van data-in-action. Actieve betrokkenheid van bewoners bij asset mapping kan de start van samenwerking inluiden en behulpzaam zijn bij het aanknopen van relaties. Het geeft niet alleen inzicht in welke assets aanwezig zijn, maar ook hoe ze met elkaar samenhangen en welke verbindingen er gemaakt worden. Een wijk- of buurtkaart moet geen statische weergave zijn van een bepaald moment in de tijd. Het moet juist een levendige kaart zijn, die door mensen in de gemeenschap aangevuld en gewijzigd wordt. Het gaat om work in progress, een continu proces dat zichtbaar maakt welke zaken in de loop van de tijd veranderen en op die manier de energie en het enthousiasme in de gemeenschap weet vast te houden. Wat helpt om asset mapping levendig te houden, is door wijk- of buurtkaarten zichtbaar in een publieke ruimte aan te brengen. Bijvoorbeeld in de vorm van een muurschildering of maquette, waar bewoners ook zaken aan toe kunnen voegen (zie bijvoorbeeld Declerck, 1998).

Vormen van Community Asset Mapping

De 'klassieke' route van ABCD om assets te inventariseren, gaat via een aantal herkenbare stappen. Het begint met het formeren van een groep bewoners die de assets gaat verzamelen. Deze stelt een lijst met vragen op om met bewoners in gesprek te gaan over hun talenten, passies en capaciteiten. Er wordt een manier gekozen om de verzamelde assets te visualiseren en aan betrokkenen te presenteren. De laatste stap bestaat eruit om samen met bewoners te verkennen hoe de verzamelde assets onderling verbonden en met het oog op de toekomst beter benut kunnen worden (zie bijvoorbeeld Duncan, z.j.). Gerelateerd aan ABCD is er weinig literatuur beschikbaar over het 'wat' en 'hoe' van asset mapping. Ook onderzoek naar wat er werkt bij asset mapping in het kader van ABCD is schaars. Dat betekent niet dat we helemaal in het duister tasten. In de afgelopen 15 tot 20 jaar wordt Community Asset Mapping namelijk veel ingezet bij participatief (actie)onderzoek (Shanks et al., 2010; Hacker, 2013; Alevizou et al., 2016; Shadid et al., 2019; Luo et al., 2022; Spierts & Van der Klein, 2023). Op basis van studie van een tiental casussen (vooral in Groot-Brittannië) komen Alevizou en collega's (2016) tot een overzicht van uiteenlopende vormen van Community Asset Mapping bij participatief actieonderzoek. Vooral de opkomst van visuele en creatieve technieken valt op. Niet alleen de klassieke kunstvormen, zoals beeldende kunst, muziek, dans, theater en audiovisuele media, maar ook verhalen, games, maquettes en digitale media spelen een steeds grotere rol bij asset

mapping in het kader van participatief (actie)onderzoek (Alevizou et al., 2016; Van Heijst et al., 2019).

Visuele en creatieve technieken bieden volgens Alevizou en collega's (2016) tal van voordelen bij asset mapping. Op de eerste plaats helpen visuele en creatieve technieken om verschillende soorten assets in beeld te krijgen, zowel de tastbare, als de fysieke en ruimtelijke. Technieken als *foto-elicatie* (foto's gebruiken als input voor interviews) en *photovoice* (waarbij mensen zelf foto's of video's maken over een bepaald onderwerp uit hun leven of omgeving) kunnen bijvoorbeeld inzicht geven in hoe mensen hun directe omgeving ervaren en welke betekenissen (materieel, symbolisch, functioneel) ze daaraan toekennen (Alevizou et al., 2016; Jansen & De Bruin, 2019; Van Doorn & Keinemans, 2019). Daarmee kunnen onvermoede assets in beeld komen.

Een tweede voordeel dat visuele en creatieve technieken bieden is dat ze het creatieve kapitaal van mensen aanspreken. Von Faber en collega's (2020) doen bijvoorbeeld verslag van participatief video-onderzoek in Leiden en Den Haag waarbij senioren samen film maken over een leeftijdsvriendelijke omgeving. Bij het maken van de film komen ze niet alleen in actie en werken ze samen, maar spreken ze ook hun vermogen aan om plekken, processen en beleid (mede) te ontwerpen (Alevizou et al., 2016; Von Faber et al., 2020). Op de derde plaats zijn visuele en creatieve technieken in staat om betekenis te geven aan zorgen, emoties en gevoelens. Dat zijn geen zaken die zich altijd gemakkelijk in woorden laten uitdrukken. Doordat visuele en creatieve technieken juist gebruik maken van niet-discursieve taal (bewegingen, tempi, geluiden, kleuren, suggesties) spreekt het meer mensen aan. Het kan mensen in een kwetsbare positie een stem geven en daarmee bijdragen aan inclusie (Alevizou et al., 2016; Van Heijst et al., 2019).

Een vierde en laatste voordeel van visuele en creatieve technieken is dat ze kunnen helpen bij het prioriteren van assets en bij het bepalen van wat er nodig is om assets beschikbaar te krijgen en welke inspanningen daarvoor vereist zijn (Alevizou et al., 2016).

Aan het gebruik van visuele en creatieve technieken zijn ook nadelen verbonden. Projecten die van deze technieken gebruik maken, worden vaak gekenmerkt door een beperkte duur, waardoor ze niet altijd bijdragen aan duurzaamheid of oplossingen op de lange termijn.

Een andere kanttekening betreft het performatieve karakter dat vaak gepaard gaat met het gebruik van visuele en creatieve technieken. Dat wil zeggen dat projecten waarin deze technieken worden ingezet niet alleen bestaande betekenissen en betekenisgeving in kaart brengen, maar dat deze ook tijdens de projecten gevormd worden. Dat kan systematische verzameling en analyse van data bemoeilijken (Alevizou et al., 2016; Van Doorn & Keinemans, 2019).

Alevizou en collega's (2016) gaan nog apart in op wat zij *communication-based asset mapping* noemen. Gemeenschappen beschikken over een communicatieve infrastructuur die is samengesteld uit zogenoemde communicatieve assets. Het betreft de manieren waarop en de middelen waarmee mensen binnen gemeenschappen communiceren. Denk aan lokale media, variërend van de buurtkrant tot de wijze waarop sociale media worden ingezet en gebruikt. Deze communicatieve assets kunnen gemobiliseerd worden om korte termijn doelen te bereiken, maar ook om projecten over een langere duur te ondersteunen of een collectieve sense of belonging te stimuleren. Bij dat laatste kan bijvoorbeeld worden

gedacht aan aandacht voor de geschiedenis en de identiteit van een gemeenschap. Communicatieve assets zijn ook van grote betekenis voor etnische groepen en hun zichtbaarheid binnen de gemeenschap (Alevizou et al., 2016).

Talenten en (hulp)bronnen als werkzame factor binnen samenlevingsopbouw

Als werkzame factor is asset mapping binnen samenlevingsopbouw vooral verbonden met de doelen 'sociale cohesie en sociaal kapitaal' en 'sociaal leren en capaciteitsontwikkeling'. We zien dat allerlei soorten kapitaal behulpzaam zijn om assets in beeld te krijgen en dat omgekeerd het succesvol benutten van deze assets de verschillende vormen van kapitaal doet groeien. In die zin is er sprake van een wederkerige relatie tussen assets en verschillende vormen van kapitaal. Voor capaciteitsontwikkeling geldt dat assets de elementaire brandstof vormt. Capaciteitsontwikkeling heeft zowel betrekking op het verzamelen van assets als op het benutten ervan met het oog op acties gericht op de toekomst van de gemeenschap.

Voor samenlevingsopbouwers wordt bij asset mapping in eerste instantie vooral het sociaal-agogisch vakmanschap aangeboord. Dat zit met name in het begeleiden van de procesaspecten, zoals het ondersteunen van de groep bewoners die de lead heeft bij het verzamelen van assets. Maar ook bij het aanwenden van de visuele en creatieve technieken; welke we hiervoor beschreven. Van deze technieken zien we dat ze geschikt zijn om mensen in een kwetsbare positie een stem te geven. Dat betekent dat assets ook een belangrijke rol spelen bij community organizing, waar immers juist dat stem geven voorop staat. Asset mapping kent ook een politieke dimensie, zoals O'Leary en collega's (2011) betogen. Oog hebben voor de manieren waarop asset mapping en de data die het oplevert worden gebruikt, vraagt het nodige van het politiek en strategisch vakmanschap van samenlevingsopbouwers.

Wat betreft de relatie van talenten en (hulp)bronnen met de andere werkzame factoren binnen samenlevingsopbouw, ligt er vooral een link met informaliteit, agency en zelforganisatie. Informaliteit kan een gunstige omstandigheid scheppen voor mensen om over hun talenten en (hulp)bronnen het gesprek aan te gaan of deze eventueel te etaleren. Het verbinden en benutten van assets draagt bij aan het ontwikkelen en praktiseren van agency. Ook bij zelforganisatie spelen talenten en (hulp)bronnen een belangrijke rol. Zo kunnen ze bijdragen aan het smeden van een collectief en het versterken van het eigenaarschap van bewoners.

5.1.3 Diversiteit en conflict (consent)

Samenlevingsopbouw geldt al sinds de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw als een 'proeftuin van diversiteit'. Dit is lang voordat verschillende grote gemeenten in Nederland een diversiteitsbeleid invoeren (Spierts, 2014). Door ontwikkelingen in de maatschappij worden steeds meer groepen uitgenodigd om onder de vlag van emancipatie een eigen culturele identiteit te ontwikkelen en daarvoor op te komen, bijvoorbeeld door eigen voorzieningen op te eisen (Dieleman, 1986). Het gevolg is dat de belangen van deze groepen binnen samenlevingsopbouw meer erkenning krijgen. Daardoor fungeert het opbouwwerk tegelijkertijd als een aanjager van de verschillen tussen deze groepen en

komen de, zich op autonomie beroepende, groepen geregeld tegenover elkaar te staan. Opbouwwerkers beschikken niet over de instrumenten en vaardigheden om de conflicten die ontstaan tussen groepen, bijvoorbeeld over het gebruik van de buurtaccommodaties, in goede banen te leiden. Er is geen 'onderhandelingscultuur' waarin belangen worden verwoord, afgewogen of een compromis wordt gesloten. Het blijkt lastig om tot een gezamenlijk standpunt te komen dat kan rekenen op een voldoende draagvlak in de buurt. Men redeneert sterk vanuit het eigen gelijk en de eigen identiteit (ibidem). Opbouwwerkers hebben in de jaren tachtig en negentig moeite om verschillen tussen bewoners te onderkennen en te hanteren (Duyvendak, 2000).

In de huidige tijd krijgen opbouwwerkers evenzeer met verschillen tussen bewoners te maken. Dat kan aanleiding geven tot conflicten tussen partijen met tegengestelde behoeften en belangen. Niet alleen tussen bewoners onderling, maar ook tussen bewoners en instanties, zoals de overheid of de woningcorporatie. Nanke Verloo ziet zulke conflicten als een democratische kans. Ze onderzoekt talrijke casussen waarin conflicten ontstaan tussen bewoners, bestuurders, ambtenaren en professionals (Verloo 2015, 2018, 2019, 2021). Ze hanteert daarbij het perspectief van *agonistische democratie* dat ze ontleent aan de Belgische politicologe Chantal Mouffe. Het specifieke van agonistische democratie bestaat voor Mouffe uit de erkenning en legitimiteit van conflicten en de gelijktijdige weigering om conflicten op autoritaire wijze te onderdrukken (Mouffe, 2008). Mouffe maakt een onderscheid tussen antagonisme (strijd tussen vijanden) en agonisme (strijd tussen tegenstanders). Democratie kan, volgens Mouffe, antagonisme omvormen tot agonisme, dus van vijanden tegenstanders maken.

Is het antagonisme een wij/zij-relatie waarin vijanden tegenover elkaar staan die geen enkele gemeenschappelijke basis hebben, het agonisme is een wij/zij-relatie waarin de conflicterende partijen de legitimiteit van hun opposenten erkennen. (...) Dit betekent dat ze, hoewel ze met elkaar in conflict verkeren, elkaar zien als behorend tot dezelfde politieke gemeenschap, als deelhebbend aan een gemeenschappelijke symbolische ruimte waarbinnen het conflict plaatsvindt (Mouffe, 2008, p. 27).

Mouffe erkent de waarde van strijd en conflict en maakt ruimte voor de energie, emoties en hartstochten die daarbij vrijkomen.

Bij het hanteren van strijd en conflict is het belangrijk om een onderscheid te maken tussen consensus en consent. Consensus betekent het gradueel afzwakken van verschillen tot er een gedeeld herkenbaar belang ontstaat. Daarbij bestaat het risico dat tegenstellingen worden toegedekt. Mouffe wijst erop dat het zoeken naar consensus vooral de stem versterkt van degenen die al een machtige of invloedrijke positie innemen. Dat zorgt ervoor dat de diversiteit aan stemmen verdwijnt (Mouffe, 2008; De Corte et al., 2022). Consent daarentegen erkent de waarde van verschillen. Het ziet het werken met diverse en conflicterende belangen, kennis en waarden als een voorwaarde om duurzame initiatieven te ontplooiën (Gradener & De Kreek, 2019). Het werken aan consent is een werkwijze binnen samenlevingsopbouw welke zoekt naar een oplossing van kwesties die zich voordoen in de wijk, de buurt of het dorp. Een oplossing waaraan iedereen zich committeert, ondanks de verschillen in belangen en werkzame logica's. Het gezamenlijk werken aan de oplossing van kwesties in de omgeving is een leerproces, waarbij je

aandacht moet hebben voor *conciliation*: het bemiddelen tussen verschillende belangen. Dat kan door verschillen te zien als een verrijking van de oplossingsstrategie. Consent is daarbij belangrijk. Oftewel een volmondige overeenstemming op basis van gedeelde verbeelding van een gewenste situatie.

Werkzame elementen

Verloo (2020) haalt uit haar onderzoek naar conflicten in buurten en steden vijf werkzame elementen om conflicten te benutten als een kans voor inclusieve besluitvorming.

1. Zoeken naar ongekende verhalen

Wanneer er sprake is van een conflict is het zaak om te onderzoeken welke verhalen er over het betreffende vraagstuk bestaan. Daarbij is het belangrijk om vooral oog te hebben voor de 'ongekende verhalen', de verhalen die niet vaak aan bod komen. Er zijn altijd groepen die minder gehoord worden, totdat zij ineens heel boos zijn. Door die verhalen te erkennen, ontstaat gelijkwaardigheid. Dat geeft ruimte om beter uit te zoeken wat er precies aan de hand is.

2. Blik op participatie

Conflicten treden vaak op bij, door de overheid georganiseerde, participatietrajecten. Die trajecten resulteren vaak in het tegenovergestelde effect van wat ze beogen, namelijk dat bewoners zich uitgesloten, bedonderd of genegeerd voelen (Verloo, 2022). Het participatieproces is in zekere zin gedepolitiseerd omdat het zich beperkt tot onderdelen die niet politiek gevoelig zijn. Mensen mogen wel meepraten over de kleur van de glijbaan, maar niet over de vraag of er wel een speeltuin of parkeerplaats moet komen. Verloo roept op om participatie te verbreden om preciezer te kijken waar de tegenstellingen zitten en welke positie bewoners innemen. Informele of juist emotionele acties horen daar bij. Inclusief vormen van verzet, die we als vorm van participatie erkennen.

3. Posities en belangen

Onderzoek naar de verschillende argumenten in een conflict levert stof op voor een eerlijk gesprek over de posities en belangen en waar die eventueel overlappen. Voor zo'n gesprek zijn een aantal zaken van belang. Om te beginnen is er 'procedurele rechtvaardigheid' nodig. Dat zijn gezamenlijke afspraken over een procedure die voor iedereen rechtvaardig en transparant is. Vervolgens is het nodig om te zoeken naar de achterliggende redenen waarom mensen een positie innemen. Welke belangen spelen daarin mee? Welke symbolische betekenis hebben de uitspraken die mensen doen en de acties die ze ondernemen? Een goed overzicht van posities en belangen vormt de basis voor het ontwikkelen van creatieve oplossingen. Alleen door creativiteit en kennis van alle belangen komen er buiten de gebaande paden oplossingen in beeld die voor iedereen goed zijn.

4. Winnaars en verliezers

Bij participatieprocessen en het beslechten van conflicten zijn er winnaars, maar meestal ook verliezers. Het is belangrijk om daar transparant over te zijn en het politieke element zichtbaar te maken. Welke machtsmechanismen spelen hier een rol en hoe wenselijk is de uitkomst (Gradener & De Kreek, 2019)? De uitkomst van het proces kan aanleiding zijn voor de verliezers om zich weer te organiseren en voor hun belang op te komen. Dat is ook

onderdeel van de democratie. Het laat zien dat democratie eerder een kringloop is dan een eindstation.

5. Machtsbalans

De vijfde en laatste stap vloeit logisch voort uit de vorige. De verliezer van vandaag kan de winnaar van morgen zijn. Er kan een nieuwe werkelijkheid ontstaan die de machtsbalans verandert en we weer terug zijn bij de eerste stap. Wie beter luistert, komt minder voor verrassingen te staan. Om de lokale democratie te versterken, is het van levensbelang dat overheden en publieke professionals blijven zoeken naar de formele én informele verhalen en open staan voor protest als participatie.

Diversiteit en conflict als werkzame factor binnen samenlevingsopbouw

Het benutten van de kansen die conflicten bieden, zien we vooral bij het doel 'democratie en zeggenschap'. Strijd en conflicten vormen een onderdeel van een levendige democratie (de agonistische benadering van Mouffe).

Wat betreft het handelen van professionals speelt zowel de agogische component als de politiek-strategische component een rol bij diversiteit en conflict. De agogische component zien we bij het aanboren van verhalen, het oog hebben voor betekenisgeving en het ruimte maken voor emoties. De politiek-strategische component in het ontrafelen van posities en belangen en het zoeken naar oplossingen die voor meerdere partijen tot voordeel strekken. Het belang van diversiteit en conflict keren terug in uiteenlopende aanpakken en praktijken van samenlevingsopbouw. Zoals bij deep democracy, maar ook bij buurtbudgetten en burgerbegrotingen (zie paragraaf 2.3.5.).

5.1.4 Het bevorderen van handelingsvermogen (agency)

Het Engelse woord *agency* is lastig te vertalen in het Nederlands. Het is een begrip waarover binnen de sociale wetenschappen al decennialang discussie is, constateren Abdallah en collega's (2023) op basis van hun pragmatische literatuurstudie naar agency in relatie tot (de ontwikkeling) van jongeren. Ook Boomkens (2020) concludeert op basis van een concept analyse van 48 peer-reviewed onderzoeksartikelen over agency in relatie tot jongerenwerk, dat het begrip door onderzoekers op verschillende manieren wordt geïnterpreteerd. De gemene deler is dat agency inhoudt dat mensen bewuste keuzes maken en vervolgens ook handelen naar de keuzes die ze maken (Boomkens, 2020, p. 29). Daarbij worden ze beïnvloed door verschillende contexten, maar dragen ze zelf door hun handelen ook bij aan die contexten. Anders gezegd: agency is niet alleen gericht op het eigen leven, maar ook op iemands leefomstandigheden (omgeving).

Boomkens (2020) geeft op basis van het werk van Bandura (2006) aan dat agency uit vier kernelementen bestaat: doelbewustheid (bedenken wat je wilt doen en bereiken); doordenken (van de uitkomsten van je beoogde handelen), zelfwerkzaamheid (omzetten van intenties in handelen) en zelfreflectie (reflecteren op denken en doen).

Ook Vermeersch (2018, p. 123) geeft aan dat agency verschillende componenten omvat: capaciteiten, keuzes kunnen en mogen maken, zeggenschap, eigenaarschap, zelf (kunnen en mogen) organiseren, maar ook handelingsbereidheid.

Van Trijp en collega's (2018) die agency onderzoeken in het kader van meidenwerk geven de

volgende definitie van agency: “het vermogen van meiden om zelf vorm te kunnen geven aan hun eigen leven in relatie tot hun eigen waarden en in afstemming met hun eigen context” (Van Trijp et al., 2018, p. 2).

Perspectief

Hoe je agency definieert en invult, hangt volgens Abdallah en collega's (2023) af van het perspectief. Op basis van de literatuur onderscheiden zij drie perspectieven:

- 1 Bij het *individuele* perspectief verwijst agency naar gedrag en kenmerken die individuen nodig hebben voor het vormgeven van hun eigen leven.
- 2 Het *relationele en contextuele* perspectief, ook wel de interactionele benadering genoemd, ziet agency als iets wat iedere keer opnieuw ontstaat (of niet) door de wisselwerking tussen individu en diens omstandigheden. Agency gaat verder dan het vormgeven van je eigen leven. Het betekent een actieve inbreng en verandering binnen de gemeenschap waar je deel van uit maakt en je leefomgeving. Daarvoor is verbeeldingskracht nodig: het vermogen om voor te stellen hoe iets er in de toekomst uitziet (Abdallah et al., 2023, p. 8).
- 3 Het *structurele en transformatieve* perspectief beschouwt agency als bewustzijn van sociale structurele en (werken aan) sociale verandering. Mensen zijn afhankelijk van de sociale en politieke context waarin ze leven. Die context biedt mogelijkheden én beperkingen. Daarom is het van belang ervoor te zorgen dat mensen zich hier van bewust zijn, zodat ze niet door die structuren worden bepaald. Behalve bewustzijn moeten deze structuren worden uitgedaagd en veranderd, want anders beperken deze de agency van iemand. Stetsenko, in Abdallah en collega's (2023), heeft het over transformatieve agency waarbij mensen zich ontwikkelen en veranderen doordat ze bezig zijn iets in de wereld te veranderen. In transformatieve benaderingen van agency wordt het belang van collectieve actie benadrukt, want alleen krijg je structuren en systemen niet veranderd.

Abdallah et al. (2023) integreren deze drie perspectieven en komen tot de volgende omschrijving van agency (p. 12).

Agency is een gelaagd begrip dat betrekking heeft op persoon, gedrag, interactie en omgeving. Agency betreft het zelfvertrouwen en vermogen om deel uit te maken van de wereld (persoon), het daadwerkelijke initiatief nemen om dit ook te doen (gedrag & interactie), het zich bewust zijn van contexten en structuren, die de vermogens en het initiatief belemmeren en bevorderen, en ondersteuning weten te vinden om die contexten te verbeteren (omgeving).

Deze gelaagdheid is ook relevant voor samenlevingsopbouw omdat mensen daarin samen werken aan veranderingen in hun leefomgeving die zij belangrijk vinden. Daarbij is collectieve agency van invloed op agency van individuen. Andersom is agency van meerdere individuele leden van de gemeenschap nodig voor agency van de community.

Vier vormen van agency

Abdallah en collega's (2023) concluderen dat agency in de praktijk vier verschillende verschijningsvormen kent. Deze ontleen zij aan het werk van Lister (2004), die vier vormen van agency onderscheidt op basis van twee assen: individueel versus collectief en alledaags versus strategisch. Deze vier vormen zijn:

- *Getting out* (vooruit komen⁵) is de individuele strategische categorie. Hierbij gaat het om het verbeteren van je eigen leefomstandigheden.
- *Getting organised* (georganiseerd raken) is de collectieve strategische categorie. Hierbij gaat het om verandering proberen te realiseren voor en door het collectief.
- *Getting by* (staande blijven en overleven) is de persoonlijke alledaagse categorie. Deze gaat over alles wat mensen doen om in het dagelijks leven staande te blijven. Hoewel dit niet altijd vanaf de buitenkant wordt gezien, vraagt dit veel energie, acties en bewuste strategieën. Door hier oog voor te hebben, kom je krachten en mogelijkheden op het spoor.
- *Getting back at* (verzetten) is de collectieve alledaagse categorie. Hiervan is de kern informele manieren van verzet tegen het systeem zoals regels niet nakomen, informatie achterhouden etc.

Agency bevorderen

Om agency te bevorderen, is het allereerst van belang om te weten om welke van de vier vormen (zie hierboven) het in een specifieke situatie gaat. Daarnaast blijkt het zinvol om in je handelen als professional bepaalde activiteiten en principes op te nemen. Zo blijkt uit het promotieonderzoek van Boomkens (2020), waaronder een survey onder 393 meiden in een kwetsbare situatie in de leeftijd van 10 tot 23 jaar, dat in algemene zin meidenwerk bijdraagt aan agency en vooral aan een van de kernelementen, namelijk doelbewustheid (intentionaliteit). Meer specifiek onderzoekt Boomkens welke methodische principes van meidenwerk effect hebben op de agency van meiden. Acht methodische principes zijn een voorspeller van empowerment en empowerment is weer een voorspeller van agency.

De vier methodische principes in het handelen van professionals die direct bijdragen aan agency:

- 1 zorgen voor een veilig klimaat;
- 2 grenzen stellen en bespreken;
- 3 afstemmen op de behoeften van meiden;
- 4 een betekenisvolle relatie met de meiden opbouwen.

De vier methodische principes die alleen indirect (via empowerment) bijdragen aan agency:

- 1 meiden goed leren kennen;
- 2 gesprekken voeren met meiden; daarvoor verschillende gesprekstechnieken kunnen hanteren;
- 3 motiveren;
- 4 het vergroten van de leefwereld van meiden door ze kennis te laten maken met andere activiteiten en contexten.

Om agency te bevorderen, is werken aan empowerment van belang. Er is door Movisie en het Trimbos-instituut al eerder onderzoek verricht naar de grondslagen van empowerment (Boumans, 2012) en wat bijdraagt aan empowerment van mensen (individen, niet de gemeenschappen) in kwetsbare situaties (Boumans, 2015). Uit een thematische analyse van

⁵ De Nederlandse omschrijving is van de auteurs.

427 onderzoeksartikelen komen de volgende algemene werkzame principes voor empowerment (Boumans, 2015, p. 102):

- Procesgericht: processen van betrokkenen staan altijd in het centrum van alle handelingen.
- Communicatief: doelen en middelen liggen van tevoren niet vast, maar worden zoveel mogelijk door betrokkenen zelf vastgesteld.
- Dialogisch: er is sprake van een doorgaande (gelijkwaardige) dialoog en samenwerking tussen betrokkenen.
- Waarde gedreven: persoonlijke en gezamenlijke waarden zijn leidend zoals zinvol leven, rechtvaardigheid en ruimte om anders te zijn.
- Integraal: aandacht voor individu, moment en context en aandacht voor alle levensgebieden.
- Deskundig: er wordt gebruik gemaakt van ervaringsdeskundigheid en professionele deskundigheid.

Boomkens (2020) onderzoekt in een mixed-method study hoe de sociale context van invloed is op agency van meiden. Daarbij kijkt ze zowel naar het micro-systeem (ouders, vrienden, docenten, partners) als het macro-systeem (de politieke, culturele en economische situatie). Uit de resultaten blijkt dat de invloed van het micro-systeem minder wordt naarmate meiden ouder worden. Bij het macro-systeem blijken vooral drie contexten van invloed, in positieve en negatieve zin (de uitwerking verschilt per persoon), op de agency van meiden: religie, culturele achtergrond en de Nederlandse samenleving. Volgens Boomkens onderstrepen deze uitkomsten dat professionals alert moeten zijn op hoe iemands context doorwerkt en het belang van samen werken met deze context (met name het micro-systeem).

Agency bevorderen door arrangeren

Van Trijp en collega's (2018) komen op basis van literatuurstudie tot de conclusie dat participatie nodig is voor het bevorderen van agency. Door te participeren in tal van omgevingen: familie en vriendenverband, werk, hobby, opleiding, vrijwilligerswerk, clubs etc. ontstaat agency. Participeren, het deelnemen aan tal van omgevingen, heeft de functie van leeromgeving. Door te participeren leren meiden kennis en vaardigheden te verwerven die hen helpen om keuzes te maken. Meiden vergroten zo het geloof in eigen kunnen, motivatie voor eigenaarschap over hun eigen leven, de overtuiging dat ze iets aan hun situatie kunnen veranderen, het bewustzijn van mogelijkheden die de omgeving biedt én vaardigheden om daadwerkelijk eigenaarschap uit te oefenen (Van Trijp et al., 2018, p. 4). Daarnaast beïnvloedt participatie de 'zelfreactiviteit'; door daadwerkelijk deel te nemen aan tal van activiteiten en omgevingen beïnvloeden zij die omgeving en geven meiden daarmee uiting en invulling aan hun eigenaarschap.

Abdallah en collega's (2023) noemen agency door participatie arrangeren. Arrangeren houdt in het creëren van situaties (arrangementen) die uitnodigen tot deelname en ruimte bieden aan deelnemers om ze zelf vorm te geven. Dit vraagt een dynamische interactie tussen burgers (deelnemers) en professional(s), waarbij ze samen de inhoud en vorm bepalen van de arrangementen (Spierts, 2014). Arrangementen hebben allerlei vormen, zoals activiteiten, programma's, projecten of plekken.

Aspecten die een rol spelen bij arrangeren

Volgens Abdallah en collega's (2023, p. 18) en Van Trijp en collega's (2018, p. 4) zijn verschillende elementen van belang voor arrangeren:

- Vertrek vanuit kwesties in de samenleving die jongeren bezighouden en neem hun beleving daarbij als uitgangspunt. Expliciete aandacht voor sociale rechtvaardigheid en de zaken die dat belemmeren zijn daarbij van belang.
- Bied continuïteit en stabiliteit in plekken waar jongeren hoop vinden en steeds weer terecht kunnen.
- Creëer een positief pedagogisch klimaat, met een positieve en ontwikkelingsgerichte benadering van jongeren, waarbij een volwassene (professional) zorgdraagt voor omstandigheden waaronder een jongere tot ontwikkeling kan komen.
- Zorg dat de omgeving waarin de jongeren participeren voor hen prettig voelt.
- Sluit met de geboden mogelijkheden voor sociale interactie aan bij de capaciteiten van de betreffende jongeren.
- Zorg voor zeggenschap. Jongeren zijn geen object van interventies, maar subject.

Agency als werkzame factor binnen samenlevingsopbouw

Agency is voor een gemeenschap en haar leden belangrijk om tot sociale actie te komen, rechten en inspraak te verwerven en verandering voor elkaar te krijgen (Newman & Dale, 2005). Volgens Newman & Dale (ibid) leidt agency ertoe dat er toegang is tot (andere vormen) van bridging en linking kapitaal. Er komen andere netwerken tot stand en die leiden weer tot andere, aanvullende hulpbronnen. Dat leidt weer tot versterking van agency, waarbij staande blijven (getting by) overgaat in vooruit en verder komen (getting ahead). Dit laatste wordt door Abdallah en collega's (2023) getting organised genoemd. Behalve met sociaal kapitaal is er ook een duidelijk verbinding tussen agency en de doelen sociaal leren en capaciteitsontwikkeling en democratie en zeggenschap. Voor agency is het van belang dat deelnemers inspraak en zeggenschap hebben, maar ook dat deelnemers met elkaar in gesprek gaan over waarden en doelen en beoogde verandering. Aansluiten op al beschikbare capaciteiten en het inzetten op leren en ontwikkeling van capaciteiten zijn belangrijke elementen in het bevorderen van agency. Het vergroten van agency van deelnemers vraagt in eerste instantie vooral sociaal-agogisch vakmanschap. Voor veelbelovende aanpakken verwijzen we naar (principes uit) Jongerenwerk en Meidenwerk (Nijland, Boomkens & Metz, 2016).

5.1.5 Zelforganisatie

Om factoren op het spoor te komen die agency van gemeenschappen bevorderen hebben we geput uit onderzoeksliteratuur over zelforganisatie. Zelforganisatie gaat over collectieve actie van burgers gericht op een gemeenschappelijk te realiseren verandering in hun leefomgeving. Het initiatief komt van burgers en er wordt niet gestuurd door de overheid (Uitermark, 2015). Zelforganisatie vraagt collectieve vormen van agency, ook wel *community agency* genoemd.

Zelforganiseren als werkwoord leidt tot zelforganisaties. Dit zijn maatschappelijke initiatieven, burgerinitiatieven en gemeenschapsactiviteiten, bijvoorbeeld op het gebied van huiswerkbegeleiding, lotgenotencontact, ontmoeting, groen of culturele activiteiten

(Bogaerts, 2019). Zelforganisaties springen in op noden en voeren taken uit die de overheid en het sociaal werk niet (meer) oppakken (Bogaerts, 2019; Edelenbos et al., 2018; Uitermark, 2015) of in aanvulling op het reguliere aanbod van instanties en instellingen (Brouwer et al., 2013). Zelforganisaties zijn vaak los en informeel georganiseerd en actief op een manier die past bij de eigen agenda, doelen en voorwaarden (Edelenbos et al., 2018). Edelenbos en collega's (2018) doen empirisch onderzoek (vergelijkende case study) naar zelforganisatie in relatie tot openbaar bestuur en overheidsbeleid. Zij geven aan dat zelforganisatie niet hetzelfde is als community organizing. Dit laatste is gericht op het versterken van gemarginaliseerde groepen wiens stem en belang niet worden gehoord. Brouwer en collega's (2013, p. 9) komen op basis van evaluatieonderzoek, kleinschalig literatuuronderzoek en empirisch onderzoek onder 16 kleinschalige zelforganisatie-experimenten in vijf verschillende Nederlandse steden, tot de volgende kenmerken van zelforganisaties: open plannen, korte termijn organisatie, lange termijn handeling, informeel, praktische kwaliteit, emoties (passie, irritatie), vrijwillig, platte organisatie en vraag georiënteerd.

Uit empirisch onderzoek naar zelforganisatie bij burgerinitiatieven in verschillende Rotterdamse wijken blijkt dat zelforganisatie het resultaat is van trial en error, improvisatie, onderhandeling en worsteling. Het gaat niet vanzelf (Uitermark, 2015). Dat het niet vanzelf gaat constateren ook Brouwer en collega's (2013), die tegelijkertijd aangeven dat zelforganisatie ook verbazend simpel is. De start is vaak moeilijk, maar staat het project eenmaal op de rails dan loopt het vaak goed en wordt er relatief snel resultaat geboekt.

Aspecten die een rol spelen bij zelforganisatie

Verschiedende empirische onderzoeken (kwalitatief van aard, meestal vergelijkende casestudies) (Benoot; 2016; Brouwer et al., 2013; Edelenbos et al., 2018; Goslinga, 2012; Minora et al., 2013) en praktijkkennis (ervaringen van betrokken bewoners, opbouwwerkers en bestuurders met het Rotterdams Straatwerk, Opzoomeren en Mensen maken de stad, Meijer, 2008) komen tot vergelijkbare bevorderende factoren. Movisie heeft al eerder een Wat werkt bij-dossier gemaakt over vrijwillige inzet en actief burgerschap (Van Mourik et al., 2022). Daarbij wordt actief burgerschap gezien als vorm van zelforganisatie van een aantal mensen in een (tijdelijke) initiatief-, actie- of projectgroep (Van Mourik et al., 2022, p. 3). De auteurs geven aan dat hiervoor: kunnen (de capaciteiten hebben, beschikbaar zijn en gesteund worden), willen: intrinsieke drijfveren (zingeving, verbondenheid) en extrinsieke drijfveren (context, te verwacht opbrengsten) en mogen (uitgenodigd en geaccepteerd worden) van belang zijn. We hebben in navolging daarvan de factoren die een rol spelen bij zelforganisatie, en die komen tot zelforganisatie en als zelforganisatie resultaten boeken, ook onderverdeeld in kunnen, willen en mogen.

Kunnen

- Steun en facilitering door externe partijen, waaronder de overheid. Dit kan verschillende vormen aannemen. Het bieden van een duidelijk (overheids)kader of kwaliteitsafspraken die ruimte en richting geven en worden bevestigd. Financiën of bestuurlijke of ambtelijke steun. Bijvoorbeeld bij subsidieaanvragen of om iets op de agenda te krijgen van de lokale politiek. Hulp bij communicatie, bijvoorbeeld om andere bewoners te bereiken, is belangrijk. Naast steun is ook alertheid op steun nodig. Externe steun hangt vaak af van personen en politieke kleur en gaat ook weer verloren.

Belangrijk is dat professionals het niet overnemen maar helpen waar nodig en rekening houden met verschillen tussen burgers.

- Een coördinatie of regisseursrol vanuit de overheid of een maatschappelijke organisatie. Volgens Benoot kun je jezelf bij een te sterke overheidsrol afvragen of er nog sprake is van *zelforganisatie* (Benoot, 2016, p. 71).
- Zelforganisatie vraagt organisatie. Zelforganisatie ontstaat spontaan, uit een nood, uit een gedeeld gevoel van bewoners dat er iets moet gebeuren waar men aan wil werken. Daarna vraagt het om organisatie: doelen formuleren, budget regelen en beheren, een plan maken met activiteiten en tijdsplan etc.
- Bruggenbouwers (*Boundary Spanners*) tussen de zelforganisatie en de overheid zijn nodig om ervoor te zorgen dat de interactie tussen overheid en zelforganisatie goed verloopt. Dit kunnen zowel overheidsambtenaren zijn (Edelenbos et al., 2018) als bewoners of sociaal professionals. Volgens Goslinga (2012) zijn dit zowel bepaalde bewoners als sociaal professionals.
- Voor groepen bewoners met lage inkomens blijkt het moeilijker om zich te organiseren. Dit komt door gebrek aan investeringsgeld, expertise, tijd en kennis. Dit vraagt om externe hulp, bijvoorbeeld door de overheid (Minora et al., 2013, p. 43).
- Succesvolle zelforganisatie is in principe in ieder wijk mogelijk, maar vraagt wel om een specifiek, op de context afgestemde, aanpak. De wijkcontext doet er toe bij zelforganisatie, maar er is nog onvoldoende kennis over hoe dat precies werkt. Onderzoekers zijn het hierover oneens. Zo stellen Brouwer et al., (2013, p. 6) dat in sociaal minder sterke wijken (gebaseerd op kenmerken van de wijk) best persons van instellingen nodig zijn, bijvoorbeeld voor het zoeken naar de energie en deze aanjagen. Terwijl bij sociaal sterke homogene wijken de best persons uit de buurt tot ambitieuze zelforganisatie(s) kunnen komen, met een grote spinoff. Van der Zwaard & Specht (2013) stellen echter op basis van een uitvoerige literatuurstudie dat kwetsbare wijken niet per definitie minder zelforganiserend vermogen hebben. Data m.b.t. wijkkenmerken, zoals opleiding, inkomen en gezondheid, zijn niet van invloed op zelforganisatie. Wel van invloed op zelforganisatie zijn beeldvorming van de wijk en de betekenis die bewoners geven aan (gebeurtenissen in) hun sociale omgeving. Daardoor leidt een beeld van de achteroverleunende burger, als een self fulfilling prophecy, voor minder zelforganisatie. De actiegeschiedenis van een wijk en het beeld dat er veel actieve mensen aanwezig zijn, werkt als een soort vliegwieltje voor zelforganisatie. Hoe dit precies werkt, is onbekend. Van der Zwaard & Specht (2013) concluderen dat er wel veel onderzoek is gedaan naar factoren die een rol spelen bij het verval van wijken. Echter, er is minder kennis beschikbaar over factoren en voorwaarden die inzet, creativiteit, (militant) optimisme en zelfbewustzijn van bewoners bevorderen.

Willen

- Ontevredenheid met de huidige situatie is vaak een startpunt. Werken vanuit en aan die ontevredenheid biedt een kans voor zelforganisatie én verandering.
- Betrokkenheid en werk willen maken van de leefbaarheid en ontwikkelkracht van iemands leefomgeving (Van Luin in Goslinga 2012). Goslinga (2012) noemt de volgende factoren die nodig zijn voor het ontstaan en bevorderen van mentaal eigenaarschap bij betrokkenen:
 - participeren in de doel- en strategiebepaling
 - gelijkwaardigheid

- direct belang bij de verandering
- input geven aan het proces
- 'fingerprint' (handtekening) terugvinden in de uiteindelijke uitkomst
- waardering/erkenning voor hun bijdrage in het proces
- Rekening houden met het thema en zorgen voor afstemming op de context. Het thema (de verbetering) waar de zelforganisatie zich op richt, is mede bepalend voor het succes. Brouwer en collega's (2013, p. 54) laten zien dat zelforganisaties gericht op de publieke ruimte het meest geslaagd zijn. Kennelijk is het gemakkelijker om mensen te mobiliseren en actief te krijgen voor hun leefomgeving (straat, groen, plantsoen). Zelforganisaties gericht op de aanpak van woningen (opknappen en/of beheer) blijken het lastigst van de grond te krijgen en worden door betrokken bewoners het slechtst beoordeeld op impact.

Mogen

- Diversiteit en inclusiviteit van de groep en gemeenschap. Het is belangrijk dat verschillende mensen bij de zelforganisatie betrokken zijn, dat verschillen gewaardeerd worden en dat het initiatief uitgebreid wordt. Steeds meer stakeholders en burgers worden betrokken. In de praktijk is dit vaak moeilijk te realiseren en blijft het bij een paar initiatiefnemers.
- Buren kunnen en willen vaak niet meer dan vertrouwde vreemden zijn. Het gaat niet om alles samen doen. Oppervlakkige contacten worden ook geaccepteerd en gewaardeerd.
- Best persons en vrijwilligers zijn van belang. Kartrekkers en verbinders uit de zelforganisatie moeten we koesteren en niet tegenwerken.
- (Mede)bewoners zijn gelijkwaardige partners waarmee gewerkt wordt vanuit vertrouwen en persoonlijk contact. Bewoners hebben vertrouwen en ruimte nodig (durven loslaten) zonder de institutionele logica van een organisatie of gemeente. Vooraf is het goed om na te denken waarover, welke bewoners kunnen en mogen onderhandelen met de lokale overheid en wat dat doet met de andere betrokken bewoners (Benoot, 2016, p. 82).

Belemmeringen en beperkingen

Uit de ervaringen van betrokkenen (Meijer, 2008) komen een aantal beperkingen en dilemma's die betrekking hebben op zelforganisatie op **straat**niveau. Het gaat over:

- de beperkte schaal van de straat;
- gevaar van sociale uitsluiting van bepaalde bewoners;
- zelfopsluiting in de straat (teveel sociale cohesie op straatniveau)
- grote verschillen in belangen tussen bewoners;
- grenzen aan de belasting van bewoners (vrijwilligers);
- kwetsbaarheid voor interne spanningen en conflicten in de straat, maar ook door wisseling van bewoners of doordat instanties successen claimen en daarmee demotiverend werken;
- het gevaar van dwang van buitenaf: "de straat moet iets";
- wie bepaalt wat en welk probleem de straat heeft (definitie van macht);
- en concurrerende bewonersinitiatieven in de straat.

Zelforganisatie als werkzame factor binnen samenlevingsopbouw

Er is een verband tussen zelforganisatie en twee van de drie doelen van samenlevingsopbouw: 'sociaal leren en capaciteitsontwikkeling' en 'zeggenschap en democratie'. Chapman & Kirk (2001, p. IV) concluderen, op basis van een literatuurreview van ruim 100 rapporten, boeken en empirische onderzoeksartikelen over de rol van gemeenschappen bij stedelijke vernieuwing en buurtrenovatie in en buiten Schotland, dat capaciteitsontwikkeling van gemeenschappen ertoe leidt dat gemeenschappen eigenaarschap en macht verkrijgen over processen die hun dagelijkse leven en leefomgeving beïnvloeden. Dit komt doordat de gemeenschap door toegenomen capaciteiten beter in staat is om te bepalen wat ze wil bereiken, hoe ze dat wil doen en dit vervolgens ook weet te organiseren en uit te voeren. In die zin gaat capaciteitsontwikkeling volgens Chapman & Kirk (2001) verder dan het trainen en vergroten van vaardigheden, kennis en expertise. Het lange termijn doel van capaciteitsontwikkeling is dat gemeenschappen eigenaarschap en controle krijgen en houden (Chapman & Kirk, 2001, pp. 5-6). Het moet ertoe leiden dat de macht verschuift naar gemeenschappen, waardoor zij (mee) kunnen beslissen en zeggenschap hebben; het tweede doel van samenlevingsopbouw.

Zelforganisatie is ook van belang voor democratie en zeggenschap omdat bewoners meebeslissen, bepalen en invloed kunnen uitoefenen op hun leefomgeving. Zij werken mee aan democratische processen waarin zij immers (leren) omgaan met bewoners die verschillende belangen en opvattingen hebben. Samenlevingsopbouwers hebben de taak om de zeggenschap en stem van bewoners in het publieke debat over de inrichting van hun leefomgeving te versterken; dit vraagt politiek-strategisch vakmanschap.

5.1.6 Collectieve belangenbehartiging (advocacy)

Collectieve belangenbehartiging is in de samenlevingsopbouw en het sociaal werk in Nederland een onderbelichte praktijk. Dit in tegenstelling tot de internationale context, waar het onder de term *advocacy* wel degelijk veel aandacht krijgt. *Advocacy* komt oorspronkelijk van *advocare*, waarbij wordt verwezen naar de handeling om 'iemand of iets te helpen door in zijn of haar belang te pleiten'. In samenlevingsopbouw verwijst *advocacy* naar acties of praktijken gericht op het behartigen van bepaalde belangen van kwetsbare groepen. Bij *advocacy* onderscheiden we elitestrategieën en participatieve strategieën (Raeymaeckers, 2021). Elitestrategieën verwijzen naar die activiteiten van sociaalwerkorganisaties waarbij vooral gebruik wordt gemaakt van de kennis van professionals en experts zonder de bewoners rechtstreeks te betrekken. Bijvoorbeeld de BPSW die als beroepsvereniging rechtstreeks in overleg gaat met beleidsmakers. Experts en vertegenwoordigers van organisaties zoals bijvoorbeeld managers of stafmedewerkers gaan op een directe manier in gesprek met wethouders of ambtenaren. Daarnaast nemen ze bewust deel aan overlegorganen, fora of werkgroepen die als doel hebben om het beleid voor te bereiden of te evalueren.

Tegenover elitestrategieën staan participatieve strategieën die uitgaan van een grotere betrokkenheid van bewoners. In het veld van de collectieve belangenbehartiging, bijvoorbeeld bij patiënten- en cliëntenorganisaties, is recent een verschuiving te zien van

elitestrategieën naar participatieve strategieën (Jansen, 2020). In dit dossier richten we ons op de participatieve benadering van advocacy.

Bij collectieve belangenbehartiging is het belangrijk dat bewoners ervaren dat hun stem en perspectief doorklinkt bij beleidsmakers. Het gaat om de mate waarin ze 'een plek aan de tafel' verwerven en dat de informatie die van hen komt serieus wordt genomen. Dat ervaringen van bewoners uit het alledaagse leven worden erkend als kennis (Krumer-Nevo, 2017; Spierts & Hoijtink, 2023). Kwetsbare groepen die met complexe problemen worden geconfronteerd, moet men zien als bewoners met betekenisvolle ervaringen over hoe beleid en bredere maatschappelijke structuren ongelijkheid veroorzaken.

Raeymaeckers en collega's (2022) onderscheiden vier stappen (factoren) die opbouwwerkers hanteren bij advocacy vanuit een participatieve benadering:

- Het organiseren van ontmoetingen met beleidsmakers.
- Het collectiviseren van individuele behoeften.
- Het opereren als discussieleiders.
- Het organiseren van de dialoog met beleidsmakers.

Die stappen komen in beeld zodra er een klimaat van openheid en toegankelijkheid ontstaat. Dit is een voorwaarde voor kwetsbare groepen om aan deze, op collectieve belangenbehartiging gerichte, strategieën deel te nemen (Juhila, 2008). Om dat te bereiken wijzen Raeymaeckers en collega's op de kracht van informaliteit en de aspecten (zie 5.1.1.), zoals het organiseren van open ontmoeting en het opbouwen van een vertrouwensband.

Het onderzoek waaruit Raeymaeckers en collega's de vier stappen voor advocacy vaststellen, vindt plaats bij een viertal gemeenschapscentra in Vlaanderen. De Stek, een sociaal restaurant en twee gemeenschapscentra waar respectievelijk migranten en mensen in armoede tot de belangrijkste doelgroep horen. In de volgende alinea's lichten we de vier stappen verder toe.

Organiseren van ontmoetingen met beleidsmakers

Sociale professionals moeten kwetsbare groepen ondersteunen bij het overwinnen van angst en schaamte zodra ze met beleidsmakers en bestuurders in contact komen. Tevens is het van belang dat sociaal werkers het mogelijk maken dat discussies met bijvoorbeeld mensen in armoede, verder gaan dan over hun persoonlijke ervaringen. Discussies met beleidsmakers moeten de persoonlijke, subjectieve en emotionele ervaringen van individuen overstijgen en kritische reflecties en aanbevelingen aan politici en instituties bevatten (Krumer-Nevo, 2017).

Collectiviseren van individuele behoeften

Een cruciale stap in het proces is het collectiviseren van individuele noden en problemen (Krumer-Nevo, 2017; Raeymaeckers et al., 2022). Collectiviseren wil zeggen dat opbouwwerkers naar een gemeenschappelijke basis zoeken tussen de individuele zorgen en behoeften van de bewoners. Zo blijkt uit onderzoek dat opbouwwerkers collectieve kwesties opmerken door noden, vragen en problemen te registreren (Mathys & Raeymaeckers, 2019). Dit zoeken naar structurele problemen en behoeften doen ze om beleidsmakers te overtuigen dat hun signalen en aanbevelingen niet gebaseerd zijn op

individuele zorgen en noden, maar een gedeeld perspectief vertegenwoordigen en worden gedragen door een breder publiek.

Opereren als discussieleiders

Om overeenkomsten te vinden in de noden en aanbevelingen organiseren opbouwwerkers vaak bijeenkomsten of discussiegroepen met buurtbewoners. Een voorbeeld uit het onderzoek van Mathys en Raeymaeckers (2019) is een discussiegroep met vrouwen van Marokkaanse herkomst. Opbouwwerkers nemen deel aan de discussies en ondersteunen de groep bij het structureren en articuleren van hun zorgen. De opbouwwerkers schrijven vervolgens een beleidsrapport op basis van de thema's en signalen die de groep belangrijk vindt. Dit beleidsrapport is, samen met deze vrouwen, besproken met beleidsmakers in de gemeenteraad, met als doel invloed uit te oefenen. De opbouwwerkers synthetiseren de inzichten van de groepsleden, expliciteren eventuele tegenstrijdige standpunten en zoeken naar overeenstemming.

Organiseren van de dialoog met beleidsmakers

Een beslissend moment komt wanneer opbouwwerkers en bewoners overeenkomen om in dialoog met beleidsmakers te gaan. Zo toont Gates (2017) aan dat professionals hier een belangrijke rol kunnen spelen door mensen in kwetsbare posities te ondersteunen. Sommige bewoners maken zich zorgen dat ze niet voldoende macht hebben om dingen te veranderen en problemen bij beleidsmakers aan te kaarten. Opbouwwerkers bereiden de bijeenkomsten met bewoners nauwgezet voor, begeleiden hen tijdens de bijeenkomsten en grijpen in wanneer en waar dat nodig is.

Collectieve belangenbehartiging als werkzame factor binnen samenlevingsopbouw

Er is een relatie tussen collectieve belangenbehartiging en de doelen 'sociaal leren en capaciteitsontwikkeling' en 'democratie en zeggenschap'. De capability benadering legt de nadruk op de mogelijkheden waarover mensen daadwerkelijk beschikken. Dit uitgangspunt staat ook bij collectieve belangenbehartiging centraal (Jansen, 2020). Het opdoen van zelfvertrouwen en vaardigheden om het gesprek met beleidsmakers aan te gaan, vraagt nadrukkelijk om sociaal leren. Collectieve belangenbehartiging richt zich ook op meer grip op het eigen leven en draagt bij aan meer zeggenschap. Bij de participatieve strategieën van advocacy is nadrukkelijk ook een element van democratisering aanwezig.

Alle vier de stappen van collectieve belangenbehartiging laten een combinatie van agogisch en politiek-strategisch handelen zien. Het agogische aspect schuilt in het geven van vertrouwen aan bewoners en hen toerusten zodat ze het spel met de beleidsmakers kunnen spelen. Tegelijkertijd vraagt het om politiek-strategisch opereren zodat de beleidsmakers zich responsief blijven opstellen. Collectieve belangenbehartiging zien we als werkzame factor terug in allerlei praktijken van samenlevingsopbouw, bijvoorbeeld bij de Stek (zie 5.1.1.) en bij de bewonersoverleg organisaties (de boo's, zie 2.3.5.).

5.1.7 Coalities en netwerken

Een coalitie (netwerk) is een samenwerkingsverband van twee of meerdere personen, groepen, gemeenschappen of (zelf)organisaties die een gemeenschappelijk doel nastreven.

Raeymaeckers et al., (2022) benoemen dat coalities zich op drie punten onderscheiden van andere samenwerkingsverbanden. Ten eerste maken coalities geen deel uit van de overheid of het beleid. Ten tweede worden coalities opgericht vanuit een gemeenschappelijke bezorgdheid of gedeeld perspectief op problematiek. Een coalitie is gebaseerd op een gezamenlijke visie over een situatie en oplossing. Ten derde zijn coalities niet gericht op het bieden van individuele hulp en ondersteuning, maar op het ontwikkelen van politiserende strategieën (Raeymaeckers et al., 2022, p. 127). Overigens geven andere onderzoekers aan dat coalities niet alleen gericht zijn op politiseren en beleidsbeïnvloeding. Verschuere en collega's (2013) laten op basis van een analyse van ruim vijftig verschillende coalities in Vlaamse steden zien dat coalities grofweg twee doelen hebben:

- 1 Het beïnvloeden van beleid en de samenleving, door middel van bewustwording, duiding bij bepaalde problematieken, informatie-uitwisseling, lobbyen enzovoort.
- 2 Dienstverlening: coalities produceren en leveren concrete en tastbare diensten of producten (Verschuere et al., 2013, p. 10).

Ook Jungwhan (2014) toont in haar casestudy over coalitievorming van een Koreaans-Amerikaanse gemeenschap met andere partners in een grote Amerikaanse stad, dat het oorspronkelijke doel vooral ligt in dienstverlening.

Coalities zijn van belang voor politiseren en veranderingen realiseren in de leefomgeving. Of, in de woorden van Raeymaeckers en collega's, het zijn 'hefbomen om te politiseren' (2022, p. 125) voor het steunen van gemeenschappen en haar leden. Coalities vormen, wordt gezien als onderdeel van het werk en de rol van samenlevingsopbouwers. Zo stelt Broekman in het handboek opbouwwerk uit 1998 dat een van de rollen van de opbouwwerker de rol van bemiddelaar is. De opbouwwerker brengt partijen bij elkaar om iets gezamenlijk te ondernemen. Hij weet wat het streven en de bedoelingen zijn van instanties en personen. Hij sleutelt aan samenwerking en de vorming van coalities. Men verwacht van hem dat hij relaties verbetert door belangen en posities onderling te verbinden. Of door op te treden als tolk of vertaler tussen partijen (Broekman, 1998, p. 188).

In het competentieprofiel van de opbouwwerker van Gerrits & Vlaar (2010) staat dat een van de taken van de opbouwwerker is om netwerken te vormen en sociale coalities te bouwen. Dat vraagt van de opbouwwerker om krachtenveldanalyses te kunnen maken, gemeenschappelijke belangen op te sporen en netwerken op te bouwen en te onderhouden.

Waarom werken coalities en netwerken bij samenlevingsbouw?

Meerdere bronnen (Raeymaeckers et al., 2022; Snow, 2012; Bradshaw, 2000) geven aan dat coalities van belang zijn omdat ze er voor zorgen dat middelen en expertise tussen de deelnemers worden uitgewisseld en er in totaal meer middelen en expertises komen. Het samenwerken met coalitiepartners leidt tot ingangen in andere netwerken (Snow, 2012). Coalities leiden, in andere woorden, tot meer sociaal kapitaal (zie 2.1.3.). Het is hierbij van belang dat de coalitie bestaat uit een diversiteit van partijen, omdat er anders teveel dezelfde bronnen bij elkaar worden gebracht (Travis & Leech, 2011). Het delen van hulpbronnen en middelen gebeurt gemakkelijker omdat coalitiepartners dezelfde bezorgdheid of beoogde verandering delen. Dat bevordert het onderlinge vertrouwen (Raeymaeckers et al., 2022) en vertrouwen is een algemeen werkzame factor (zie 5.2.).

Mede door dat extra kapitaal zijn coalities invloedrijker en krijgen ze meer voor elkaar dan afzonderlijke groepen en gemeenschappen. Zo hebben coalities vaker en intensiever contact met beleidsmakers en daardoor ook meer invloed op beleid. Dit komt o.a. doordat beleidsmakers coalities als betrouwbaar zien omdat ze in hun perceptie minder gericht zijn op financiën voor hun eigen organisaties en meer op een gemeenschappelijk belang (Raeymaeckers, 2022, p. 127).

Coalities werken juist omdat ze uit meerdere partners bestaan. Samen vormen ze een grotere en meer diverse groep en dat maakt dat ze meer macht hebben. Daardoor zijn ze beter in het behartigen van de belangen van gemeenschappen en dragen bij aan sociale verandering(en) (Snow, 2012). Coalities werken ook, omdat partners samen beter in staat zijn, onder andere vanwege hun vergrote kapitaal, om te gaan met een complexe politieke en beleidsomgeving waarin meerdere (verantwoordings)eisen en regels worden gesteld (Bradshaw, 2000). Tot slot werken coalities omdat ze, onbedoeld, tot sociaal leren leiden. Door samen een coalitie te vormen, leren deelnemers van elkaars expertise. Ze leren tegenstellingen te overbruggen, leren samen te werken, conflicten te hanteren en nieuwe manieren van werken, andere aanpakken etc. (Jungwhan, 2014). Dit leren leidt tot capaciteitsvergroting van de gemeenschap.

Coalities vormen en behouden

Coalities opbouwen kost (veel) tijd en verloopt volgens een iteratief proces waarin een aantal stappen worden genomen (Snow, 2012). Een belangrijke werkzame factor bij het opbouwen van coalities is voldoende tijd nemen: het kan zelfs jaren duren (Travis & Leech, 2011). Young Laing (2009) beargumenteert op basis van literatuuronderzoek en een casestudy dat het voor succesvolle coalities belangrijk is om net zo veel aandacht te hebben voor het proces als voor de beoogde uitkomsten. Dit proces start met een aantal stappen (Snow, 2012). Het start met het goed kennen van de eigen belangen, wensen, bronnen en positie. Vervolgens is het van belang om te analyseren en identificeren welke andere partijen dezelfde bezorgdheid of gewenste verandering lijken te delen. Met deze partners moeten persoonlijke relaties aangegaan worden en wederzijds vertrouwen opgebouwd. De volgende stap is het goed vaststellen met elkaar wat iedere partner wil bereiken. Op basis daarvan wordt bepaald wat geschikte partnerschappen zijn en welke partijen tot de coalitie behoren. Als laatste is het dan van belang om met deze coalitiepartners af te spreken hoe de besluitvorming plaatsvindt, wat een aantal basisafspraken zijn in de samenwerking, hoe er gecommuniceerd wordt etc. (Snow, 2012, p. 15).

Young Laing (2009, p. 128) noemt vijf factoren die van belang zijn om te komen tot goed functionerende coalities: goede analyse van ieders sterkten en zwakten (bijvoorbeeld als het gaat om hulpbronnen); werken aan gemeenschappelijkheid d.w.z. overeenstemming over belangen, doelen en aanpakken; werken aan langdurige relaties bijvoorbeeld door te investeren in de persoonlijke relaties, gezamenlijk leren en expertise delen; onenigheid en conflicten bespreken en oplossen; macht en verantwoordelijkheid delen. Travis & Leech (2011) geven op basis van hun onderzoek aan dat het gezamenlijke thema zo breed geformuleerd moet zijn dat iedereen het erover eens is en zich erin kan vinden én er daarbinnen ruimte is voor eigen doelen en subthema's.

Voor het voortbestaan van coalities is het daarnaast van belang dat de afzonderlijke leden

voldoende invloed en eigenaarschap ervaren bij het mee bepalen van de doelen en aanpakken van de coalitie en ze voldoende aanwezig zijn bij onder andere overleggen. Dat de hulpbronnen op peil blijven en dat de coalitie haar afzonderlijke leden gemotiveerd houdt onder andere door iedereen te laten delen in het succes (Waysman & Savaya, 2004).

Spanningen

Tegelijkertijd is coalities vormen en behouden niet altijd gemakkelijk omdat het gepaard gaat met een aantal spanningen. Raeymaeckers en collega's (2022) laten op basis van een analyse van twee Vlaamse coalities zien dat het gaat om de volgende spanningen:

- Eigenheid en gemeenschappelijkheid. Coalitiepartners vormen samen een coalitie omdat ze het eens zijn over een gewenste verandering of bezorgdheid. Tegelijkertijd hebben alle coalitiepartners ook eigen belangen om rekening mee te houden. Dat betekent dat er in de praktijk discussiepunten en tegengestelde belangen kunnen zijn. Dat vraagt om voortdurend zoeken en afstemmen of de coalitiepartners het eens zijn en wat een handige strategie is. Zo is het soms handig om bij sommige zaken een paar partners het voortouw te laten nemen, omdat het anders de belangen van andere partners kan schaden.
- Gezamenlijkheid en slagvaardigheid. Er worden beslissingen genomen om tot actie te komen. Deze moeten afgestemd worden met, soms een groot aantal, andere organisaties. Dat kan door bijvoorbeeld een stuurgroep of kerngroep de beslissingen te laten nemen, maar ook dat vraagt tijd om goed te communiceren met de achterban.
- Partnerschap met beleid (bijvoorbeeld de overheid) en onafhankelijkheid. Aan de ene kant zoekt de coalitie de samenwerking met het beleid en moet zij zich bewijzen als een betrouwbare partner. Dit vraagt om goed overleg en afstemming tussen de coalitie en de beleidsmakers. Coalities hebben in de praktijk vaak en intensief contact met beleidsmakers. Aan de andere kant moet de coalitie ook (financieel) onafhankelijk zijn van de beleidsmakers om een kritische rol te kunnen spelen en op te komen voor de belangen van de coalitie.

Het hanteren van deze bovengenoemde spanningen vraagt politiek-strategisch vakmanschap (zie 3.2.)

Coalities en netwerken als werkzame factor binnen samenlevingsopbouw

Uit onze bronnen blijkt dat coalities en netwerken werkzame factoren zijn binnen samenlevingsopbouw. Ze dragen bij aan de drie door ons gedefinieerde doelen: vergroten de zeggenschap van gemeenschappen (met name doordat coalities beter zijn in advocacy / collectieve belangenbehartiging), versterken van het sociaal kapitaal en het werken aan en vanuit coalities leidt tot sociaal leren en capaciteitsontwikkeling. Het opbouwen en verduurzamen van coalities en netwerken vraagt vooral om politiek-strategisch vakmanschap en om goede persoonlijke relaties, waarvoor ook sociaal-agogisch vakmanschap nodig is.

5.1.8 Leiderschap

Leiderschap gaat over het vermogen om, op basis van persoonlijke eigenschappen, kennis en vaardigheden, mensen aan te sturen, te inspireren en te motiveren om gezamenlijke doelstellingen te bereiken. Leiderschap van gemeenschappen, *community leadership*, wordt

gezien als een belangrijke werkzame factor voor succesvolle samenlevingsopbouw. Leiderschap is nodig om de gemeenschap te mobiliseren en te komen tot gezamenlijke acties en activiteiten voor het realiseren van de sociale en fysieke leefomgeving van mensen (zie o.a. Brown & Baker, 2019; Buzinde et al., 2019; Denters et al., 2013; Laverick & Laverick, 2006; Maton, 2008, Onyx & Leonard, 2011). Bij leiderschap van gemeenschappen wordt onderscheid gemaakt tussen twee soorten leiderschap:

- 1 Leiderschap van en door gemeenschappen zelf, ook wel gemeenschapsleiderschap genoemd (zie o.a. Brown & Baker, 2009; Kirk & Shutte, 2004).
- 2 Leiderschap van instanties en overheden ten aanzien van gemeenschappen, ook wel gemeenschapsgericht leiderschap genoemd (zie o.a. Denters et al., Messink, 2014; 2013; Oelkers, 2022 en Tonkens & Verhoeven, 2011).

Deze twee soorten hebben een duidelijke relatie. Ten eerste omdat gemeenschappen altijd met organisaties en overheden te maken hebben en andersom. Bijvoorbeeld omdat gemeenschappen informatie nodig hebben, subsidie willen aanvragen of te maken krijgen met procedures en regels. En andersom omdat overheden gemeenschappen nodig hebben om bijvoorbeeld aan opgaven in wijken en buurten te werken (Denters et al., 2013). Ten tweede vraagt het versterken van leiderschap van gemeenschappen een bepaald leiderschap vanuit de overheid, professionals en maatschappelijke organisaties ter ondersteuning van de gemeenschap en hun initiatieven. Terwijl ander leiderschap juist niet of averechts werkt (zie o.a. Jans & Vanderhulst, 2021; Oelkers, 2022).

In onderstaande alinea's werken we beide soorten leiderschap uit. Ook beschrijven we hoe leiderschap bevorderd kan worden en welke verbanden er zijn tussen leiderschap en de andere elementen van dit Wat werkt bij-dossier.

Leiderschap door en in gemeenschappen

In de (onderzoeks)literatuur over leiderschap van gemeenschappen vind je grofweg twee stromingen, door Kirk & Schutte (2004) de persoonsgerichte benadering genoemd en de procesgerichte benadering. Bij de persoonsgerichte benadering wordt vooral gekeken naar de persoon van de leider, diens kenmerken en de taken die de leider uitvoert. Leiderschap wordt dan gezien als een taak, kwaliteit of competentie van de trekker(s) en initiatiefnemer(s) binnen een gemeenschap of burgerinitiatief (zie bijvoorbeeld Van de Wijdeven et al., 2010; Van de Wijdeven, 2012; Jans & Vanderhulst, 2021). Hier is de meeste (onderzoeks)literatuur over te vinden.

Verspreid en gedeeld leiderschap

Bij de procesgerichte benadering van leiderschap wordt leiderschap van gemeenschappen opgevat als een relationeel proces: van (inter)acties tussen de gemeenschap en de relevante partijen in de omgeving, maar ook tussen de gemeenschapsleden onderling. Dit proces leidt tot empowerment van de gemeenschap en het leiding nemen door de gemeenschap. Het proces wordt tevens gekenmerkt door 'verspreid' leiderschap (*distributed leadership*) (Kirk & Shutte, 2004, p. 235). Deze Zuid-Afrikaanse onderzoekers leggen daarbij een link naar Ubuntu: je bent pas iemand door de relaties met anderen om je heen. Verspreid leiderschap is volgens Kirk en Shutte (2004), meer dan het delen van leiderschapsrollen en taken, denk aan voorzitten en organiseren, met andere leden van de gemeenschap. Verspreid leiderschap is een proces van interacties tussen mensen binnen

en buiten de gemeenschap die van elkaar verschillen. Een proces waarin gewerkt wordt aan partnerschap. De kern daarin is om kunnen gaan met diversiteit en inclusie en 'inburgering' in de gemeenschap. Daarvoor zijn een aantal elementen van belang: voortdurende dialoog; samen zoeken naar gemeenschappelijke doelen; elkaar helpen om talenten en kwaliteiten te vinden, te versterken en in te zetten; elkaar een plek en stem gunnen en geven. Hoe dit soort activiteiten en proces op gang komt en in stand wordt gehouden, maakt dit onderzoek niet duidelijk. Waarschijnlijk spelen leidende personen in de gemeenschap daar een rol in.

Brown en Baker (2019) en Maton (2008) spreken over 'gedeeld' leiderschap. Vergeleken met verspreid leiderschap is het delen van leiderschap daarbij vooral een kenmerk van de persoon van de leider. Volgens een uitgebreide literatuurreview van Maton (2008), kenmerken deze gemeenschapsleiders zich doordat ze inspirerend, getalenteerd, gecommiteerd en empowerend zijn en leiderschap kunnen delen. Met dat delen wordt dan bedoeld dat zij de leiding en taken en rollen die daarbij horen (contacten met stakeholders, voorzitten, de agenda maken, aansturen, etc.) delen met anderen en ook kunnen delegeren aan anderen. En dat ze altijd open staan voor andere gemeenschapsleden om ook de leiding te nemen (Maton, 2008, p. 13). Onyx en Leonard (2011) voegen daar aan toe dat gemeenschapsleiders nooit alleen besluiten nemen, maar daar afhankelijk van het onderwerp meerdere leden bij betrekken of zelfs de gemeenschap als geheel.

Ook Broekman geeft in zijn handboek uit 1998 aan, dat het in toenemende mate sturen en leiden door meerdere groepsleden de beste garantie is voor effectiviteit. Bovendien kan door dat spreiden van leiderschapsfuncties, nieuw leiderschap worden gegenereerd. En dat is belangrijk om te voorkomen dat het initiatief of de groep uiteenvalt als de trekker of voorzitter stopt. Broekman (1998, p. 155) wijst er overigens ook op dat dit spreiden van leiderschap geldt onder normale condities. Want het is ook belangrijk om de manier van leidinggeven af te stemmen op de situatie. Daarbij gaat het zowel om de interne situatie van de groep (gemeenschap) als de externe situatie, de omgeving. Bij de opstart van een initiatief en een groep is sturing door een trekker wel degelijk van belang. In acute situaties, bijvoorbeeld rondom versnelde besluitvorming van de gemeente, kan het nodig zijn dat een trekker de leiding neemt en stuurt. Maar in algemene zin moet er toegewerkt worden naar dubbele sturing, dat wil zeggen tweerichtingsverkeer tussen de leider en de groepsleden. Effectief leiderschap is volgens Broekman, leiderschap dat bewust die dubbele sturing nastreeft.

Broekman: vier vormen van leiderschap

Broekman volgt de leiderschapstheorieën van Hersey en Blanchard (1984) en onderscheidt vier vormen van leiderschap die afhankelijk van de situatie (intern en extern) ingezet worden. Bij een beginnende groep, initiatief, is *telling* (vertellen / instrueren) een passende vorm. Daar horen activiteiten bij zoals instructies geven, sturen, zelf nieuwe leden inwerken, problemen formuleren en oplossingen bedenken en je beroepen op je deskundigheid. De tweede vorm is *selling* (verkopen). Dat kan als de groep al enige tijd functioneert en goed op weg is. Hierbij doet de leider zaken als: besluiten toelichten, eigen initiatief vanuit de groep aanmoedigen en groepsleden overhalen om bepaalde taken uit te voeren. Bij de derde vorm, *participating* (deelnemen) komt de dubbelsturing al meer naar

voren. Hierbij stimuleert de leider of voorzitter het uitwisselen van ideeën, ondersteunt hij/zij de groep bij besluitvorming, moedigt hij discussies aan, benadrukt hij groepsnormen, stelt hij/zij veel vragen en ondersteunt hij groepsleden om het woord te voeren. En bij de laatste vorm is het leiderschap gedelegeerd naar de groep. Deze vorm heet dan ook *delegating*. Hierbij functioneert de groep zoveel mogelijk zelfstandig, wordt de vaststelling en uitvoering van taken overgelaten aan de groep (gemeenschap), brengt de leider alleen informatie in als de groep er om vraagt en houdt hij of zij zich zoveel mogelijk op de achtergrond (Broekman, 1998, p. 154-155). Leaders kunnen volgens Broekman, wiens handboek nog steeds relevant is, zowel vrijwilligers zijn als professionals: de opbouwwerkers.

Kenmerken van gemeenschapsleiders

Als het gaat om kenmerken van gemeenschapsleiders kunnen we vooral putten uit (onderzoeks)literatuur over burgerinitiatieven en actieve burgers. In deze bronnen wordt er nauwelijks gesproken over leiders, maar over trekkers, initiatiefnemers, actieve bewoners en sleutelfiguren, die, al dan niet samen met een aantal andere leden of een kernteam, de leiding nemen en hebben bij burger- of bewonersinitiatieven.

Burgerinitiatieven kennen veel verschillende definities, maar hebben altijd de volgende kenmerken: het initiatief komt van een of meer burgers, de oorsprong ligt in de leefwereld van deze mensen, er is persoonlijke betrokkenheid van burgers bij het initiatief, en de diensten, goederen en activiteiten die vanuit het burgerinitiatief ontstaan overstijgen het persoonlijke belang; deze dienen een gemeenschaps- of publiek belang (Jans & Vanderhulst, 2021, p. 19). Een burgerinitiatief is dan ook te beschouwen als een (tijdelijke) gemeenschap (zie Inleiding).

Jans en Vanderhulst (2021) komen op basis van literatuuronderzoek op basis van 100 bronnen en 30 interviews met Vlaamse professionele ondersteuners van burgerinitiatieven, op een aantal gemeenschappelijke kenmerken van deze trekkers (p. 42, zie volgende opsomming). Jans en Vanderhulst wijzen er overigens ook op dat de door hen meegenomen onderzoeken veelal momentopnamen zijn. Er is nauwelijks longitudinaal onderzoek gedaan, terwijl juist dit veel informatie op kan leveren over samenlevingsopbouw (zie ook 6. Conclusies). De door Jans en Vanderhulst genoemde kenmerken zijn:

- Qua persoonlijkheid zijn het volhouders en mensen met een lang uithoudingsvermogen. Ook zijn ze empathisch.
- Ze hebben bepaalde kennis en kunde. Het zijn het mensen die sociaal kunnen ondernemen, veel expertise hebben op het thema van het burgerinitiatief. Ze kunnen organiseren, goed communiceren en netwerken.
- Ze voelen zich sterk verbonden met de buurt, wijk of dorp en zijn lokaal geworteld (Denters et al., 2013).
- Ze verschillen qua demografische kenmerken (erg) van elkaar. Afhankelijk van de plek, het onderwerp en de doelen van het burgerinitiatief zijn leiders: vrouw of man, jonger of ouder, hebben ze wel of geen migratieachtergrond, komen ze uit de lagere, midden of hogere inkomensgroep, zijn ze wel of niet religieus etc. Leaders zijn dus zeker niet altijd mannen van boven de 50 jaar, zoals vaak wordt gedacht. Dit tonen bijvoorbeeld Denters en collega's (2013) en Tonkens en Verhoeven (2011) aan.

- Ze zijn vaker en op meerdere plekken actief. Uit onderzoek blijkt dat leiders vaak trekker zijn van meerdere burgerinitiatieven, ze doen vrijwilligerswerk, zijn betrokken bij sportclubs en andere verenigingen, zijn actief bij maatschappelijke organisaties en/of politiek actief, bijvoorbeeld als gemeenteraadslid of in een politieke partij (Denters et al., 2013; Hurenkamp et al., 2006). Dit laatste kan de gemeenschap soms in de weg zitten, bijvoorbeeld door tegengestelde belangen (Jans & Vanderhulst, 2021, p. 43).

Vier typen leiders (Van de Wijdeven)

Van de Wijdeven en collega's (2010) en Van de Wijdeven (2012) onderscheiden op basis van empirisch onderzoek naar actieve burgers en bewoners die initiatiefnemer of trekker bij bewonersinitiatieven zijn vier typen leiders: de wijkexpert, de buurtbouwer, de projectentrekker en de casusexpert (Van de Wijdeven, 2012, p. 173). Deze vier typen zijn gebaseerd op twee assen: 1. Ad hoc versus structurele betrokkenheid en 2. Meebeslissen en (beleid)beïnvloeden versus zelf doen (van projecten en activiteiten).

De buurtbouwer en de projectentrekker werken aan concrete activiteiten en projecten. Zij willen niet veel overleggen, maar zijn doeners en steken de handen uit de mouwen bij het organiseren en uitvoeren van activiteiten in en voor hun omgeving. De buurtbouwer doet dat gedurende een langere tijd. De projectentrekker stopt als een concreet project is afgerond en richt zich dan weer meer op zijn of haar privésituatie. De wijkexpert en de casusexpert zijn niet zo zeer veel zelf aan het doen, maar richten zich op het meedenken, meepraten en meebeslissen met instanties en het gemeentelijk beleid. De wijkexpert doet dat structureel en brengt steeds het belang van de buurt en haar bewoners in. De wijkexpert kent dat belang, omdat hij of zij gedurende een langere periode veel kennis heeft vergaard over de buurt, wijk en haar bewoners. Dat is ook waarom hij of zij een plek aan tafel heeft bij bijvoorbeeld periodiek overleg met gemeenteambtenaren. De casusexpert doet hetzelfde maar dan op een ad hoc manier en rondom een specifieke casus, waar hij of zij veel verstand van heeft. Dit type leider heeft geen kennis van de gehele buurt of wijk en van alles wat daar speelt, maar vooral van het onderwerp, bijvoorbeeld de verduurzaming van woningen. Jans en Vanderhulst (2021, p. 41) geven aan dat het bij veel burgerinitiatieven lukt om een trekker te vinden en houden. Deze trekkers omringen zich met een aantal kernleden (zie gedeeld leiderschap) om te voorkomen dat het initiatief stopt of uit elkaar valt als de trekker wegvalt.

Gemeenschapsgericht leiderschap

Hier gaat het om het leiderschap dat overheidsinstanties, maatschappelijke organisaties en professionals wel of niet richting gemeenschappen moeten uitoefenen. Birgit Oelkers, (2022) spreekt over gemeenschapsgericht leiderschap van bestuur, beleid en strategie. De kern daarvan is ruimte maken voor buurtgemeenschappen en buurtcollectieven en dat wat voor hen van belang is. Daarbij zijn bewoners op zijn minst partners bij alle plannen en programma's van gemeenten en organisaties en wordt er structureel geïnvesteerd in het op gang helpen en versterken van buurtgemeenschappen en hun projecten en initiatieven (Oelkers, 2022, p. 17). In navolging van Cormac Russell (www.nurtureddevelopment.org) geeft Oelkers aan dat leiderschap ten aanzien van gemeenschappen vraagt om steeds weer de afweging te maken:

- Wat kunnen bewoners het beste zelf?
- Waar hebben ze een beetje ondersteuning bij nodig?

- En wat moeten maatschappelijke instanties en de overheid doen om bewoners en hun gemeenschappen te ondersteunen bij wat ze niet zelf kunnen?

Drie typen gemeenschapsgericht leiderschap

Denters en collega's (2013) schrijven op basis van hun empirische onderzoek naar drie burgerinitiatieven in drie middelgrote steden, dat "de betrokkenheid van burgers niet moet worden ingevuld maar aangevuld" (Denters et al., 2013, p. 6). Instanties moeten zich niet dominant maar dienend gedragen. Het is beter om te spreken over samenwerking of partnerschap met gemeenschappen dan over ondersteuning. Daaruit spreekt meer gelijkwaardigheid en waardering en erkenning voor de autonomie en het eigenaarschap van de gemeenschap ((Jans & Vanderhulst, 2021, p. 58.). Er worden door Denters en collega's (2013) drie typen van gemeenschapsgericht leiderschap onderscheiden, die in de praktijk ook tegelijkertijd kunnen worden ingezet.

- De stimulerende benadering. Professionals, beleidsmakers en/of ambtenaren spelen een actieve en aanjagende rol. Bijvoorbeeld door geld beschikbaar te stellen voor initiatieven, een oproep te doen voor het beste buurtidee of een ruimte beschikbaar te stellen voor een buurtactiviteit. Deze benadering is vooral van belang bij de startfase van gemeenschappen en bewonersinitiatieven.
- De faciliterende benadering. Het initiatief en de uitvoering ligt zo veel mogelijk geheel bij de bewoners. Professionals, beleidsmakers, en ambtenaren bemoeien zich er zo min mogelijk mee, tenzij er een verzoek komt van bewoners voor ondersteuning. Dit om te voorkomen dat zij het overnemen van bewoners of een eigen initiatief in de kiem smoren. Deze benadering wordt gehanteerd als de gemeenschap al goed op weg is.
- De co-productieve benadering. Er is verregaande samenwerking tussen bewoners en instanties, omdat de instanties belang hebben bij het slagen van het initiatief en daar de bewoners goed voor kunnen gebruiken. Dat geldt voor beide partijen. Zo kan het initiatief bijvoorbeeld goed in de beleidsagenda van de gemeente passen en bewoners goed gebruik maken van de inzet en mogelijkheden van instanties.

Van belang bij gemeenschapsgericht leiderschap en ondersteuning is vooral om op maat af te stemmen. Dat hangt af van de fase waarin de gemeenschap zich bevindt, het doel waaraan de gemeenschap wil werken en het kapitaal waarover de gemeenschap beschikt. Wil je vooral de trekkers ondersteunen of juist meer het initiatief? Bij de eerste moet je de persoonlijke ontwikkeling en talenten van de trekker stimuleren. Bij gerichtheid op het initiatief gaat het bijvoorbeeld over een verbinding tussen het plan en het belang van de gemeenschap en het beleid en de reglementen van de gemeente (Oude Vrielink & Van de Wijdeven in Jans & Vanderhulst, 2021, p. 60).

Maatwerk in de ondersteuning, vraagt ook om goed te kijken naar de ondersteuningsbehoefte van de gemeenschappen. Grofweg kennen gemeenschappen de volgende ondersteuningsbehoeften (Jans & Vanderhulst, p. 63):

- Erkenning en waardering.
- Hulp bij administratie en logistiek.
- Financiële middelen.
- Infrastructuur en ruimte.
- Draagkracht van de gemeenschappen.
- Draagvlak bij externen, maar ook onder andere bewoners.

- Uitwisseling en netwerken; specifieke kennis en expertise (gekoppeld aan het doel van de gemeenschap).

Verschillende bronnen wijzen volgens Jans en Vanderhulst (2021) op het belang van grenswerkers (*boundary spanners*). Dit zien we ook bij de werkzame factor zelforganisatie (zie 5.1.5.). Deze grenswerkers kunnen leden van de gemeenschap zelf zijn. Maar vaak zijn het professionele samenlevingsbouwers zoals bijvoorbeeld opbouwwerkers of gebiedscoördinatoren. Deze grenswerkers ondersteunen de gemeenschap door middel van drie activiteiten: 1. Mensen en processen met elkaar verbinden, bijvoorbeeld de verbinding leggen naar andere initiatieven en organisaties voor het versterken van de coalitie (zie 5.1.7.); 2. Relevante informatie zoeken; en 3. Deze informatie naar de ene en de andere kant vertalen (Igalla & Van Meerkerk in Jans & Vanderhulst, 2021, p. 62). De professionele grenswerkers hebben een grote mate van vertrouwen, vrijheid en ruimte nodig. Juist omdat zij zich bewegen tussen de leefwereld van de gemeenschap en de institutionele wereld van de organisatie en de overheid.

ACTIE model

Om te komen tot een passende vorm van gemeenschapsgericht leiderschap en ondersteuning raden Denters en collega's (2013, p. 36) aan om gebruik te maken van het ACTIE model. Dit model helpt om te kunnen bepalen of een gemeenschap of initiatief ondersteuning nodig heeft en waarop. Daarbij wordt regelmatig de vraag gesteld of de vijf kernelementen voldoende aanwezig zijn en welke ondersteuning er eventueel nodig is vanuit de samenlevingsopbouwer (of een andere partij). Het model bestaat uit vijf elementen:

- **A – Animo:** motivatie en drijfveren van burgers om hun initiatief gestalte te geven.
- **C – Contacten:** contact met buurtgenoten, organisaties in de buurt en instanties.
- **T – Toerusting:** de mate waarin de groep burgers beschikt over middelen (geld of natura), tijd en vaardigheden.
- **I – Inbedding:** de manier waarop organisaties zijn ingericht om bewonersinitiatieven te ondersteunen.
- **E – Empathie:** het vermogen van professionals en hun organisaties om zich te verplaatsen in burgers en adequaat in te spelen op hun wensen en verwachtingen.

Principes van gemeenschapsgericht leiderschap

Oelkers (2022) komt op basis van twaalf interviews (2022, p. 18) tot een aantal principes van gemeenschapsgericht leiderschap. Het gaat dan bijvoorbeeld om principes als principiële bereidheid om de macht af te staan en mandaat te delen; het beleid is dienend aan de praktijk; en bewonerskracht en ervaringskennis van de buurt zijn leidend. Deze principes lijken op papier eenvoudig, maar verschillen substantieel van de principes van traditioneel leiderschap. Uit twaalf individuele interviews (met bestuurders van onder andere gemeenten, maatschappelijke organisaties en een bibliotheek) blijkt het in de praktijk toepassen niet gemakkelijk. Ondermeer omdat men de traditionele manier van werken moet afleren en werkt vanuit de centrale waarde dat er 'niets meer zonder bewoners' wordt gedaan (Oelkers, 2022, p. 13).

Leiderschap bevorderen.

Het leiderschap van gemeenschappen bevorderen, kan enerzijds dus door gemeenschapsgericht leiderschap van instanties, professionele ondersteuners en overheden, zoals hierboven beschreven. Maar het kan ook door de leiderschapscapaciteiten van de gemeenschap en haar leiders te bevorderen. Dat uitbouwen van leiderschapscapaciteit gebeurt deels door samen te werken aan een gemeenschappelijk doel, door interactie met anderen, door activiteiten die ze uitvoeren, en door gesprekken met instanties en coalitiepartners. Dit is een directe link met een van de kerndoelen van samenlevingsopbouw: sociaal leren en capaciteitsontwikkeling (zie 2.2.).

Leiderschapstrainingen

Leiderschapscapaciteit(en) ontwikkelen, kan door gemeenschapsleden te trainen (zie o.a. Brown & Baker, 2019; Majee et al., 2017; Tonkens & Verhoeven, 2011). Deze trainingen zijn erop gericht om het gevoel van zelfeffectiviteit en agency te versterken van gemeenschapsleden; hun kennis te vergroten o.a. over de gemeenschap, de omgeving en hun gemeenschappelijke doel; en hun vermogen te versterken om besluitvorming te beïnvloeden (Buzinde et al., 2018; Majee et al., 2017). Ook het versterken van het maken van kritische omgevingsanalyses en sociale reflexiviteit worden genoemd (zie o.a. Buzinde et al., 2019; Tonkens & Verhoeven). Bij sociale reflexiviteit gaat het om voldoende oor en oog hebben voor wat er in de buurt leeft en voor processen van in- en uitsluiting. Volgens Tonkens & Verhoeven (2011, p. 16) zijn dit tevens belangrijke democratische vaardigheden. Andere onderwerpen die van belang zijn in leiderschapstrainingen zijn strategische planning, politieke betrokkenheid, belangenbehartiging, het werken aan wederkerige relaties, netwerkvorming en het kiezen van goede vertegenwoordigers (Brown & Baker, 2019). Qua vorm van leiderschapstraining wijzen verschillende auteurs op het belang van creatieve en kunstzinnige vormen, zoals samen theater maken, poëzie lezen of schrijven of tentoonstellingen maken (Buzinde et al., 2018; Stephenson, 2007).

Leiderschap als werkzame factor binnen samenlevingsopbouw

De werkzame factor leiderschap heeft een duidelijke link met twee van de drie doelen van samenlevingsopbouw: 'democratie en zeggenschap' en 'sociaal leren en capaciteitsontwikkeling'. Leiderschap houdt in dat gemeenschappen en hun leden eigenaarschap hebben. Ze zijn zelf in the lead, al dan niet met meer of minder ondersteuning van overheid, instanties of professionals, bij het realiseren van veranderingen in hun leefomgeving die zij belangrijk vinden. Maar leiderschap betekent niet dat autoriteit en macht en beslissingsbevoegdheid bij een trekker of initiatiefnemer ligt. Al kan het afhankelijk van de groep, de situatie en de omgeving, wel degelijk van belang zijn om meer te sturen (zie werk Broekman, 1998). Gemeenschapsleiderschap betreft het om kunnen gaan met diversiteit, anderen erbij weten te betrekken en zorgen dat alle stemmen gehoord worden. Daar is een directe link met democratie.

Leiderschap van gemeenschappen wordt deels uitgevoerd door trekkers die vanuit zichzelf of hun levens- en werkervaring en vooropleiding al over bepaalde kenmerken beschikken die ze tot leiders maken. Maar leiderschap, en zeker verspreid leiderschap, ontstaat ook door sociaal leren en capaciteitsontwikkeling. Ook gerichte trainingen kunnen het leiderschap vergroten. Het ondersteunen van leiders en gemeenschappen vraagt van samenlevingsopbouwers zowel politiek-strategisch vakmanschap, bijvoorbeeld bij het

samen maken van kritische analyses van de omgeving of helpen bij het beïnvloeden van de besluitvorming, als sociaal-agogisch vakmanschap. Dat laatste is veel meer gericht op zelfvertrouwen, zelfactiviteit en agency (zie o.a. Buzinde et al., 2018). Er is een duidelijke link tussen de werkzame factoren agency en zelforganisatie en leiderschap.

Tot slot is er ook een duidelijke link met de werkzame factor coalities en netwerken. Om tot coalities en netwerken te komen, zijn leiders nodig die verbindingen met andere gemeenschappen en organisaties leggen, die op zoek gaan naar het gemeenschappelijke belang en bondgenootschappen en partnerschappen kunnen vormen. Het helpt daarbij als zij elkaar goed (leren) kennen, en persoonlijk goed met elkaar kunnen opschieten; daaruit ontstaat vertrouwen (zie o.a. Purdue et al., 2004).

5.2 Algemeen werkzame factoren

In dit dossier hebben we een aantal werkzame factoren van samenlevingsopbouw benoemd. Het gaat om: informaliteit, talenten en hulpbronnen, diversiteit en conflict, het bevorderen van handelingsvermogen, zelforganisatie, collectieve belangenbehartiging, coalities en netwerken, en leiderschap. We benoemen welke factoren een rol spelen bij twee aspecten van vakbekwaam handelen: sociaal agogisch vakmanschap en strategisch en politiek vakmanschap. In deze paragraaf beantwoorden we de vragen: welke factoren werken altijd en overall (algemeen werkzame factoren) en welke factoren zijn specifiek naar doel (sociale cohesie en sociaal kapitaal, sociaal leren en capaciteitsontwikkeling, democratie en zeggenschap), doelgroep, specifieke omstandigheden of een andere reden. Dit onderscheid kan behulpzaam zijn voor het ontwikkelen van succesvolle praktijken.

5.2.1 De bakermat in de psychotherapie

Om het belang van het onderscheid tussen algemeen werkzame factoren en specifiek werkzame factoren aan te geven, gaan we eerst kort in op de geschiedenis van het begrip algemeen werkzame factoren. In een kort artikel introduceert psycholoog en therapeut Saul Rosenzweig (1936) het idee van algemeen werkzame factoren (*common factors*) in de psychotherapie. Hij wijst op het feit dat ontwikkelaars van verschillende therapieën (zoals: psychoanalyse, *Christian Science*, behandeling door overreding) gebruik maken van zeer uiteenlopende theoretische aannames. Wanneer hun therapie werkt gaan zij er vanuit dat het succes van de therapie de theorie bevestigt. Rosenzweig plaatst vraagtekens bij de logica van deze aanname. Immers, hoe kan het zijn dat zulke verschillende theorieën allemaal tegelijkertijd 'waar' zijn. Hij komt op logische gronden tot de conclusie dat de werkzaamheid juist schuilt in factoren die al deze therapieën gemeen hebben. In zijn artikel noemt hij een aantal mogelijke gemeenschappelijke factoren zoals: een bepaalde vorm van *catharsis*, de persoonlijkheid van de therapeut, een (op theorie gebaseerde) consistente benadering van de cliënt, en een goede ingang tot de sociaalpsychologische persoonlijkheid van de cliënt.

Sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw wordt in de Verenigde Staten empirisch onderzoek gedaan naar algemeen werkzame factoren bij psychotherapie (Bordin, 1975). Welke algemene factoren zijn bewezen werkzaam en welk empirisch onderzoek ligt ten grondslag aan de bewijsvoering? Het laatste rapport stamt uit 2018 (Norcross & Lambert). Voor de algemeen werkzame factoren die hierin als bewezen worden aangegeven, zie figuur 6.

Task Force Conclusions Regarding the Evidentiary Strength of Elements of the Therapy Relationship and Methods of Adapting Psychotherapy

Evidentiary strength	Elements of the relationship	Methods of adapting
Demonstrably effective	Alliance in individual psychotherapy Alliance in child and adolescent psychotherapy Alliances in couple and family therapy Collaboration Goal consensus Cohesion in group therapy Empathy Positive regard and affirmation Collecting and delivering client feedback	Culture (race/ethnicity) Religion/spirituality Patient preferences
Probably effective	Congruence/genuineness Real relationship Emotional expression Cultivating positive expectations Promoting treatment credibility Managing countertransference Repairing alliance ruptures	Reactance level Stages of change Coping style
Promising but insufficient research Important but not yet investigated	Self-disclosure and immediacy	Attachment style Sexual orientation Gender identity

Figuur 6: Bewezen werkzame factoren (Norcross & Lambert, 2018)

5.2.2 Werkzame factoren in het brede sociaal werk

In het Nederlandse brede sociaal werk zijn de resultaten van de Amerikaanse lijn van onderzoek onderschreven en genuanceerd. Tom van Yperen (2003) geeft een heldere definitie van algemeen werkzame factoren: "Ingrediënten van de hulp die tot het resultaat bijdragen ongeacht de soort behandeling en doelgroep". Sjef de Vries (2007, 2017) voert het Amerikaanse onderzoek aan om het belang van algemeen werkzame factoren in de psychosociale hulpverlening te onderschrijven. Van Yperen en collega's (2010) geven in een stand van zaken artikel aan dat algemeen werkzame factoren zeker belangrijk zijn, maar dat specifiek werkzame factoren niet moeten worden onderschat. Menger (2018) laat zien dat juist de combinatie van algemeen werkzame factoren en specifiek werkzame factoren van belang is voor het slagen van het reclasseringswerk. De discussie gaat tot op de dag van vandaag door en levert interessante informatie op over wat aantoonbaar werkt in het brede sociaal werk. Met genuanceerde bijdragen over bijvoorbeeld jongerenwerk (Sonneveld, 2022), jeugdzorg (Pijnenburg, 2010) en Rovers (2007) voor het justitiële veld van jeugdinterventies. En modellen voor psychosociale hulpverlening (De Vries, 2017).

Anneke Menger (2018) komt op basis van een analyse van algemene en specifieke werkzame factoren voor het brede domein van zorg, dienstverlening, onderwijs en justitie tot een aantal algemeen werkzame factoren. Daarbij gaat het zowel om factoren die te maken hebben met de professional, met de cliënt en het contact tussen beiden, als om het werken met goed onderbouwde en theoretisch samenhangende methodieken. Beide stelsels van factoren beschrijft Menger als 'hard', in de zin dat er empirisch bewijs voor de werkzaamheid is geleverd. Het gaat om de volgende factoren:

- De mate waarin de professional gebruikmaakt van een goed onderbouwde en theoretisch samenhangende methodiek die toetsbaar is;
- De mate waarin een professional zelf achter zijn werkwijze staat en vertrouwt op de werkzaamheid van de methodiek;
- De mate waarin de professional verwacht dat de behandeling of begeleiding bij deze persoon zal aanslaan en er dus resultaat wordt geboekt;
- De mate waarin de professional zijn eigen geloof in de methodiek en zijn eigen verwachting van succes kan overdragen aan de cliënt;
- De mate waarin de professional 'hoop en verwachting' kan aanboren en versterken bij zijn cliënt;
- De mate waarin de professional in staat is om goed contact te maken, ook met mensen die daar zelf minder goed toe in staat zijn;
- De mate waarin professionals concrete feedback op hun eigen handelen en hun eigen resultaten organiseren.

Van Yperen (2010) geeft weer welke algemeen werkzame factoren in de jeugdzorg "verhoudingsgewijs over het algemeen een sterk effect hebben":

- Aansluiten bij de motivatie van de cliënt;
- Goede kwaliteit van de relatie cliënt-behandelaar;
- Structurering van de interventie (duidelijke doelstelling, planning en fasering);
- Goede 'fit' van de aanpak met het probleem en de hulpvraag;
- Uitvoering van de interventie zoals deze uitgevoerd hoort te worden;
- Professionaliteit (goede opleiding en training) van de behandelaar;
- Goede werkomstandigheden van de behandelaar (zoals draaglijke caseload, goede ondersteuning),
- Veiligheid van de hulpverlener.

Van Yperen voegt eraan toe dat er ook steeds meer aanwijzingen zijn dat het routinematig monitoren van de effectiviteit van de behandeling gedurende de uitvoering leidt tot betere resultaten. Hoewel de lijst factoren die Van Yperen weergeeft op onderdelen verschilt van de lijst van Menger, komen veel onderdelen overeen. Ook bij Van Yperen zijn aspecten van de professional, de cliënt, de relatie tussen beiden en aspecten (organisatie en toepassing) van de methodiek te herkennen.

5.2.3 Algemeen werkzame factoren in samenlevingsopbouw

Samenlevingsopbouw is onderdeel van het brede sociaal werk (Koeter, 2022). De vraag is hier: hoe verhoudt de kennis over algemeen werkzame factoren in het brede sociaal werk, met wortels in empirisch onderzoek naar psychotherapie, zich tot het specifieke terrein van

samenlevingsopbouw? Kunnen de algemeen werkzame elementen van sociaal werk breed overgenomen worden voor samenlevingsopbouw? Een aantal overwegingen die nopen tot grote voorzichtigheid.

Verskil sociaal werk en samenlevingsopbouw

Breed sociaal werk richt zich op individuen, groepen en gemeenschappen (Koeter, 2022). Samenlevingsopbouw richt zich vooral op gemeenschappen en ook op groepen, en niet zozeer op individuele personen. De oorsprong van algemeen werkzame factoren ligt juist bij individuele psychotherapie en is binnen het brede sociaal werk vooral ontwikkeld bij individuele hulpverlening en ondersteuning. Zijn deze algemene factoren ook werkzaam voor samenlevingsopbouw? Dé cliënt en dé relatie tussen cliënt en hulpverlener heeft bij samenlevingsopbouw een ander karakter dan bij individueel gericht sociaal werk. Ook de professional neemt een andere positie in ten opzichte van de groepen en gemeenschappen met wie hij of zij werkt.

Naast het belang van aspecten van de relatie tussen cliënt en hulpverlener wordt in breed sociaal werk gewezen op “de mate waarin de professional gebruikmaakt van een goed onderbouwde en theoretisch samenhangende methodiek die toetsbaar is” (Van Yperen, 2010). Is van een dergelijke algemeen werkzame factor sprake bij samenlevingsopbouw? Over welke methodieken hebben we het dan? Is Asset-Based Community Development (ABCD) bijvoorbeeld op te vatten als een dergelijke methodiek? De grondleggers van ABCD waarschuwen voor een strikte toepassing van ABCD als stappenplan. Dit zou de flexibiliteit die juist zo nodig is om (relaties tussen) bewoners voorop te stellen, kunnen schaden. Ook op het punt van de toetsbaarheid van ABCD zijn professionals en onderzoekers nog volop in debat. Anderzijds biedt ABCD zeker houvast in de uitvoering van samenlevingsopbouw.

Tenslotte zijn er factoren die te maken hebben met vakbekwaamheid. Breed sociaal werk noemt algemeen werkzame factoren die te maken hebben met het vakmanschap: zoals goed contact maken en feedback organiseren (Menger) en aansluiten bij de motivatie van de cliënt en goede opleiding en training (Van Yperen). Het is aannemelijk dat werkzame factoren op het terrein van vakmanschap ook gelden voor samenlevingsopbouw. Maar opnieuw met de nodige nuance. Bijvoorbeeld omdat de motivatie van een cliënt rondom een individueel vraagstuk verschilt van de motivatie van een burger bij gemeenschapsversterking.

Competenties opbouwwerker

Voor de opbouwwerker is een competentieprofiel opgesteld (Gerrits & Vlaar, 2010). Deze is weliswaar enigszins verouderd maar geeft nog steeds een goed beeld van de competenties van de opbouwwerker. Hieruit blijkt dat een opbouwwerker over de nodige vakspecifieke competenties moet beschikken. In het profiel worden deze competenties kort beschreven. Er wordt aangegeven wat de processen zijn die bij deze competenties komen kijken en tenslotte worden de resultaten benoemd. Vakspecifiek zijn de competenties die discrimineren op drie aspecten: 1. de beoogde afnemers, 2. de beroepscontext en de benodigde vakkennis en 3. de toe te passen methoden en technieken van de beroepskracht. In het profiel worden 12 vakspecifieke competenties genoemd met bijbehorende processen en resultaten. De processen kunnen we ook lezen als potentiële werkzame factoren. Bij de competentie ‘maakt behoeften zichtbaar en collectief’ is

bijvoorbeeld één van de acht genoemde processen: 'herleidt individuele behoeften tot collectieve vragen'. De werkzame factor kan zijn: het herleiden van individuele behoeften tot collectieve vragen. Het is wellicht de moeite waard om na te gaan in hoeverre deze van de competenties afgeleide werkzame factoren algemeen of specifiek zijn voor praktijken van samenlevingsopbouw.

Op basis van bovenstaande overwegingen kunnen we vaststellen dat het idee van algemeen werkzame factoren, zoals oorspronkelijk geformuleerd door Rosenzweig in 1936, interessant is om verder uit te werken voor samenlevingsopbouw. De, aan de hand van empirisch onderzoek, voor sociaal werk breed vastgestelde algemeen werkzame factoren kunnen echter niet zonder meer worden overgenomen voor samenlevingsopbouw. Samenlevingsopbouw zal zich hier vanuit haar eigen praktijk verder in moeten ontwikkelen. Op het punt van algemeen werkzame factoren is een eigen benadering nodig die afwijkt van de aanpak zoals deze nu wordt gehanteerd door bijvoorbeeld Norcross en Lambert (2018) in de Verenigde Staten. In de volgende alinea maken we een voorzichtige start met het verder nadenken over algemeen werkzame factoren bij samenlevingsopbouw.

De aard van samenlevingsopbouw

Voor dit dossier is veel literatuur doorgenomen welke mogelijk licht kan werpen op de aard van algemeen werkzame factoren. Het eerlijke verhaal is echter dat deze manier van kijken en onderzoeken niet gebruikelijk is voor samenlevingsopbouw. Dit is begrijpelijk. Het begrip algemeen werkzame factoren heeft zich in de psychotherapie ontwikkeld als antwoord op de prangende vraag van professionals: wat te doen? Moeten we ons vooral richten op specifieke interventies die inwerken op bepaalde aspecten van bijvoorbeeld depressie of maakt dit niet het verschil en moeten we ons juist richten op het optimaliseren van de relatie met de cliënt door een meer algemene interventie of vorm van vakmanschap? Bij samenlevingsopbouw ligt deze vraag veel minder prangend op tafel.

Daar komt nog bij dat praktijken van samenlevingsopbouw, zoals opbouwwerk of burgerinitiatieven (al dan niet professioneel gefaciliteerd) vaak worden gezien als een ingewikkelde samenstelling van factoren, waarvan het succes in hoge mate bepaald wordt door complexe omgevingsfactoren. Het wezen van samenlevingsopbouw is dat het 'emergent' is, praktijken verlopen niet lineair, maar worden voortdurend beïnvloed door nieuwe ontwikkelingen. Wanneer er al een algemeen werkzaam element is, dan is het wellicht de kunde om in te kunnen spelen op deze 'emergentie'.

Dergelijke argumenten zijn belangrijk om mee te nemen in de manier van kijken naar samenlevingsopbouw. Wij stellen ons op het standpunt dat het voor de profilering en legitimering van samenlevingsopbouw zinvol is om, waar mogelijk, te expliciteren dat er factoren zijn die altijd werken en daarom aandacht krijgen. Wanneer de omstandigheden het niet toelaten om deze factoren te benutten, moeten ook de te verwachten resultaten worden bijgesteld.

Terug naar de kernvraag

Wat kunnen we na al deze informatie, zeggen over de door ons benoemde werkzame factoren: informaliteit, talenten en hulpbronnen, diversiteit en conflict, het bevorderen van handelingsvermogen, zelforganisatie, collectieve belangenbehartiging, coalities en

netwerken, en leiderschap? En over de factoren die een rol spelen bij vakbekwaam handelen: sociaal-agogisch vakmanschap en strategisch en politiek vakmanschap?

Uit de literatuur zijn weinig harde gegevens te halen. Anders dan bij onderzoek naar breed sociaal werk zijn er weinig harde cijfermatige gegevens waaruit conclusies te trekken zijn over factoren die 'altijd' werken. Sowieso plaatsen we bij de term 'werkzaam' de nodige vraagtekens. Over de werkzaamheid van praktijken van samenlevingsopbouw is nog veel onbekend en dat geldt zeker voor de onderscheiden factoren. Werkzaam betekent doorgaans dat het op basis van analyse van verschillende soorten wetenschappelijk onderzoek en andere kennisbronnen (beroepsinzichten, cliëntperspectief, kennis, waarden en ervaringen ingebracht door ervaringsdeskundigen) plausibel is dat een factor 'werkt'. Onderscheid tussen specifieke en algemeen werkzame factoren vraagt om een extra onderzoekslag, namelijk een (meta-)analyse van onderzoek naar specifieke praktijken om daaruit de algemene factoren te destilleren.

Niettemin wordt er steeds vaker onderzoek uitgevoerd waarbij een verandertheorie wordt opgesteld en aan de hand van (doorgaans) kwalitatief onderzoek wordt nagegaan welke delen van de verandertheorie succesvol worden uitgevoerd. Voorbeelden hiervan hebben we gezien bij de analyse van de werkzaamheid van Asset-Based Community Development. Onderzoeksmethoden als realistische evaluatie worden steeds vaker toegepast en geven inzicht in welke factoren als (meer) algemeen en welke als (meer) specifiek kunnen worden opgevat.

Een met empirisch onderzoek onderbouwde lijst van algemeen werkzame elementen, zoals hierboven weergegeven voor psychotherapie, jeugdzorg en reclassering, is nog ver weg. Het samenstellen van een lijst van algemeen werkzame factoren is voornamelijk in hoge mate arbitrair. Toch noemen we in de volgende paragraaf, mede op basis van de literatuur, een aantal factoren waarvan het plausibel is dat ze het succes van elke praktijk van samenlevingsopbouw positief beïnvloeden.

5.2.4 Plausibele algemeen werkzame factoren

1 Continuïteit & duurzaamheid

In een recent essay verbinden Engbersen en anderen (2022) een aantal in dit dossier genoemde werkzame factoren met een dwarsdoorsnijdend vraagstuk van continuïteit en duurzaamheid. Het is evident dat het faciliteren, organiseren en stimuleren van het hele proces van samenlevingsopbouw in een wijk, buurt of dorp een zaak is van langere adem.

2 Generieke sociaal-agogische factoren

In het competentieprofiel van de opbouwwerker staan zeven competenties: contactueel en communicatief, vraag- en oplossingsgericht, doel- en resultaatgericht, ondernemend en innovatief, inzichtelijk en verantwoord, professioneel en kwaliteitsgericht. Deze competenties sluiten aan bij de algemene factoren waarvan de werkzaamheid met empirisch onderzoek is aangetoond in breed sociaal werk.

3 Goede relatie(s) professional-bewoner en bewoner-bewoner

Aansluitend op de inzichten in het brede sociaal werk, lijkt ook het succes van praktijken van samenlevingsopbouw altijd te worden beïnvloed door de kwaliteit van de relaties. Deze algemeen werkzame factor past binnen het domein van generieke sociaal-agogische factoren. Samenlevingsopbouw vereist kwaliteiten in communicatie en bij het leggen van contacten. Het belang van een goede relatie is ook terug te vinden in diverse werkzame factoren. Voor informaliteit geldt dat nog het meest. Dit gaat om 'radicale nabijheid', 'open ontmoeting', 'keuzevrijheid bij bewoners' en het 'bouwen aan vertrouwen'. Ook in andere werkzame factoren in het dossier, zoals diversiteit en conflict, zijn linken naar het belang van een goede relatie terug te vinden.

Bij samenlevingsopbouw stopt het bouwen aan relaties niet bij een goede relatie met individuele bewoners. Dit staat ten dienste van de gemeenschapskracht en eventueel aan een door bewoners gesteld concreet doel of doelen. Voor samenlevingsopbouw is het dan ook noodzakelijk dat onderlinge relaties bijdragen aan publieke opgaven. En dat de oplossing voor die opgaven dichterbij wordt gebracht.

4 Ontmoetingsplekken

Om kwalitatief hoogwaardige sociale relaties op te bouwen, moeten mensen elkaar onvoorwaardelijk kunnen ontmoeten. Dit vraagt om laagdrempelige ontmoetingsplekken. Ontmoetingsplekken waar professionals en bewoners elkaar tegenkomen en in gesprek raken en een goede en duurzame 'werkrelatie' kunnen opbouwen. Deze plekken bieden gelegenheid voor het bewerkstelligen van andere in het dossier genoemde werkzame factoren zoals het bevorderen van handelingsvaardigheid, zelforganisatie, het vormen van coalities en netwerken en collectieve belangenbehartiging.

5 Talenten en hulpbronnen

Deze laatste algemeen werkzame factor benoemen we in dit dossier ook als specifiek werkzame factor. Dat deze factor ook als algemeen werkzaam wordt aangemerkt, heeft ermee te maken dat we uit vele onderzoeken concluderen dat deze factor telkens weer als werkzaam terugkeert en daarom de ruimte moet krijgen. Het gaat bij deze factor om het ontdekken en versterken van (latente) talenten en hulpbronnen (assets) in een wijk, buurt of dorp. Het gaat om alles wat kan bijdragen aan gemeenschapsversterking: eigenschappen van individuele bewoners, potentiële eigenschappen van bestaande gemeenschappen en ondernemingen, maar ook onbenutte kwaliteiten van de buurt op sociaal, cultureel en economisch gebied. Door deze talenten en hulpbronnen te ontwikkelen, worden de mogelijkheden van bewoners vergroot (het bevorderen van handelingsvermogen) en ontstaat er eigenaarschap over de ontwikkeling in de buurt bij bewoners en gebruikers. Dit stimuleert de gemeenschapsvorming en legt de basis voor verdere positieve ontwikkeling en veerkracht bij (het ontstaan van) problemen.

5.2.5 Verdere ontwikkeling

We hebben vijf algemeen werkzame factoren benoemd. Factoren die het succes van samenlevingsopbouw beïnvloeden ongeacht het doel, de doelgroep, specifieke omstandigheden of een andere reden. De keuze is arbitrair en vatbaar voor discussie. Betekent het bijvoorbeeld dat andere factoren niet algemeen werkzaam zijn? Het bestudeerde onderzoek levert te weinig harde informatie om hier uitspraken over te doen.

Wel durven we de stelling aan dat niet alle, in het dossier benoemde, werkzame factoren en aspecten van vakbekwaam handelen altijd allemaal tegelijk van waarde zijn voor een succesvolle praktijk van samenlevingsopbouw. Logischerwijze moeten professionals en actieve burgers keuzes maken in wat zij wel en ook wat zij niet doen. Buurten, wijken en dorpen zijn geen onbeschreven blad. De ervaringen, vragen en noden van bewoners staan centraal. In elk gebied zijn al positieve gemeenschappen aanwezig, al dan niet ondersteund door professionals. Ook in zogenoemde kwetsbare gebieden. Samenlevingsopbouw sluit hierop aan met het meest passende instrumentarium. Het onderscheid tussen algemeen en niet algemeen werkzame factoren kan helpen bij het maken van die keuzes.

Eén van de algemeen werkzame factoren bij breed sociaal werk is “de mate waarin de professional gebruikmaakt van een goed onderbouwde en theoretisch samenhangende methodiek die toetsbaar is” (Menger, 2018). In dit dossier hebben we met ABCD één van de interventies uitvoerig geanalyseerd aan de hand van beschikbare evaluaties. Dit levert zinvolle conclusies op over hoe diverse werkzame factoren op elkaar kunnen inwerken en het succes van samenlevingsopbouw kunnen versterken of verzwakken. Dergelijke inzichten dragen bij aan het opstellen van een verandertheorie voor samenlevingsopbouw. Deze onderbouwde interventies bieden professionals de mogelijkheid om meer inzicht en grip te krijgen op de consequenties van concrete keuzes in het dagelijks werk. In samenlevingsopbouw maken professionals hier nog weinig gebruik van. Mogelijk blijft daarmee een belangrijke algemeen werkzame factor deels onbenut.

6 Conclusies en toekomstige ontwikkeling

Dat er overweldigend veel materiaal over samenlevingsopbouw beschikbaar is, melden we al in de inleiding. Dat materiaal is weliswaar niet altijd gebaseerd op uitgebreid onderzoek, maar bevat veel ervaring vanuit praktijken van samenlevingsopbouw en veel praktische wijsheid. Om de veelheid aan gevonden kennis te ontsluiten, hanteren we een driedeling: doelen van samenlevingsopbouw, het handelen van opbouwwerkers en andere samenlevingsopbouwers en tot slot werkzame factoren. Voor zover daar aanwijzingen voor zijn, geven we aan waar we verbindingen zien tussen doelen, handelen en werkzame factoren.

Samenlevingsopbouw is meer dan ABCD

In de marge van dit dossier verwijzen we ook naar veelbelovende aanpakken. We hadden hier graag meer over willen zeggen; maar helaas is er nog weinig specifiek onderzoek verricht naar deze veelbelovende aanpakken. En konden we hier niet uit afleiden wat werkt. Met één uitzondering: ABCD, de aanpak die wereldwijd veel navolging vindt. Daar hebben we dan ook uitgebreid bij stilgestaan. ABCD is momenteel internationaal en nationaal de meest dominante benadering van samenlevingsopbouw in het veld. LSA Bewoners bijvoorbeeld heeft ABCD omarmd en maakt veel werk van het ondersteunen van actieve bewoners en professionals bij het gebruik ervan. Dit betekent niet dat ABCD de heilige graal is van samenlevingsopbouw. Zo komen niet alle facetten van het vakbekwaam handelen, en ook niet alle werkzame factoren die in dit Wat werkt bij-dossier zijn behandeld, bij ABCD aan bod. Er is weinig bekend over de invloed van de omstandigheden op het welslagen van ABCD. Werkt het bijvoorbeeld in kwetsbare buurten of voor groepen bewoners in de marge? Het succes van ABCD hangt af van de wijze waarop het in de praktijk wordt toegepast. Dit laat onverlet dat ABCD als wereldwijde beweging en kader voor samenlevingsopbouw zeer inspirerend en waardevol is.

Dat samenlevingsopbouw meer is dan ABCD dat brengen we in dit Wat werkt bij-dossier tot uitdrukking door drie vormen te onderscheiden: community development, community organization en community building. Bij ABCD ligt de focus, in de toepassing, ondanks de D van Development, vooral op het bouwen aan sociale relaties, en dus op community building. De andere twee vormen richten zich expliciet op de sociale kwesties die in buurten, wijken en dorpen spelen, de positie van bewoners in de marge en de aanwezigheid van goed functionerende basisvoorzieningen. Waarbij niet gezegd is dat deze zaken bij ABCD en community building niet aan bod komen, maar er ligt in eerste instantie minder focus op. Door het onderscheiden van de drie vormen van samenlevingsopbouw komen zowel de doelen als het handelen en de werkzame factoren beter tot hun recht.

Raamwerk voor samenlevingsopbouw

Met behulp van de doelen, het handelen, de werkzame factoren en de drie vormen van samenlevingsopbouw, hebben we in dit Wat werkt bij-dossier een raamwerk voor samenlevingsopbouw ontwikkeld (zie ook de infographic). Dit raamwerk helpt om zicht te krijgen op het uitgestrekte landschap van samenlevingsopbouw en er een weg in te vinden. Om in de woorden van Radboud Engbersen (1993) te spreken: het draagt bij aan het

stabiele gedachtegoed van samenlevingsopbouw. Niet alles wat in dit Wat werkt bij-dossier staat, komt in een specifieke praktijk terug; laat staan dat het zich allemaal gelijktijdig voordoet. Maar het is wel belangrijk om kennis te nemen van het hele landschap, om in de praktijk tot verantwoorde keuzes te komen. Het raamwerk biedt meer voordelen. Zo geeft het opbouwwerkers en andere samenlevingsopbouwers een gemeenschappelijke taal waarmee ze onderling kennis en ervaring kunnen uitwisselen. Het brengt de diepgang aan in wat we met samenlevingsopbouw beogen. Het raamwerk helpt ook om aan buitenstaanders te vertellen over samenlevingsopbouw en de gekozen werkwijze te verantwoorden. En tot slot: als je wilt nagaan of je aanpak daadwerkelijk werkt, is het noodzakelijk om helderheid te hebben over je doelen en de weg waarlangs je deze denkt te bereiken.

De aard van de bronnen

Het was een flinke zoektocht om onderzoek te vinden over de werkzaamheid van samenlevingsopbouw. Uiteindelijk zijn we veel op het spoor gekomen. We schatten in dat het dossier geen grote blinde vlekken kent. Al sluiten we beslist niet uit dat er op onderdelen nog andere bronnen te vinden zijn.

Wat is de aard van de bronnen en de wetenschappelijke studies die we aantreffen? We vonden nauwelijks kwantitatieve studies. De kwalitatieve studies betreffen meestal casestudies. Deze zijn vaak gericht op meerdere casussen en soms staat de beschrijving van één concrete casus centraal. Helaas zijn er weinig hoogwaardige vergelijkende kwalitatieve studies. Er zijn weinig systematische reviews of meta-analyses. Er is wel literatuur over wat opbouwwerkers of andere samenlevingsopbouwers kunnen en moeten doen, vaak ook onderbouwd door theoretische kennis. Maar er is weinig kennis over hoe opbouwwerkers nu daadwerkelijk handelen in de praktijk. Hoe ziet hun praktijk eruit? Wat doen ze in hun dagelijkse werk? Wat levert dat op? Wat zijn daarbij werkzame mechanismen? En hoe wordt dat ervaren door bewoners?

Hoe nu verder?

Het dossier is zeker nog niet af, wat betreft de 'wat werkt kennis' over samenlevingsopbouw. Sterker nog, we beschouwen het als een eerste stap: een Wat Werkt bij-dossier 1.0. We denken dat het dossier veel aanwijzingen bevat voor opbouwwerkers en andere samenlevingsopbouwers. We beschouwen het als een ijkpunt voor toekomstig onderzoek naar samenlevingsopbouw, doordat het dossier laat zien waar gaten in de kennis en bewijsvoering zitten.

De verwachting is dat er de komende jaren meer empirisch onderzoek gedaan wordt naar samenlevingsopbouw. Zowel internationaal als in Nederland is het van belang dat dit onderzoek zich explicieter richt op het handelen van opbouwwerkers en andere samenlevingsopbouwers. Ook verdient het aanbeveling om samenlevingsopbouw te bekijken in de volle breedte: met aandacht voor community development, community organization en community building. Evenals aandacht voor de vraag: Wat werkt? Voor wie? Onder welke omstandigheden? Tot slot raden we aan om bij evaluatieonderzoek steeds goed te bepalen wat de beoogde resultaten zijn. Gaat het om gemeenschapsversterking, om een bepaald sociaal vraagstuk of om het verbeteren van een sociaal vraagstuk door middel van gemeenschapsversterking?

Vanuit het perspectief van samenlevingsopbouwers dringen zich enkele kwesties op die om meer doordenking vragen. In de inleiding benoemen we al dat er veel spelers actief zijn op het terrein van samenlevingsopbouw. Het is niet vanzelfsprekend dat die spelers allemaal voldoende zijn toegerust. Het vraagt immers nogal wat om aan samenlevingsopbouw te werken. In die zin verwachten we dat het Wat werkt bij-dossier oriëntatie biedt voor de professionele en persoonlijke ontwikkeling van samenlevingsopbouwers en dat het als referentiepunt dient voor opleiders.

Een tweede kwestie is de positie van samenlevingsopbouwers. Van samenlevingsopbouw wordt nogal eens verwacht dat het in staat is om maatschappelijke kwesties te tackelen. Met name in de gezondheidszorg treedt die verwachting prominent naar voren. Veel recent (internationaal) onderzoek naar samenlevingsopbouw speelt zich af in de hoek van *Public Health*. In dit Wat werkt bij-dossier plaatsen we de nodige vraagtekens en kanttekeningen bij deze hoge verwachtingen. Er valt veel te zeggen over samenlevingsopbouw en veel te doen aan het versterken van gemeenschappen, zonder het meteen aan een sociaal vraagstuk te koppelen. Samenlevingsopbouwers moeten de ruimte hebben om ter plaatse te beoordelen wat wijsheid is. Investeren we eerst in het aanboren van bronnen en het opbouwen van relaties? Of zetten we in op het mobiliseren van zoveel mogelijk krachten om een hardnekkig sociaal probleem aan te pakken? Deze keuze vraagt om een onafhankelijke positie van opbouwwerkers en andere samenlevingsopbouwers. Ook het werken aan de doelen van samenlevingsopbouw en het opkomen voor het belang van de zwakste kan alleen als samenlevingsopbouwers voldoende ruimte krijgen van hun opdrachtgevers.

Een derde kwestie betreft de verhouding tussen professionele inzet en vrijwillige inzet. Wat, van wie, in welke rol wordt verwacht, is niet altijd duidelijk. Actieve bewoners vormen in veel situaties de drijvende kracht achter samenlevingsopbouw. Bewoners die het initiatief nemen en hun nek uitsteken, verdienen waardering en steun. Maar er is ook een substantiële rol voor professionals. Dit kan zijn bij het initiëren van actie of het geven van het juiste duwtje om 'de boel' op gang te helpen. Het werken aan de doelen van samenlevingsopbouw vraagt in veel situaties om professionele inzet en kennis. Dat geldt zeker bij de doelen 'sociaal leren en capaciteitsontwikkeling' en 'democratie en zeggenschap'. Professionals kunnen ook in de gaten houden of de publieke zaak in de volle breedte nog wel tot zijn recht kan komen.

Dan nog over de toekomst van het onderzoek naar samenlevingsopbouw. Al met al vonden we in onze zoektocht naar kennis over 'wat werkt' veel aanwijzingen. Vooral over de werkzame factoren zijn er veel aanwijzingen met de nodige, door onderzoek verkregen, bewijsvoering. Dat geldt met name voor de werkzame factoren: informaliteit, talenten en hulpbronnen, diversiteit en conflict en collectieve belangenbehartiging en leiderschap. De aanwijzingen zijn in zekere zin wel tamelijk algemeen. De onderzoeken geven weinig uitsluitsel over de context, de doelgroep en de omstandigheden waarin de aanwijzingen werkzaam zijn.

De werkzame factoren die we in dit Wat werkt bij-dossier op het spoor zijn gekomen, bieden aanknopingspunten voor toekomstig onderzoek. Casestudies en actieonderzoek

lijken geschikte manieren, vooral wanneer daarbij de focus meer op het handelen van samenlevingsopbouwers ligt. Aansluitende meta-analyses kunnen op hun beurt de zeggingskracht van die afzonderlijke studie weer vergroten. We willen ook een pleidooi houden voor onderzoek naar veelbelovende aanpakken en de werkzaamheid daarvan. Tot nu toe is er te weinig onderbouwing en bewijs voor aanpakken als Ubuntu, Oasis Game, Lief- en Leedstraten, enzovoort. De [Databank Effectieve sociale interventies](#) bevat enkele positieve uitzonderingen, zoals de aanpak [Studio Bruis](#) (zie voor een, enigszins gedateerd, overzicht van interventies ook Engbersen & Rensen, 2014).

Er wordt de komende jaren meer empirisch onderzoek gedaan naar samenlevingsopbouw. Zowel internationaal als in Nederland is het van belang dat dit onderzoek zich explicieter richt op het handelen van opbouwwerkers en andere samenlevingsopbouwers. En meer aandacht heeft voor alle drie de vormen van samenlevingsopbouw: community development, community organization en community building. Evenals aandacht voor de vraag: wat werkt, voor wie, onder welke omstandigheden?

Bronnenlijst

- Abdallah, S., Kooijmans, M., & Sonneveld, J. (2016). *Talentgericht werken met kwetsbare jongeren. Ontwikkelwerk, erkenningswerk, verbindingswerk*. Coutinho.
- Abdallah, S., Day, M., Distelbrink, M., Pehlivan, T., Soeterik, I., & Volman, M. (2023). *Agency arrangeren. Speelruimte voor jongeren als changemakers. Een literatuurstudie*. Kenniscentrum Ongelijkheid.
- Addams, J. (1902). *Democracy and social ethics*. The Macmillan Company.
- Alezizou, G., Alexiou, K., & Zamenopoulos, T. (2016). *Making sense of assets: Community asset mapping and related approaches for cultivating capacities. A critical review of research and practice*. The open university/ Arts & Humanities Research Council / Connected communities (working paper). <https://oro.open.ac.uk/47472/1/making-sense-of-assets.pdf>
- Alinsky, S. (1971). *Rules For Radicals: A Practical Primer for Realistic Radicals*. Vintage Books.
- Allport, G.W. (1954). *The Nature of Prejudice*. Addison-Wesley.
- Antonidis, L., Witte, C., De Moor, T., & Boele, A. (2018). *De functies van bewonersoverlegorganisaties in een veranderende samenleving*. Universiteit Utrecht.
- Appadurai, A. (2001). Deep democracy: urban governmentality and the horizon of politics. *Environment & Urbanization* (13)2, 23-43.
- Barr, A. (2002). *Learning, evaluation and planning (LEAP) (handbook)*. Scottish Community Development Centre (SCDC).
- Benoot, T. (2016). *De Nog-Niet-Stad De betekenis van tijdelijke invullingen als samenlevingsopbouwpraktijk* [masterscriptie]. Universiteit Gent, vakgroep sociaal werk en sociale pedagogiek.
- Berding, J. (2016). *'Ik ben ook een mens'. Opvoeding en onderwijs aan de hand van Korczak, Dewey en Arendt*. Phronese.
- Berry, A., & Holloway, L. (2017). 'Pressure of Conformity and Its Effect on Cognitive Dissonance'. *EC Psychology and Psychiatry*, 2, 50-59.
- Blickem, C. et al. (2018). *What is Asset-Based Community Development and How Might It Improve the Health of People with Long-Term Conditions? A Realist Synthesis* [open research paper].
- Boer, J. (1960). *Maatschappelijk opbouwwerk: verkenningen op het gebied van 'community organization' in Nederlandse verhoudingen*. Van Loghum Slaterus.
- Bogaerts, N. (2019, 30 januari). *Zelforganisatie is geen excuus voor terugtrekkende overheid*. Sociaal.net. <https://sociaal.net/achtergrond/zelforganisatie-geen-excuus-terugtrekkende-overheid/>
- Boomkens, C. (2020). *Supporting vulnerable girls in shaping their lives: towards a substantiated method for girls work* [proefschrift]. Tilburg University, Tranzo.
- Boone, K., Boutsen, T., De Corte, J., Dhont, F., Hermans, K., Plovie, E., Raeymaeckers, P., Rommel, S., Van Bouchaute, B., & Vanderhulst, N. (Eds.) *Publiek gaan! Politiserend handelen in het sociaal werk*. Garant.
- Bordin, E.S. (1975). *The Working Alliance: Basic for a general theory of psychotherapy*. Paper presented at the Society for Psychotherapy Research.
- Bouma, S., Broekman, H., & Bruinenberg, M. (1990). *Beroepsprofiel opbouwwerker*. Dr. Gradus Hendriks Stichting.

- Boumans, J. (2012). *Naar het hart van empowerment. Een onderzoek naar grondslagen van empowerment van kwetsbare doelgroepen binnen zorg en welzijn*. Movisie. <https://www.movisie.nl/publicatie/naar-hart-empowerment-deel-1>
- Boumans, J. (2015). *Naar het hart van empowerment Deel 2*. Trimbos Instituut en Movisie. <https://www.movisie.nl/sites/movisie.nl/files/publication-attachment/Naar-het-hart-van-empowerment-deel-2%20%5BMOV-8063581-1.0%5D.pdf>
- Bradshaw, T.K. (2000). Complex community development projects: collaboration, comprehensive programs, and community coalitions in complex society. *Community Development Journal*, 35(2), 133-145.
- Brock, A., Kwakernaak, M., De Meere, F., & Boutellier, H. (2019). *Literatuurstudie sociale cohesie. Ten behoeve van de ontwikkeling van de Maatschappelijke Impact Analyseren (MIA)*. Verwey Jonker Instituut. https://www.verwey-jonker.nl/wp-content/uploads/2022/09/118050_Literatuurstudie_sociale_cohesie.pdf
- Broekman, H. (1994). *Professioneel opbouwwerk: beroepsprofiel, kwalificaties, beroepscode, kwaliteitszorg*. Dr. Gradus Hendriks Stichting.
- Broekman, H. (1998). *Handboek opbouwwerk. Methoden, technieken en terreinen* (geheel herziene editie). Dr. Gradus Hendriks-stichting.
- Broekman, H. (2005). *Over kennis en essenties bij het ondernemen vanuit de eerstelijns opbouwwerk*. Gevonden via de canon samenlevingsopbouw: [E0601-Kennisreserve2.pdf](https://canonsociaalwerk.eu/E0601-Kennisreserve2.pdf)
- Broens, M., Jansen, T., & Van der Veen, R. (1991). *Herprofilering van het vormingswerk. In het perspectief van risicomaatschappij en individualisering*. VUGA Uitgeverij B.V.
- Brouwer, J., Engbersen, R., Van der Schaar, M., & Schreuders, H. (2013). *Zelforganisatie gaat niet vanzelf. Evaluatie experimenten met bewonersinitiatieven van New Towns*. Platform31.
- Brown, W. (2006). 'American Nightmare: Neoliberalism, Neoconservatism, and De-democratization', *Political Theory*, 34, 692.
- Brown, M.E., & Baker, B.L. (2019). "People first": Factors that promote or inhibit community transformation. *Community Development*, (50)3, 297-314.
- Brummel, A. (2017). *Sociale verbinding in de wijk. Mogelijkheden voor sociale inclusie van wijkbewoners met een lichte verstandelijke beperking of psychische aandoening*. Academische Uitgeverij Eburon.
- Buzinde, C., Foroughi, B., & Godwyll, J. (2019). Youth leadership programs for community development and social action: a pedagogical approach. *Community Development Journal*, 54(4), 677-694.
- Carmen, E., Fazey, I., Ross, H., Bedinger, M., Smith, F.M., Prager, K., McClymont, K., & Morrison, S.D. (2022). Building community resilience in a context of climate change: The role of social capital. *Ambio*, 51, 1371-1387. <https://doi.org/10.1007/s13280-021-01678-9>
- Chapman, M., & Kirk, K. (2001). *Lessons for Community Capacity Building: A Summary of Research Evidence*. School of Planning and Housing Edinburgh College of Art/Heriot-Watt University.
- Declerck, A. (1998). *Bewoners nemen hun 'Lot' in eigen handen. Met de methode 'Planning for real' van maquette naar realiteit*. Antwerpen: RISO.
- De Corte, J., Hermans, K., Raeymaeckers, P., & Van Bouchaute, B. (2022). De vele invullingen van politisering in het sociaal werk. In K. Boone, T. Boutsen, T. J. De Corte, F. Dhont, K. Hermans, E. Plovie, P. Raeymaeckers, S. Rommel, B. Van Bouchaute & N. Vanderhulst (Reds.) *Publiek gaan! Politiserend handelen in het sociaal werk* (pp. 28-55). Garant.

- De Meere, F., & Davelaar, M. (2005). *Tot achter de voordeur. Leren van buurtgerichte initiatieven ter versterking van sociale relaties*. Verwey-Jonker Instituut.
- Denters, B., Tonkens, E., Verhoeven, I., & Bakker, J. (2013). *Burgers maken hun buurt*. Platform31.
- De Vries, S. (2007). *Wat werkt? De kern en de kracht van het maatschappelijk werk*. SWP Uitgeverij.
- De Vries, S. (2017). Wat werkt er en hoe: Het common factors model als basis voor de psychosociale hulpverlening. *Journal of social intervention*, 26(3), 4-27.
- De Waal, V. (2001). *Uitdagend leren. Culturele en maatschappelijke activiteiten als leeromgeving*. Coutinho.
- Dewey, J. (1927). *The Public and Its Problems*. Swallow Press/Ohio University Press.
- Dieleman, A. (1986). Gelijk hebben en gelijk krijgen. In T. van Hest, M. Spierts & M. van der Werf (Reds.), *Belangenbehartiging in de buurt. Over theorie en praktijk* (pp.10-20). NCDB.
- Donkers, G. (2020). *Veranderen in meervoud. Een sociaal verandering perspectief* (3^e druk). Boom.
- Donkers, G. (2023). *Grondbeginselen van veranderen*. SWP Uitgeverij.
- Douglas, M. (1986). *How Institutions Think*. Syracuse University Press.
- Dozy, M. (2008). "Het is altijd het beroep van de toekomst geweest". *De beroepsontwikkeling van het opbouwwerk*. Walburg Pers.
- Duncan, D. (z.d.). *Asset Mapping Toolkit*. <https://resources.depaul.edu/abcd-institute/resources/Documents/D.%20Duncan%20Asset%20Mapping%20Toolkit%20Eight%20Steps%20to%20Increase%20Residential%20Engagement.pdf>
- Duyvendak, J.W. (2000). Opbouwwerk 2000: Beeld en Perspectief. In H. Broekman, M. Dozy, J. W. Duyvendak & T. van der Pennen (Reds.) *Opbouwwerk 2000: Beeld en Perspectief* (pp. 167-182). Dr. Gradus Hendriks-stichting.
- Dzur, A. (2008) *Democratic professionalism: Citizen participation and the reconstruction of professional ethics, identity and practice*. The Pennsylvania State University press.
- Dzur, A. (2019) *Democracy inside: Participatory innovation in unlikely places*. Oxford University Press.
- Dzur, A & McKnight, J. (2020). *A conversation with John McKnight*. <https://www.abundantcommunity.com/a-conversation-with-john-mcknight-founder-of-the-asset-based-community-development-institute/>
- Edelenbos, J., Van Meerkerk, I., & Schenk, T. (2018). The Evolution of Community Self-Organization in Interaction With Government Institutions: Cross-Case Insights From Three Countries. *American Review of Public Administration*, 48(1), 52–66. Doi:10.1177/0275074016651142
- Engbersen, G., Bovens, M., Bokhorst, M., Jennissen, R. (2020). *Samenleven in verscheidenheid. Beleid voor de migratiesamenleving*. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Engbersen, R. (2003). Renovatia Perpetua. (Dis)continuïteit in sociaal beleid. In: R. Hortulanus, J. Machielse (Reds.) *Beschouwingen over de sociale sector. Het sociale debat* (deel 9, pp.19-28). Elsevier.
- Engbersen, R., & Rensen, P. (2014). *Help mij het zelf te doen. Een pleidooi voor methodisch werken aan actief burgerschap*. Platform 31 en Movisie.
- Engbersen, R., Verweij, S., Van der Kamp, J., Nourozi, S., Panhuijzen, B., & Van Pelt, M. (2021). *De terugkeer van de samenlevingsopbouw. Achtergronden, praktijkervaringen en toekomstagenda*. Movisie.

- Engbersen, R., Jansen, T., & Janssens, R. (2022) *Het geheim van de lange relatie. Continuïteit als voorwaarden voor een effectief sociaal domein*. Movisie.
- Ennis, G., & West, D. (2010). Exploring the potential of social network analysis in asset-based community development practice and research. *Australian Social Work*, 63(4), 404-417.
- Faber, M. von, Tavy, Z. & Pas, S. van der (2020). Engaging Older People in Age-Friendly Cities through Participatory Video Design. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(23), 8977. <https://doi.org/10.3390/ijerph17238977>
- Ferlander, S. (2007). The importance of different forms of social capital for health. *Acta Sociologica*, 50(2), 115-118.
- Finger, M. (1995). Adult education and society today. *International Journal of Lifelong Education*. 14(2), 110-119.
- Forrest, R., & Kearns, A. (2001). Social cohesion, social capital and the neighbourhood. *Urban Studies*, 38(12), 2125-2143.
- Freire, P. (1978). *Pedagogie van de onderdrukten*. Anthos.
- Fung, A. (2003). 'Recipes for Public Spheres: Eight Institutional Design Choices and Their Consequences'. *Journal of Political Philosophy*, 11, 338-339.
- Gates, A. B. (2017). "No One Will Speak for Us": Empowering undocumented immigrant women through policy advocacy. *Journal of Community Practice*, 25(1), 5-28. <https://doi.org/10.1080/10705422.2016.1270244>
- Gerrits, F., & Vlaar, P. (2010). *Competentieprofiel Opbouwwerker*. Movisie. <https://www.movisie.nl/sites/movisie.nl/files/publication-attachment/Competentieprofiel%20Opbouwwerker%20%5BMOV-222726-0.3%5D.pdf>
- Giddens, A. (1979). *Central Problems in Social Theory: Action, Structure and Contradiction in Social Analysis*. University of California Press.
- Giddens, A. (1984). *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. University of California Press.
- Goezinne, D., Broens, M., & Hajer, F. (Red.) (2024). *Sociaal leren, vroeger en nu. Inspiratiebundel over de actuele uitdagingen in de permanente educatie*. Kring Andragologie, Universiteit van Amsterdam.
- Goslinga, L. (2012). *Verser kan gebiedsontwikkeling niet worden. Hoe bewoners in huurwijken participeren in de groene openbare ruimte* [masterscriptie]. Erasmus Universiteit/ Technische Universiteit Delft/Gemeente Rotterdam.
- Gradener, J., Metze, R., & Lemaire, C. (2017). *Eindrapportage project 'Sociale Krachten in Groenelaan'*. Werkplaats sociaal domein in opdracht van de gemeente Amstelveen.
- Gradener, J., & Kreek, M. de (2019). Negotiating consent in neighbourhood-based community development work. In S. Banks & P. Westoby (Reds.). *Ethics, equity and community development* (pp.83-102). Policy Press.
- Gradener, J., Shadid, S., & Welschen, S. (2021). Mobiliseren rondom armoede in Amsterdam-Noord. Levenslessen voor politiserend opbouwwerk. In R. de Brabander, F. Kaulingfreks, M. Ham (Reds.) *Sociaal weerwerk. Maatschappelijke betrokkenheid in zorg en welzijn* (pp.173-188). Van Gennep.
- Gradener, J., & Spierts, M. (2021). Voor de grenzen van ongelijkheid: Richard Sennett over de sociaal werker als socioloog en onderzoeker. In P. Raeymaeckers, J. Gradener, S. van Dam, S.J. Botman, J. Boxstaens, K. Driessens. M. Tirions (Reds.) *Denken over Sociaal Werk* (pp.163-181). ACCO.

- Gradener, J., & P. Raeymaeckers (2023). Vernuftig bouwen aan het samenleven. Community work en het benutten van het alledaagse. In M. Spierts, A. Sprinkhuizen, M. Hoijtink, E. de Jonge, L. van Doorn (Reds.) *De brede basis van het sociaal werk. Grondslagen, methoden en praktijken* (pp. 263-276). Coutinho.
- Granovetter, M.S. (1973). The strength of weak ties. *American Journal of Sociology*, 78, 1360-1380.
- Granovetter, M. (1983). The strength of weak ties: A network theory revisited. *Sociological theory*, 1, 201-233.
- Grootaert, C., & Van Bastelar, T. (2002). *Understanding and measuring social capital: A multidisciplinary tool for practioners. Directions in Development*. World Bank.
- Hacker, K. (2013). *Community-Based Participatory Research*. Sage.
- Hamington, M. (2022). Jane Addams. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Geraadpleegd op 16 juni 2023: <https://plato.stanford.edu/entries/addams-jane/>
- Hofman, J. (2011). *Nederland op weg naar de burgerbegroting. Participatiereeks over burgerbegroting*. Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijkrelaties.
- Hofman, J. (2020). Wat we kunnen leren van de eikenprocessierups. *Sociaal bestek, december*, 23-25.
- Hoijtink, M. (2022) Volgens Durkheim. Een sociologisch perspectief op suïcide. *Vakblad sociaal werk*, 3, 28-30.
- Huygen, A., & Fortuin, K. (2021) *ABCD: Naar veerkrachtige gemeenschappen. Over gemeenschappen, impact en handelingsperspectieven voor gemeenten*. LSAbewoners. [ABCD-naar-veerkrachtige-gemeenschappen-Wijkwijzer.pdf \(lsabewoners.nl\)](https://www.lsabewoners.nl/ABCD-naar-veerkrachtige-gemeenschappen-Wijkwijzer.pdf)
- Ife, J. (2002). *Community Development: Community-Based Alternatives in an Age of Globalisation*. Longman.
- Jans, M. (2020). *Sociaal-culturele praktijken vormgeven, een stiel apart. Resultaten van een caseonderzoek*. Socius.
- Jans, M., & Vanderhulst, N. (2021). *Burgerinitiatieven en de ondersteuning ervan, een veldverkenning*. Socius.
- Jansen, E. (2020). Voor elkaar: werken aan de toekomstige patiënten- en cliëntenvertegenwoordiging. *Journal of Social Intervention*, 29(2), 17-22.
- Jansen, E., & Bruin, P. De (2019). 'Beeldende kunst'. In: P. van Heijst, N. de Vos, S. Keinemans (Reds.) *Arts-Based Research voor het sociaal domein. Op kunsten gebaseerd praktijkgericht onderzoek* (pp.145-166). Coutinho.
- Jansen, T. (1999). *Sociaal leren. Naar een actieve maatschappelijke participatie van deelnemers in het social-cultureel werk*. NIZW.
- Juhila, K. (2008). Forms of advocacy in social welfare work with homeless women. *European Journal of Social Work*, 11(3), 267-278.
- Junghwan, K. (2014). Building coalitions and learning together: A Korean American community organization. *Community Development Journal*, 49(3), 473-488. Doi:10.1093/cdj/bst053.
- Kearns, A., & Forrest, R. (2000). Social cohesion and multilevel urban governance. *Urban Studies*, 37(5-6), 995-1017.
- Keeble, S. (2006). *Asset-based community development: A literature review*. Humboldt State University Department of Sociology Senior Project.
- Khan, H., & Muir, R. (2006). *Sticking together: social capital and local government. The results and implications of the Camden social capital surveys 2002 and 2005*. Institute for Public Policy Research and London Borough of Camden.

- Kirk, P., & Shutte, A.M. (2004). Community leadership development. *Community Development Journal*, 39(3), 234-251.
- Koeter, L. (2022). *Beroepsprofiel van de sociaal werker*. BPSW. [BPSW-Beroepsprofiel-Sociaal-Werker-digitale-versie-november-2023.pdf](#)
- Kooijmans, M. (2016). *Talent van de straat. Hoe je jongeren kunt verleiden uit de criminaliteit te blijven*. Van Genneep.
- Kramer, J. (2019). *Deep democracy. De wijsheid van de minderheid*. Boom.
- Kretzmann, J., & McKnight, J. (1993). *Building communities from the inside out: a path towards finding and mobilizing a community's assets*. ABCD Institute/ACTA Publications.
- Krumer-Nevo, M. (2017). Poverty and the political: Wresting the political out of and into social worktheory, research and practice. *European Journal of Social Work*, 20(6), 811-822.
- Lammen, L. (2023). *Deze nieuwe minor onderstreept de comeback van het opbouwwerk*. Sociaal Werk Nederland. [‘Deze nieuwe minor onderstreept de comeback van het opbouwwerk’ | Sociaal Werk Nederland](#)
- Landhäuser, S. (2009). Das communityorientierte Vorgehen der ‘Settlerinnen’ von ‘Hull House’: Soziales Kapital und Perspektiven auf die Professionalisierung Sozialer Arbeit. In E. Glaser, S. Andresen (Eds.) *Disziplingeschichte der Erziehungswissenschaft als Geschlechtergeschichte* (pp.97-110). Verlag Barbara Budrich,
- Laverick, G., & Laverick, G. (2006). Using a ‘domains’ approach to build community empowerment. *Community Development Journal*, 41(1), 4-12.
- Lin, N. (2001) Inequality and Social Capital. *Contemporary Sociology*, 29, 785-795.
- Linde, M. van der (2010). Jane Addams. Pionier van verbinding hulpverlening, zelforganisatie en sociale hervormingen. *Maatwerk*, 3, 27-29.
- Luin van A. (2011). *Mentaal eigenaarschap van het ‘goede leven’*, presentatie tijdens de seminar ‘De buurt verdient zich terug’: burgerinitiatief als economische motor voor gebiedsontwikkeling.
- Luo, Y., Ruggiano, N., Bolt, D., Witt, J-P., Anderson, M., Gray, J., & Jiang, Z. (2022). Community Asset Mapping in Public Health: A Review of Applications and Approaches. *Social Work in Public Health*. Published online 23 Augustus 2023, 171-181. <https://doi.org/10.1080/19371918.2022.2114568>
- Majee, W., Goodman, L., Reed Adams, J., & Keller, K. (2017). The We-Lead Model for Bridging the Low-Income Community Leadership Skills-Practice Gap. *Journal of Community Practice*, 25(1). 126-137, DOI:10.1080/10705422.2016.1269379.
- Mathie, A., & Cunningham, G. (2003). From clients tot citizens: Asset-based Community Development as a Strategy for Community-Driven Development. *Development in Practice* 13(5), 474-486.
- Mathie, A., & Cunningham, G. (Eds.) (2008). *From Clients tot Citizens. Communities changing the course of their own development*. University of Michigan.
- Mathys, E., & Raeymaeckers, P (2019). *‘De STEK, een sterke zet voor sociale bescherming’: een evaluatieonderzoek naar werkzame principes*. Universiteit Antwerpen.
- Maton, K.I. (2008). Empowering Community Settings: Agents of Individual Development, Community Betterment, and Positive Social Change. *American Journal of Community Psychology*, 41, 4-21. DOI:10.1007/s10464-007-9148-6.
- Meijer, H. (2008). Stad met sterke straten over wat het rotterdamse straatwerk kan en niet kan, wat de dilemma’s zijn en wat de perspectieven. Opzoomer Mee.

- Menger, A., Krechtig, L., & Bosker, J. (Eds.) (2018). *Werken in gedwongen kader. Methodiek voor het forensisch sociaal werk*. SWP Uitgeverij.
- Merton, R. (1957). *Social theory and social structure (revised and enlarged edition)*. The Free Press.
- Metz, J., & Verharen, L. (2020). *Methodisch werken: de fiets van het sociaal werk*. Denken over professionaliteit van het sociaal werk. Lectors denken.
https://lectorensociaalwerk.nl/wp-content/uploads/2020/02/200122_Methodisch_werken_def.pdf
- Minora, F., Mullins, D., & Jones, P.A. (2013). Governing for Habitability: Self-organised communities in England and Italy. *International Journal of Co-operative Management*, 6(2), 33-45.
- Mouffe, C. (2008). *Over het politieke*. Klement.
- NEF-consulting (2010). *Catalysts for community action and investment: A Social Return on Investment analysis of community development work, based on a common outcomes framework*. Executive summary – A report by NEF Consulting on behalf of the Community Development Foundation.
- Nel, H. (2018a). A Comparison between the Asset-oriented and Needs-based Community Development Approaches in Terms of Systems Changes. *Practice*, 30(1), 33-52, DOI:10.1080/09503153.2017.1360474.
- Nel, H. (2018b). Community leadership: A comparison between asset-based community-led development (ABCD) and the traditional needs-based approach. *Development Southern Africa*, 35(6), 839-851, DOI:10.1080/0376835X.2018.1502075.
- Newman, L., & Dale, A. (2005). The role of agency in sustainable local community development. *Local environment*, 10(5), 477-486. DOI:10.1080=13549830500203121
- Nijland, E., Boomkens, C., & Metz, J. (2016). *Kracht van Meiden! Methodiekbeschrijving voor het werken met meiden in het jongerenwerk*. Hogeschool van Amsterdam, lectoraat Youth Spot. <https://www.bvjong.nl/wp-content/uploads/2018/07/kracht-van-meiden-definitief.pdf>
- Norcross, J., & Lambert, M. (2018). Psychotherapy relationships that work III. *Psychotherapy*, 55(4), 303-315.
- Nussbaum, M. (2012). *Mogelijkheden scheppen. Een nieuwe benadering van de menselijke ontwikkeling*. Ambo/Anthos Uitgevers.
- O'Connell, M. (1990). *Community building in Logan Square. How a community grew strong with the contribution of people with disabilities*. The Center for Urban Affairs and Policy Research, Northwestern University.
- Oelkers, B. (2022). *"Een lonkend perspectief zo sterk als een vuurtoren". Gemeenschapsgericht leiderschap en bestuur*. Plan en aanpak.
- O'Leary, T., Burkett, I., & Braithwaite, K. (2011). *Appreciating Assets*. International Association for Community Development (IACD) & Carnegie UK Trust.
- Omlo, J., Fermin, A., Peters, F., Liefhebber, S., & Van Pelt, M. (2023). *Sociaal werkers anno 2023. Beeld van de beroepsgroep*. Movisie. [Sociaal-werkers-anno-2023.pdf \(movisie.nl\)](#)
- Onyx, J., & Leonard, J. R. (2011). Complex systems leadership in emergent community projects. *Community Development Journal*, 46(4), 493-510.
- Pawson, R., & Tilley, N. (1997). *Realistic evaluation*. Sage.
- Pijnenburg, H. (2010). 'Zorgen dat het werkt'. In H. Pijnenburg, J. Hermanns, T. van Yperen, G. Hutschemaekers & A. van Montfoort (Eds.). *Zorgen dat het werkt. Werkzame factoren in de zorg voor jeugd* (pp.11-59). SWP uitgeverij/Hogeschool van Arnhem en Nijmegen.

- Purdue, D., Diani, M., & Lindsay, I. (2004). Civic networks in Bristol and Glasgow. *Community Development Journal*, 39(3), 277-288. DOI:10.1093/cdj/bsh022.
- Putnam, R. (1995). Bowling alone: America's declining social capital. *Journal of Democracy*, 6(1), 65-78. DOI:10.1353/jod.1995.0002.
- Putnam, R. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. Simon & Schuster.
- Raeymaeckers, P. (2021). Beleidspraktijk en sociaalwerk: enkele theoretische perspectieven. In P. Raeymaeckers, J. Gradener, S. van Dam, S.J. Botman, J. Boxstaens, & K. Driesens (Reds.) *Denken over Sociaal Werk* (pp.379-395). ACCO.
- Raeymaeckers, P., Mathys, E., & Cools, P. (2022). Advocacy Through Practices of Input and Throughput Legitimacy: Safe Spaces, Proximity, and Collectivizing Individual Needs. *Voluntas*, 34, 389-401. <https://doi.org/10.1007/s11266-022-00474-7>
- Raeymaeckers, P., Opstaele, V., & Laevaert, T. (2022). Coalities als hefboom om te politiseren: APSMO en GSF als case. In K. Boone, T. Boutsen, J. de Corte, F. Dhont, K. Hermans, E. Plovie, P. Raeymaeckers, S. Rommel, B. Van Bouchaute & N. Vanderhulst (Reds.) *Publiek gaan! Politiserend handelen in het sociaal werk* (pp.125-135). Garant.
- Rensen, P. (2021, 5 januari). ABCD-methode is actueler dan ooit tevoren. Buurtwijs.nl [ABCD-methode is actueler dan ooit tevoren | buurtwijs.nl](https://www.buurtwijs.nl/abcd-methode-is-actueler-dan-ooit-tevoren/).
- Renson, T. (2018). Baart Antwerpse Burgerbegroting betere burgers? *Sampol* 2, 58-66.
- Rosenzweig, S. (1936). Some implicit common factors in diverse methods of psychotherapy. *American journal of Orthopsychiatry*, 6(3), 412-415.
- Ross, M.G. (1955). *Community Organization: theory and principles*. Harper and Brothers..
- Rovers, B. (2007). "Ze deugen nergens voor": *Het Belief effect in justitiële jeugdinterventies*. Avans Hogeschool.
- Russell, C. (2020). *Rekindling Democracy. A Professional's Guide to Working in Citizen Space*. Cascade Books.
- Rütten, A., Abu-Omar, K., Frahsa, A., & Morgan, A. (2009). Assets for policy-making in health promotion: overcoming political barriers inhibiting women in difficult life situations to access sport-facilities. *Social Science & Medicine*. 69, 1667-1673.
- Schrooten, M., Kastit, I., & Tirions, M. (2022) Politisering in een context van hybridisering. In K. Boone, T. Boutsen, J. de Corte, F. Dhont, K. Hermans, E. Plovie, P. Raeymaeckers, S. Rommel, B. Van Bouchaute & N. Vanderhulst (Reds.) *Publiek gaan! Politiserend handelen in het sociaal werk* (pp.70-87). Garant.
- Seigfried, C. (1999). Socializing Democracy: Jane Addams and John Dewey. *Philosophy of the Social Sciences* (29)2, 207-230.

- Sennett, R. (2012). *Together. The Rituals, Pleasures and Politics of Cooperation*. Yale University Press.
- Shadid, M., Vaska, M., & Turin, T. (2019). Asset Mapping as a Tool for Identifying Resources in Community Health: A Methodological Overview. *Journal of Biomedical Analytics*, 2(1), 13-25.
- Shanks, T., Boddie, S., & Rice, S. (2010). Family-Centered, Community-Based Asset Building: A Strategic Use of Individual Development Accounts. *Journal of Community Practice*, 18, 94-117.
- Shove, E., Pantzar, M., & Watson, M. (2012). *The Dynamics of Social Practice. Everyday Life and How it Changes*. SAGE Publications Ltd.
- Skinner, S. (2006). *Strengthening Communities: a guide to capacity building for communities and the public sector*. Community Development Foundation.
- Snow, J. (2012). *Engaging your community. A toolkit for partnership, collaboration and Action*. Department of Health and Human Services, University of North Carolina.
- Social Marketing Gateway (SMG) (2015). *Learning from the AHEAD Project in Ayrshire*. Annual report.
- Sonneveld, J. (2022). *Growth opportunities in professional youth work* [proefschrift]. Tilburg University.
- Spierts, M. (red.) (1998). *Beroep in ontwikkeling. Een oriëntatie op culturele en maatschappelijke vorming*. Elsevier/De Tijdstroom.
- Spierts, M. (2014). *De stille krachten van de verzorgingsstaat. Geschiedenis en toekomst van sociaal-culturele professionals*. Van Genneep.
- Spierts, M., & Van der Sterren, H. (2000). In M. Spierts (Red.) *Werken aan openheid en samenhang. Een nadere verkenning van culturele en maatschappelijke vorming* (pp. 121-150). Elsevier.
- Spierts, M., Sprinkhuizen, A., Scholte, M., Hoijtink, M., De Jonge E., & Van Doorn, L. (Reds.). (2017). *De brede basis van het sociaal werk. Grondslagen, methoden en praktijken*. Coutinho.
- Spierts, M., & Hoijtink, M. (2023). Professionele oordeelsvorming. In M. Spierts, A. Sprinkhuizen, M. Hoijtink & L. van Doorn (Reds.) *De brede basis van het sociaal werk. Grondslagen, methoden en praktijken* (pp. 123-139). Coutinho
- Spierts, M., & Klein, S. van der (2023). Als je ervaart hoe community building werkt, wil je nooit meer iets anders. In L. Linders, H. Nies, M. Canoy, E. Vos, J. van Dam, S. Steinmetz, E. Hofman, E. Schrijver, A. Peters & M. Ham (Reds.) *Ouderen als oplossing. Over seniorisme, samenleven en solidariteit* (pp.127-136). Van Genneep.
- Staples, L., & Gradener, J. (2012). De effectiviteit van politisering. Drie Amerikaanse lessen van community organizing. In J. Uitermark, J., A.J. Gielen & M. Ham (Reds.) *Wat werkt nu werkelijk? Politiek en praktijk van sociale interventies* (pp. 144-166). Van Genneep.
- Stephenson, M. (2007). Developing community leadership through the arts in Southside Virginia: Social networks, civic identity and civic change. *Community Development Journal*, 42(1), 79-96.
- Studiecommissie in opdracht van het Nederlands Centrum voor Volksontwikkeling (1969). *Functie en toekomst van het vormings- en ontwikkelingswerk met volwassenen in de Nederlandse samenleving*. Wolters-Noordhoff.
- Szreter, S., & Woolcock, M. (2004). Health by association? Social capital, social theory, and the political economy of public health. *International Journal of Epidemiology*, 33(4), 650-667. <https://doi.org/10.1093/ije/dyh013>.

- The Scottish Community Development Centre for Learning (2007). *Building Community Capacity. Resources for community learning & development practice*. The Scottish Government.
- Tonkens, E., & Verhoeven, I. (2011). *Bewonersinitiatieven: proeftuin voor partnerschap tussen burgers en overheid. Een onderzoek naar bewonersinitiatieven in de Amsterdamse wijkaanpak*. Universiteit van Amsterdam/Stichting Actief burgerschap.
- Travis Jr., R., & Leech, T.G.J. (2011) The Community Action Framework in Practice: An Illustration Based on the Ready by 21 Coalition of Austin/Travis County. *Journal of Community Practice*, 19(3), 252-273, DOI:10.1080/10705422.2011.595288.
- Uitermark, J. (2015). Longing for Wikitopia: The study and politics of self-organisation. *Urban Studies*, 52(13), pp.2301-2312. DOI:10.1177/0042098015577334. <https://www.jstor.org/stable/10.2307/26146141>.
- Ungar, M. (2011). Community resilience for youth and families: Facilitative physical and social capital in contexts of adversity. *Children and Youth Services Review*, 33(9), 1742-1748. doi.org/10.1016/j.chilyouth.2011.04.027.
- Young Laing, B. (2009). Organizing Community and Labor Coalitions for Community Benefits Agreements in African American Communities: Ensuring Successful Partnerships. *Journal of Community Practice*, 17(1-2), 120-139. DOI:10.1080/10705420902862124.
- Van Bouchaute, B., & Van Pelt, M. (2021). Wanneer kun je politiserend werken? Inspiratie uit Vlaanderen. In R. de Brabander, F. Kaulingreks & M. Ham (Reds.) *Sociaal weerwerk. Maatschappelijke betrokkenheid in Zorg en welzijn* (pp.119-135). Van Gennep.
- Van der Graaf, P., & Duyvendak, J.W. (2009). *Thuis voelen in de buurt: een opgave voor stedelijke vernieuwing. Een vergelijkend onderzoek naar de buurtchechting in Nederland en Engeland*. Amsterdam University Press.
- Van de Wijdeven, T., Hendriks, V., & Oude Vrielink, M. (2010). *Burgerschap in de doe-democratie*. Nicis Institute.
- Van de Wijdeven, T. (2012). *Doe democratie: Over actief burgerschap in stadswijken*. Tilburg University / Eburon.
- Van Doorn, L., & Keinemans, S. (2019). 'Audiovisuele media'. In P. van Heijst, N. de Vos & S. Keinemans (Reds.) (2019). *Arts-Based Research voor het sociaal domein. Ops kunsten gebaseerd praktijkgericht onderzoek* (pp.167-188). Coutinho.
- Van Ewijk, H. (2010). *Omgaan met sociale complexiteit. Professionals in het sociale domein*. SWP uitgeverij.
- Van Heijst, P., De Vos, N., & Keinemans, S. (Reds.) (2019). *Arts-Based Research voor het sociaal domein. Op kunsten gebaseerd praktijkgericht onderzoek*. Coutinho.
- Van Mourik, K., Dermaux, J., Franken, M., Fermin, A., & Omlo, J., (2022). *Wat werkt bij het stimuleren van vrijwillige inzet en actief burgerschap*. Movisie. [Wat-werkt-bij-het-stimuleren-van-vrijwillige-inzet-en-actief-burgerschap.pdf \(movisie.nl\)](https://www.movisie.nl/wat-werkt-bij-het-stimuleren-van-vrijwillige-inzet-en-actief-burgerschap.pdf)
- Van Pelt, M., & Ročak, M. (2023). *Sociaal werken aan veerkracht* [Lectorale rede]. Fontys Sociale Studies, Iecoraat sociale veerkracht. <https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/35325/339998.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Van Pelt, M., & Spierts, M. (2023). Samenlevingsopbouw. In L. Veldboer, R. Engbersen, E. Hooghiemstra, E. Jansen, L. Koeter, L. Repetur, J. Rözer, & A. Sprinkhuizen (Reds.) *Lexicon nabijheid en sociaal werk* (pp.231-240). Van Gennep.
- Van Tienen, A.J.M., & Zwanikken, A.C. (1969). *Opbouwwerk als een sociaal-agogische methode*. Van Loghem Slaterus (te vinden via de canon samenlevingsopbouw).

- Van Trijp, K., Boomkens, C., Van der Grient, H., & Metz, J. (2018). *Meidenwerk en de rol van de omgeving van meiden: Factsheet*. Hogeschool van Amsterdam, Lectoraat Youth Spot.
- Van Yperen, T. (2003). *Resultaten in de jeugdzorg: begrippen, maatstaven en methoden*. NIZW. (Te downloaden via www.nji.nl).
- Van Yperen, T., Steege, M. van der, Addink, A., & Boendemaker, L. (2010). *Algemeen en specifiek werkzame factoren in de jeugdzorg. Stand van de discussie*. Nederlands Jeugdinstituut (NJI).
- Verharen, L., Van Pelt, M., & Slegers, R. (2021). Maatschappelijk geëngageerd werken in de wijk. Hoe doe je dat? In R. de Brabander, F. Kaulingfreks & M. Ham (Reds.) *Sociaal weerwerk. Maatschappelijke betrokkenheid in Zorg en welzijn* (pp.119-135). Van Gennep.
- Verhoeven, I., & Tonkens, E. (2022). 'Enabling civic initiatives: frontline workers as democratic professionals in Amsterdam'. *Local Government Studies*, published online 19 Augustus 2022, 821-840. DOI:10.1080/03003930.2022.2110077.
- Verloo, N. (2015). *Negotiating Urban Conflict: Conflicts as opportunity for urban democracy* [proefschrift]. University of Amsterdam.
- Verloo, N. (2018). Conflict als democratische kans: Handelingsrepertoire voor publieke conflicten. In S. De Lange & J. Zuure (Red.) *#Woest. De kracht van verontwaardiging* (pp.272-288). Raad voor het Openbaar Bestuur / Amsterdam University Press.
- Verloo, N. (2019). Democratie ligt op straat. Dilemma's en kansen in de interactie tussen overheid en burger. *Bestuurskunde*, 28(4), 65-75.
- Verloo, N. (2020). [Waardeer het conflict!](#) Overheid van Nu (geraadpleegd op 4 mei 2023).
- Verloo, N. (2021). *Van participatie tot conflict. Reflectie en toekomstvisie van participatie in Entréegebied Gulden Winckel*. Amsterdam.
- Verloo, N. (2022). [Burgerparticipatie slechts voor de Bühne?](#) Een oproep tot het politieke gesprek. Open Research Amsterdam (geraadpleegd op 4 mei 2023).
- Verlove, J., Wonderen, R. van & Felten, H. (2020). *Theorieën en aanpakken van polarisatie – Uitgebreide rapportage*. Kennisplatform Integratie & Samenleving.
- Vermeersch, L. (2018). *Het sociaal-culturele handelen ... tegen het licht*. KU Leuven/HIVA.
- Vermeersch, L. (2019). *Theorie op maat van de praktijk. Een overzicht van de actuele praktijktheorieën in/voor het social-cultureel werk*. KU Leuven/HIVA.
- Verschuere, B., Segers, J., & Van Bruystegem, S. (2013). *Stedelijk coalitie-denken: een verkennende studie*. Universiteit Gent en City Mine(d).
- Ward, S. (2019). *How can Asset-Based Community Development (ABCD) contribute to community health and wellbeing?* [proefschrift]. University of Glasgow. <http://theses.gla.ac.uk/75060>.
- Ward, S. (2023). 'Using theory-based evaluation to understand what works in asset-based community development'. In: *Community Development Journal*, 58(2), 206-224.
- Waysman, M., & Savaya, R. (2004). Coalition-Based Social Change Initiatives. *Journal of Community Practice*, 12(1-2), 123-143. DOI:10.1300/J125v12n01_09.
- Wekker, F.E.A. (2020). *Building belonging. Affecting feelings of home through community building interventions* [proefschrift]. University of Amsterdam.
- Welschen, S., & Schrooten, M. (2023). In L. Veldboer, R. Engbersen, E. Hooghiemstra, J. Jansen, L. Koeter, L. Repetur, J. Rözer, & A. Sprinkhuizen (Reds.) *Lexicon nabijheid en sociaal werk* (pp.260-269). Van Gennep.
- Wenger, E. (1998). *Communities of Practice. Learning, Meaning and Identity*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Wenger, E., & Wenger-Trayner, B. (2015). *Introduction to communities of practice. A brief overview of the concept and its uses*. www.wenger-trayner.com.
- Wildemeersch, D. (1995), *Een verantwoorde uitweg leren. Over social-agogisch handelen in de risicomaatschappij* [oratie]. Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Wolf, E., Rys, S., & Dooren, W. van (2018). *Naar een Vlaamse burgerbegroting? Lessen uit de binnenlandse en buitenlandse praktijk*. Universiteit Antwerpen.
- Wolin, S. (2004). *Politics and Vision: Continuity and Innovation in Western Political Thought, Expanded Edition*. Princeton University Press.
- Zweegman, S., Kaulingfreks, F., Verneulen, F., Redan, S., Rosalina, Z., & Ponzoni, E. (2023). *Link Jong Amsterdam. Grote afstand & betrokkenheid. Politieke participatie van jongeren in Amsterdam*. Hogeschool InHolland lectoraat Jeugd en Samenleving en Universiteit van Amsterdam Politicologie.

Bijlage 1 – Literatuursearch

Het zoeken en analyseren van bronnen heeft in meerdere rondes plaatsgevonden. De literatuursearch bestond uit een combinatie van vier gerichte zoekstrategieën aan de hand van specifieke (combinaties van) zoektermen en vindplaatsen. Daarnaast zijn bronnen gevonden via de sneeuwbalmethode – via verwijzingen in een bron kwamen we nieuwe bronnen op het spoor. Ook de aanbevelingen en suggesties van de geraadpleegde experts leverden nieuwe bronnen op. En tot slot kwamen we bronnen op het spoor via ons eigen netwerk.

De gerichte zoekstrategieën

Startstrategie

Voor het zoeken van nationale en internationale bronnen vanaf 2000 zijn de volgende zoekmachines geraadpleegd: Google/ google scholar/ VU catalogus/Movisie literatuurcatalogus met de volgende zoektermen en zoekcombinaties:

- Samenlevingsopbouw AND (werkzaam OR werkzame factoren OR effectieve).
- Community development OR *Community Organization** AND (effective OR working factor/working element/working instrument/method).
- Wat werkt in samenlevingsopbouw.
- What works in (Community development OR Community Organization).
- What works in community based initiatives.
- Principles OR *best practices* AND (Community development OR Community Organization).
- Best practices AND (samenlevingsopbouw OR opbouwwerk).
- Opbouwwerk AND (werkzame factoren OR effectief).
- Effectief sociaal kapitaal OR effective social capital.
- Wat werkt in sociaal kapitaal OR what works in social capital.
- Sociaal kapitaal OR social capital AND (samenlevingsopbouw OR opbouwwerk OR community development).
- Neighbourhood OR buurtmaken AND (werkzaam OR werkzame factoren OR effectieve OR effective).
- Community-led development AND (effective OR working factor/working element/working instrument/method).
- Macro social work.

In totaal leverde dit 90 bronnen op, waarvan slechts ruim 20 relevant bleken. Er waren veel niet relevante bronnen omdat ze uiteindelijk niet gingen over wat werkt bij gemeenschapsversterking of wat draagt bij aan samenlevingsopbouw.

Drie internationale community development tijdschriften

Binnen de volgende drie tijdschriften: *Community Development Journal*, *Journal of the Community Development Society* en *Journal of Community Practice* is gezocht naar peer-reviewed artikelen aan de hand van de onderstaande zoektermen en vervolgens de sneeuwbalmethode:

- “Effectiveness of community development”
- “Systematic Review”,
- “Working factors”
- “What works”.

Veel artikelen zijn van voor 2000 en daarom niet geïnccludeerd of ze gaan over het effect van samenlevingsopbouw op andere problemen zoals armoede en ongezonde leefstijl. Ook deze zijn niet meegenomen in de analyse, omdat we voor dit dossier op zoek zijn naar wat effect heeft op samenlevingsopbouw. Uiteindelijk zijn er 35 relevante onderzoeksartikelen gevonden.

Asset-Based Community Development (ABCD)

Voor het vinden van relevante bronnen voor de werkzaamheid van ABCD is de volgende zoekstrategie gehanteerd:

In Google, Google Scholar en in de catalogus van de Vrije Universiteit Amsterdam is gezocht met de volgende zoekcombinaties:

- Asset Based Community Development AND (effectivity OR evaluation)
- Asset Based AND (effectivity OR evaluation)
- Asset Based approach to community AND effectivity Or evaluation
- ABCD-methode AND (effectief OR effectiviteit OR evaluatie OR reflectie)
- Methodisch AND actief burgerschap AND (effectief OR effectiviteit OR evaluatie OR reflectie)

Overige resultaten: Interessante verzamelsites

<https://sustainingcommunity.wordpress.com/2016/04/11/abcd-reading-list/#net>

https://resources.depaul.edu/abcd-institute/publications/publications-by-topic/Pages/default.aspx#_top

<https://www.iacdglobal.org/>

Daarnaast dank aan Astrid Huygen en Kees Fortuin. Zij analyseerden evaluatieonderzoek naar ABCD in het kader van de methodebeschrijving voor de Databank Effectieve Sociale Interventies. Van deze analyse is in het hoofdstuk over ABCD gebruik gemaakt.

Werkzame factoren

Op basis van het bestuderen van de gevonden bronnen, het bespreken van de tussen resultaten met experts (twee keer in een bijeenkomst, en één op één met een drietal deskundigen) en door interne overleggen met de auteurs van dit Wat werkt bij-dossier, kregen we steeds meer grip op de kernelementen van samenlevingsopbouw en mogelijke werkzame factoren: Informaliteit; talenten en hulpbronnen (assets); diversiteit en conflict (consent); het bevorderen van handelingsvermogen (agency); zelforganisatie; coalities en netwerken; collectieve belangenbehartiging (advocacy); leiderschap. Deze search was specifiek gericht op het vinden van empirische onderzoeken na 2000. Het ging om de volgende vindplaatsen en zoektermen:

Vindplaatsen:

- Community Development Journal
- Journal of the Community Development Society
- Journal of Community Practice
- British Journal of Social Work
- Journal of Social Work
- European Journal of Social Work
- Research on Social Work practice
- Journal of Social Intervention
- Journal of Sociology and Social Work

Zoektermen altijd in combinatie met community...

- Familiarity, (informaliteit (of informele ontmoeting / publieke familiariteit / plekken van betekenis (sense of belonging, feeling of home, third places, public places. Je kunt ook zoeken op de auteur Eric Klinenberg)
- Capacity – capacities; capaciteiten en capaciteitsontwikkeling (of community education, (community) situated learning, social learning
- Talents / assets; talenten /(hulp)bronnen
- Consent, disagreement, conflicts, depolarisatie
- Continuity / trust; vertrouwdheid /duurzaamheid (NB niet duurzaamheid in de zin van klimaat)
- Advocacy: collectieve belangenbehartiging (of social movements)
- Coalitions / networks / alliances: coalities, buurtnetwerken, allianties
- Leadership / best persons: leiderschap
- Agency (actorschap, zelforganisatie / self organisation, eigenaarschap / ownership)

Deze zoekactie leverde 143 resultaten op, waarvan we er 34 uiteindelijk gebruikt hebben.

Aanbevelingen van de experts en eigen netwerk

De experts raadden aan om in de drie internationale tijdschriften over community development naar relevante onderzoekartikelen te zoeken. (zie zoekstrategie hierboven). Verder raadden zij in totaal nog 25 bronnen aan, die wij zelf nog niet op het spoor waren gekomen.

Dit dossier is uiteindelijk op 210 bronnen gebaseerd (zie bronnenlijst).

Bijlage 2 – Geraadpleegde experts

Voor dit dossier zijn enkele experts geraadpleegd. Hiervoor zijn onder meer twee bijeenkomsten gehouden en enkele individuele gesprekken gevoerd:

- Jaap Iking, docent-onderzoeker NHL Stenden hogeschool
- Chantal van Lieshout, docent-onderzoeker Zuyd Hogeschool
- Michelle van der Tier; docent-onderzoeker Hogeschool van Arnhem en Nijmegen
- Jeroen Gradener, docent-onderzoeker Hogeschool van Amsterdam
- Henk Krijnen, zelfstandig adviseur strategische visieontwikkeling voor de publieke zaak, publicist op het gebied van samenlevingsopbouw (Buurtwijs)
- Neeltje Smit, docent-onderzoeker Fontys Hogeschool, ervaring als opbouwwerker
- Leo Noteborn, sociaal makelaar / opbouwwerker DOCK
- Justin van Riel, sociaal makelaar / opbouwwerker DOCK en docent Hogeschool Utrecht
- Lou Repetur, programmadirecteur Movisie

